

નિવેદન-પહેલી આવૃત્તિનું

જયારથી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ગૂજરાતી ભાષાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ત્યારથી માધ્યમિક શાળાઓને ઉપયોગી થાય એવા ગદ્યપદ્યયુક્ત સાહિત્યસંગ્રહો ઠીક બહાર પડ્યા છે. એવો એક વધુ સાહિત્યસંગ્રહ આજે ઉમેરાય છે.

ગૂજરાતી ભાષા, પ્રેમાનંદકાળ પૂર્વે અગ્રિય હતી તે મટી પ્રિય અને મિષ્ટ બનતી આવી છે અને આજે તેના પ્રત્યેની અભિરુચિ સૌમાં દેખા દે છે. દિનપ્રતિદિન ગૂજરાતી ભાષા પ્રત્યેની અભિરુચિ વધતી જાય છે તેમજ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે તેને ખીણ ભાષા તરીકે સ્થાન આપ્યું છે, તેથી આ ભાષાનું મહત્ત્વ ક્રમશઃ વિકાસ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

આ દૃષ્ટિએ આજના સંગ્રહોમાં આવતી કાલે કંઈક વિશેષ તત્ત્વ ઉમેરાય તો સારું, એમ સમાજ વાંછ્યા જ કરશે. આવા ખીણ સંગ્રહો ભવિષ્યમાં તૈયાર થશે તેનીય યુગધર્મ મુજબ આવશ્યકતા રહેશે, એ વિચાર બરાબર હોય તો આ સંગ્રહને કેટલો આવકાર આપવો એનો નિર્ણય સંસ્કારી પ્રજા પાસે રહે એ જ ઠીક છે.

મૃદુ અને શિષ્ટ એવા લગભગ સુધળા જ લેખકોની વાનગીઓ અહીં રજુ થઈ છે એવો કથનભાવ નથી જ; તથાપિ અત્રીચોન અને અઘનત લેખકોની પ્રસાદીથી આજના વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત રહે અને રસારવાદ કર્યા કરે, એ મારી ધ્વિજા બને એટલી સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થયા છે; અને કેટલે અંશે ફળીશ્રૂત થયા છે તે નક્કી કરવાનું કામ માંડ નથી. આમ છતાં પ્રાચીન કવિઓને વિસરવા દેવા એ કિંચિદપિ યોગ્ય નથી તેમજ તેમના સામાન્ય હિતની વિરદ્ધ પણ છે!

ગૂજરાતી ભાષાનો નરસિંહ મહેતાના ઠાળથી તે આજ લગીનો ઇતિહાસ પણ વિદ્યાર્થીઓને બહુવેળા જરૂરનો છે, અને તે ભાષા-જ્ઞાનની અભિરચિમાં અંતરાયરૂપ છે એમ તો નહિ જ કહી શકાય. ઇતિહાસનું એવું દ્રુંકું દિગ્દર્શન આ 'સાહિત્યદર્શન'ના બીજા ને ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવેલું છે.

આ સંગ્રહ ઉપયોગી નિવડશે તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ. આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં મને શિક્ષકોએ અને મિત્રોએ સંગ્રહને અદ્યતન (up-to-date) બનાવવાની દૃષ્ટિએ જે સૂચનાઓ અને સાહાય્ય આપેલી છે તે માટે હું તેઓનો તેમજ જે જે લેખકોના લેખોવડે આ સંગ્રહ અલંકૃત થયો છે તે સૌનો અહીં આભાર માનવાની તક લઉં છું.

રાજ્ય મહેતાની પોળ
અક્ષયવૃત્તીયા, ૧૯૯૦
અમદાવાદ

}

અંબાલાલ નૃ. શાહ

નિવેદન-બીજી આવૃત્તિનું

આ શિક્ષણ-ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ જૂન માસમાં પ્રગટ થવા પામી હતી અને ત્યાર બાદ આજે જરાગર પાંચ વર્ષે તેની બીજી આવૃત્તિ થાય છે. આ બધો સમય દરમિયાન કોઈ પણ શિક્ષણ સંસ્થા પાસે લાગવગ કે વિનંતિની જડી વરસાબ્યા સિવાય રહેઝાઈથી આનો સ્વીકાર થયો છે એથી પાઠ્યપુસ્તકની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ બને છે.

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનકાળે 'મુંબઈ વિદ્યાપીઠ' પાસે રાખેલી આશા આજે ફળી છે અને એથી ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય ઝટ તરી આવે છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ઉભય માતૃભૂમિ અતે માતૃભાષાનો સમન્વય સાધશે તથા બંનેની મહત્તાને સમજશે. સમીક્ષકોએ આ સંગ્રહની નૂતન દૃષ્ટિ વખાણી છે. એથી સંતોષ નહિ માનતાં વિશેષતા સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નવી આવૃત્તિમાં મહત્વનો કશો સુધારો વધારો કર્યો નથી. આજની અદ્યતન દૃષ્ટિ વાંછે છે એવા થોડાક લેખો ઉમેરી તથા

કાવ્યવિભાગનું મુદ્રણ મોટા ટાઈપથી તૈયાર કરાવરાવી તેનું કદ વધાર્યું છે. સુરચિને ઉપયુક્ત અને એવું ગેટ-આપ તૈયાર કરવામાં શક્ય પ્રયત્ને સરસતા સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે કેટલે અંશે ફળી-શ્રુત થયેલ છે તે પુસ્તક પરથી જણાઈ આવશે. છાપખૂલ નથી જ રહેવા પામી, એવું કથન નથી, પણ તરત પરખાઈ આવે અને સુધારી શકાય તેવી છાપખૂલો સુધારી લેવા વિનંતિ છે.

૧૯૩૪ના ગ્રંથોની સમીક્ષા કરતાં 'અમદાવાદ—ગુજરાત સાહિત્ય સભા' તરફથી સમીક્ષક શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવેએ લખ્યું છે કે—“ 'સાહિત્યદર્શન ભા. ૧-૨' (શ્રી. અંગાલાલ નૃ. શાહ)...એ આપણા સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કાઢેલી રસિક કૃતિઓના સંગ્રહ છે. જાનેમાં પ્રાચીન કાળથી માંડીને છેક અદ્યતન લેખકની કૃતિઓની સવિવેક ચૂંટણી કરવામાં આવી છે. ” (પૃષ્ઠાંક ૮૬) શ્રી. નવકરમ જગન્નાથ ત્રિવેદી (M. A.) એ ૧૯૩૫ના ગ્રંથોની સમીક્ષા કરતાં ઉપરની સંસ્થા તરફથી આ પુસ્તકો માટે લખ્યું છે કે:—“ આવો જ બીજો સંગ્રહ 'સાહિત્યદર્શન' ભાગ ૧ થી ૩ શ્રી. અંગાલાલ નૃ. શાહ તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. શ્રી. અંગાલાલ નવલકથા લેખક તરીકે જાણીતા થયા છે. વળી તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ભાષા વિશારદ છે. તેમણે તૈયાર કરેલાં આ પુસ્તકો માધ્યમિક શાળાના ચોથા-પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને ધરાવતર પહોંચી વળે તેવા છે. ” એક સંસ્થા તરફથી નિયમિત પ્રતિવર્ષ ગ્રંથાવલોકનોની થતી સમીક્ષામાંથી આ અભિપ્રાયો ટાંકવામાં આવ્યા છે અને આ પુસ્તકોને મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતાએ માધ્યામિક શાળાનાં ધોરણ ચાર, પાંચ, છ માટે મંજૂર કરી તેમની ઉપયોગિતાને સાર્થક કરી છે.

દરેક કૃતિની પંક્તિસંખ્યા 'લેખાનુક્રમ'માં રૂપરૂપણે ગતાવી છે. એથી વર્ષમાં કરવાના અભ્યાસની લીટીઓનો ક્યાસ થઈ શકશે.

ટિપ્પણ દૂંકું અને શિક્ષકને મદદરૂપ થાય એ રીતે આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં દરેક ગૂંચવણનો ઉકેલ થતો નહિ જણાય અને તે

વાળખી છે—કેટલુંક શિક્ષક પર છોડવું જ રહ્યું. કેટલેક રથજે અર્થ નિર્ણય કરવામાં મુસ્કેલી જણાતાં સંપાદક સાથે પત્રવ્યવહાર થશે તો તેથી ભાવિ માર્ગદર્શનમાં તેને સારો ઉપયોગ થશે.

આટલું છતાં કાવ્યો પરની દીકા સર્વાંશે સાચી જ છે, એવો આમલ ન રાખી શકાય. કવિ પ્રસંગોચિત કાવ્યો લખે છે અને દીકાકાર તેની દૃષ્ટિએ કવિતાના સંજોગોને શક્ય પ્રયત્ને વિચાર કરી દીકા લખે છે. દૃષ્ટિભેદ રહેવાનો જ. એટલે શિક્ષકને બીજો અર્થ પણ મળે. આથી શિક્ષકને બધી પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરીને કવિતા, કવિતા પરની દીકા અને તેના ઉપરથી પણ ઉદ્ભવતી દીકાનો વિચાર કરવો રહ્યો. મને આવો એક પ્રસંગ યાદ છે. એક શિક્ષક મિત્ર કહેતા હતા કે અસંબંધતા ધરાવતાં વાક્ય વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાં મુસ્કેલ પડે છે અને આ સાચું પણ છે. પાઠદોષ, પંક્તિદોષ, મુદ્રણદોષ, પંક્તિઓમાંથી નિષ્પન્ન થતો અસ્કુટ અર્થ અને ધણીક વખત પ્રયત્ન કરવા છતાં અર્થ ન જોસે એવી સ્થિતિ બને છે. ત્યાં એટલી સાહિત્યની ન્યૂનતા, શુદ્ધ વ્યાકરણદોષ કે પાઠાન્તર વગેરે કારણભૂત છે એમ વિદ્યાર્થીઓને ખૂશીથી જણાવી શકાય.

જે ધોરણ માટે આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તે દૃષ્ટિ જેમ સચવાઈ છે તેમ એકજ વર્ગના વિવિધ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયુક્ત બને તેમજ પ્રતિવર્ષ નવી થોડા સાહિત્ય કૃતિઓની રસમય ચૂંટણી શક્ય બને એટલું વૈવિધ્ય આમાં રખાયલું જણાશે. આ રીતે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાં આંખ્યાનો, ભક્તિપદો, ઊર્મિકાવ્યો, કથા કાવ્યો, છાંપા, લોકસાહિત્ય, ગદ્યના બધા પ્રકારો-બધું જડી આવશે.

છેલ્લે જે મિત્રોએ સાહાય્ય આપી છે તેમની અહીં આભાર-નોંધ લેતાં અત્યંત આનંદ થાય છે.

રામજયંતી સં. ૧૯૯૫

તા. ૨૯-૩-૩૯

અમદાવાદ

અંબાલાલ નૃ. શાહ

લેખાનુક્રમ

કાવ્ય-વિભાગ

૧ નરસિંહ મહેતા [૩-૩૮]	૧-૪
૧. કૃષ્ણનાં તોફાન [૧૨]	૨
૨. જયોદાની કૃષ્ણને વિકાસ [૧૮]	૩
૩. ઓ પેલો ચાંદલિયા [૮]	૪
૨. મીરાંબાઈ [૧-૬]	૪-૫
૪. બોલે બીણા મોર [૬]	૫
૩. પ્રેમાનંદ [૨-૪૩૨]	૫-૭
૫. દેવકી વિલાપ [૩૨]	૬
૬. સુદામા-આખ્યાન [કંઠકું ૩-૪-૫-૬-૭ ૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪] [૧૨-૪૦૦]	૭
૪. સામળ [૨-૨૪]	૭-૩૦
૭. પ્રેમાનંદ પર પ્રહાર [૬]	૨૬
૮. વચન પાળવા વિષે [૧૮]	૩૦
૫. પ્રીતમ [૨-૨૪]	૩૧-૩૩
૯. સંતસમાગમ [૧૨]	૩૨
૧૦. હરિનો મારગ [૧૨]	૩૩
૬. પ્રદ્યાનંદ [૧-૧૭]	૩૩-૩૪
૧૧. શિર સાટે [૧૭]	૩૪
૭. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાબાઈ [૮-૧૦૮]	૩૪-૩૬
૧૨. ૧ સચોટ જવાળ [૮]	૩૫
,, ૨ અઢકલો [૬]	૩૫
,, ૩ સંગીતની કંદર [૮]	૩૬
,, ૪ અન્યોક્તિ [૮]	૩૬
,, ૫ ગુજરાતીનો વજીલ [૮]	૩૬

„ ૬ ન્દનો ચાલ [૮]	૩૭
„ ૭ મહીવાસ [૩૦]	૩૭
„ ૮ ધાલરકું [૩૨]	૩૯
૮. મધિસંકર રતનજી ભટ્ટ 'કાન્ત' [૨-૪૦]		૪૬-૪૨
૧૩-૧ વહાણાંઓને ઉપદેશ [૨૦]	૪૧
„ ૨ કલાપીને સંબોધન [૨૦]	૪૨
૯. સુરસિંહજી તપસિંહજી ગોહેલ—'કલાપી' [૪-૧૦૭]		૪૨-૫૦
૧૪. ત્યાગ [૨૨]	૪૫
૧૫. ગ્રામ્ય માતા [૫૨]	૪૬
૧૬. કૃષ્ણ વીણ સુખે [૩૩]	૫૦
૧૦. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ [૧-૨૪]		૫૦-૫૧
૧૭ પ્રભુમય જીવન [૨૪]	૫૧
સુધાસિત [૪૧]		૫૩-૫૪
૧૧. જન્મશંકર મહાશંકર ખુચ—'લલિત' [૩-૨૬]		૫૩-૫૬
૧૯. ગરવા ગામડિયાં [૧૦]	૫૪
૨૦. વસંતી વિદાય [૧૨]	૫૫
૨૧. એક જ અંતર્યામી [૭]	૫૬
૧૨. અરવિંશર ફરામજી ખખરદાર [૩-૫૩]		૫૬-૫૯
૨૨. ભારતનો ઝંડો [૨૪]	૫૭
૨૩. વંદોળિયો ને વસાગણ [૨૧]	૫૮
૨૪. ? (કપા) [૮]	૫૯
૧૩. હામોદરદાસ ખુશાલદાસ બોટાદકર [૧-૨૦]		૫૯-૬૦
૨૫. વિદ્ય મૃગ [૨૦]	૬૦
૧૪. ડોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ [૧-૮]		૬૦-૬૧
૨૬. દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં	૬૨

૧૫. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા [૧-૮]	૧૧-૧૨
૨૭. મૃત્યુને પ્રાર્થના	૧૨
૧૬. ભુગતરામ દવે [૧-૧૨]	૧૧-૧૩
૨૮. હારે અમે દાળાં [૧૨]	૧૩
૧૭. કેશવ હ. શેઠ [૧-૨૪]	૧૩-૧૪
૨૯. પતિતપાવન [૨૪]	૧૫
૧૮. ત્રિયમ્ [૨-૩૧]	૧૪-૧૫
૩૦. મારી જન્મભૂમિ [૧૪]	૧૫
૩૧. જનની જન્મભૂમિ [૨૩]	૧૫
૧૯. અંબાલાલ ત્ર. શાહ [૨-૪૨]	૧૫-૧૭
૩૨. હૈયું મારું હેલે ચઢ્યું [૨૪]	૧૬
૩૩. મીઠલડો, મુજ મોર [૧૮]	૧૭
૨૦. છાણાભાઈ રતનજી દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ' [૧-૧૪]	૧૭-૧૮
૩૪. તારાને [૧૪]	૧૮
૨૧. ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ હુહાર 'સુન્દરમ' [૧-૨૮]	૧૭-૭૦
૩૫. ભંમડી [૨૮]	૭૦
૨૨. ત્રિભુવનદાસ ગૌરીશંકર વ્યાસ [૨-૫૭]	૭૦-૭૨
૩૬. પોપટજી [૧૦]	૭૧
૩૭. સંધ્યા [૪૭]	૭૨
૨૩. વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસાત્થી [૧-૧૨]	૭૨-૭૪
૩૮. મીઠી સાથે ભાત [૧૨]	૭૪
૨૪. હિમાશંકર ભોળી [૩-૪૦]	૭૪-૭૬
૩૯. ગુલામ [૮]	૭૭
૪૦. એક બાળકોને સ્મશાને લઈ જતાં [૧૮]	૭૮
૪૧ મારી ઋતુઓ [૧૪]	૭૬
૨૫. રમણલાલ પીતાંબરદાસ સોની [૧-૨૫]	૭૬-૮૦
૪૨ વિધવા [૧૪]	૮૦

૨૧. હરિહર આણુશંકર ભટ્ટ [૧-૪]	૮૦-૮૧
૪૩ સમયની પળો [૪]	૮૧
૨૭. ચિમતલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી [૧-૧૦]	૮૧-૮૧
૪૪ શૈશવકાળ [૧૦]	૮૧
૨૮. રમણુસાવ નરહરિલાલ વકીલ [૧-૧૮]	૮૧-૮૨
૪૫ કાળની લીલા [૧૮]	૮૨
૨૯. પુષ્પાબ્જેત વકીલ [૧-૭]	૮૨-૮૩
૪૬ વિરમૂતિ [૭]	૮૩
૩૦. ધંદુલાલ કુલચંદ ગાંધી [૨-૭૬]	૮૩-૮૭
૪૭ ખીલીપત્ર [૧૩]	૮૩
૪૮ ચુર્ન-ચમુના	૮૭
૩૧. ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા [૨-૧૫૦]	૮૭-૯૧
૪૯ હચદેવધાની [૮૨]	૮૮
૫૦ ભીમ પ્રતિજ્ઞા [૧૮]	૯૧
૩૨. પ્રભુભાઈ પટેલ [૧-૧૧]	૮૧-૯૪
૫૧ તરણા ઓથે હુંગર [૧૬]	૯૪
૩૩ રમણિકલાલ અરાલવાલા [૧-૨૨]	૯૪-૯૫
૫૨. હવાઈ [૨૨]	૯૫
૩૪. સોમાભાઈ ભાવસાર [૧-૨૮]	૯૫-૯૬
૫૩ હૈયાની હોડલી [૧૦]	૯૬

ગદ્ય—વિલાસ

૧. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા [૧-૧૦૬]	૯૬-૯૭
૧ રૂદ્રમાળની સ્થાપના [૧૦૬]	૯૭
૨. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ: નંદશંકર તુલણશંકર [૧-૮૪] ૧૭-૧૦૨	
૨ ચદાઈની તૈયારી [૮૪]	૧૦૨

૩. સર રમણુભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ [૧-૬૧]	૧૦૨-૧૦૫
૩ જ્ઞાતિ બન્ધનની બેડીઓ [૬૧]	૧૦૫
૪. કેનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી [૪-૨૩૬]	૧૦૫-૧૧૮
૧ રાણકદેવી [૭૬]	૧૦૮
૨ એક સાધારણ આનુભવ [૬૬]	૧૧૨
૩ હાથીને પગે [૬૧]	૧૧૬
૪ પતિમુગ્ધ મંજરી [૩૬]	૧૨૩
૫. નૃસિંહમસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ [૧-૧૧૦]	૧૨૩-૧૨૫
૮ શકમ્ પ્રતિ—૧ [૧૭૦]	૧૨૩
૬. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી [૧-૫૬]	૧૨૫-૧૩૨
૬ રાત્રી છતાં નોકર [૫૬]	૧૩૨
૭. કાન્તિલાલ છમનલાલ પંડ્યા [૧-૧૫]	૧૩૨-૧૩૫
૧૦ માતૃશ્રી શિવકાશી [૧૫]	૧૩૫
૮. બળવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોર [૧-૨૪]	૧૩૫-૧૩૮
૧૧ ઉછરતા લેખકને [૨૪]	૧૩૮
૯. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેકર [૧-૧૨]	૧૩૮-૧૩૯
૧૨ બળિનું રાત્રી [૬૩]	૧૩૯
૧૦. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક [૧-૭૭]	૧૩૯-૧૪૨
૧૩ માર્ગ નામ કમારી નહિ [૭૬]	૧૩૯
૧૧. હરરાય દેસાઈ [૧-૧૪૭]	૧૪૨-૧૪૬
૧૪ વેદસ દાદા [૧૪૭]	૧૪૬
૧૨. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી [૧-૧૧૨]	૧૪૬-૧૫૬
૧૫ યતિની વાંછના [૧૧૨]	૧૫૬
૧૩. સંકલિત [૨-૧૮૮]	૧૫૬-૧૬૩
૧૬ ચાલુક્ય [૫૩]	૧૫૭
૧૭ શ્રીમંત સયાઈરાવ ગાયકવાડ [૧૧૩]	૧૫૮

૧૪. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે [૧-૬૫]	૧૬૨-૧૧૬
૧૮, ખોદી બે આની [૬૫]	૧૬૩
૧૫. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ [૧૮૬]	૧૬૩-૧૧૬
૧૬. નાનપણુની વાતો [૮૬]	૧૬૭
૧૬. અ'ખાલાલ નાયાલાઈ મિસ્ત્રી [૧-૨૪૮]	૧૬૬-૧૭૭
૨૦. રૂઢમાળનું ખાત મુદત [૧૪૮]	૧૭૧
૧૭. અ'ખાલાલ નૃ. શાહ [૧-૭૩]	૧૭૧-૧૭૭
૨૧. વિવાહ વિધે વાતચીત [૭૩]	૧૬૭
૧૮. હિંમતલાલ યુનીલાલ શાહ [૧-૧૦૮]	૧૭૭-૧૮૦
૨૨. બકુલા અને તેનું વ્યક્તિત્વ [૧૦૮]	૧૮૦
૧૯. પ્રભુભાઈ પટેલ [૧-૧૦૮]	૧૮૦-૧૮૪
૨૩. ચોર [૧૧૭]	૧૮૪
૨૦ માધુકરી [૭૪]	૧૮૪-૧૬૨
૨૪-૧. ફેઈસ પાકડર [૩૦]	૧૬૦
૧, -૨. ચન્ની પડવો [૨૧]	૧૬૧
૧, -૩. દુનિયાનું અમૃત-દહીં [૨૮]	૧૬૨

શ્રી. અ'ખાલાલ નૃ. શાહ (ભાષાવિશારદ)

કૃત અન્ય પુસ્તકો

૧ ગરીબાધનો ગરબ	કિં. રૂ. ૧-૪-૦
૪૨ જલીમ જલ્લાહ	કિં. રૂ. ૦-૧૨-૦
૪૩ હૃદય જવાબા	કિં. રૂ. ૧-૮-૦
૪ સ્વ. ' મણિકાન્ત 'નું જીવન ને કવન ...	કિં. રૂ. અમૂલ્ય
૫ ધૂપસુગન્ધ ... [રાસ ગરબા વગેરેનો સંગ્રહ]	કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦
જ્યાં ચિહ્નવાળાં પુસ્તકો વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયેલાં છે.	

શુદ્ધિ પત્ર ૬

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૧૦	૯૬૫	૯૬૫
૧૭	૭	૬૨ જોડ	૬૨જોડ

[પાનું ૨૧ અને આગળ ૬૬૬ પુરું થાય છે ત્યાં લગી-ગોરાણીની દહોણી માગ્યાની ટેવના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે જે કામ કરી બતાવ્યું તે આઠ મહાસિદ્ધિઓનું પરિણામ છે. 'અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં મહિમા તથા । દૈશિત્યં ચ વશિત્યં ચ તથા કામાવસાયિતા ॥

આણુ જેવડા ઘટ જવાની શક્તિ એટલે અણિમા. હલકા ઘટ જવાની શક્તિ એટલે લઘિમા, પોતાને સ્થાને રહ્યાં રહ્યા અંદ્ર જેવા દૂરના પદાર્થને પણ સ્પર્શ કરવાની શક્તિ એટલે પ્રાપ્તિ. ઈચ્છા મુજબ ગમે ત્યાં હરવા ફરવાની શક્તિ એટલે પ્રાકામ્ય. આથી એ ધારે તો પૃથ્વીમાં પણ પેસી શકે છે. અને પૃથ્વીને ફેાડીને પણ ઉપર આવી શકે છે. પાણીમાં ગમે તેટલો લાંબો વખત ડૂબકી મારી શકે છે તેમજ ધારે ત્યારે પાણીમાંથી બહાર આવી ઠકી શકે છે. મોટા ઘટ જવાની શક્તિ એટલે મહિમા. સર્વ બૃત અને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એટલે નાશ કરવાની શક્તિ તે ઇશિત્વ. બૃત અને ભૌતિક પદાર્થોને પોતાને વશ કરી લેવાની ક્ષમિત તે વશિત્વ. પોતાના સંકલ્પજનને સિદ્ધ કરવા બૃતોના સ્વભાવમા પણ ફેર કરી શકે અને જેથી અબૃતને બદલે વિષ આપીને પણ યોગી માણસને જીવતો કરી શકે છે તે કામાવસાયિતા [પાતંજલ યોગસૂત્ર-વિભૂતિપાઢ ૪૪-૪૫ માંથી] આ સ્થળે હાથ લાંબાવી દહોણી આપવી અને સાગરમાં જપલાવી પાતાળમાં જવું તે 'પ્રાપ્તિ' અને 'પ્રાકામ્ય'.

૩૪	૫	સાઠં	સાર
૫૧	૨૪	તુથી	તુંથી

['વિશે' અને 'વિષે' - આ બન્ને રૂપો 'સંબંધી' અર્થમાં ચાલે છે.]

૫૨	૧૭	હંદયમાં	હંદમાં
૫૨	૧૯	રે	રે
૫૬	૭	સાદે	સાયે

૧૧	૧	લાવીશું	લાવીશું
૧૧	૩	ત	ન
૧૧	૫	કરમાન	કરમાન
૭૮	૧૫	નહિ	નહિ.
૭૮	૧૬	ધર,	ધર?
૭૮	૧૯	વળા કે	વળાકે
૭૮	૨૩	હાથા કરી	હાથા કર કરી
૭૮	૨૩	ઠ્યાંપ,	ઠ્યાંક
૭૯	૧	પછાડી હાથ	પછાડી સ્વર હાથે
૯૬		છેલ્લી લીટી સોગરરાજ	સોગરરાજ

એક બાળકીને રમવાને લઈ જતાં,-૫. ૭૮-એક નાની બાળકીના મરણને શ્રદ્ધા નહીં લેવાને અર્થ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આવા બાળકોથી ટવાઈ ગયેલા માણસોને એની કરી અસર થતી નથી પરંતુ બનાવની બીજા ક્ષણે અસર લેઈને તેવાની ક્ષણે પણ અસર થાય છે. એક નાની બાળકીનું મરણ થયું છે અને એમાં રડવા જેવું કશું પણ હોય એમ કાઈને લાગતું નથી. છાકરી મરે એથી વડા-મોટી મા-લોક-લાલે આંખમાં આંસુ લાવે એટલું જ. તેની માતાને સાચું દુઃખ થાય છે. પરંતુ કંઈક હૃદયના ટવાયલા ડાહ્યો પારકે ઘેર આંસુ પાડવામાં નાટ્ય સિવાય બીજું સમજતા જ નથી. ડાહ્યો પછી શબને ઉપાડી આધ્યાત્મતા લેતા ત્યાં રસ્તામાં આ બાળકીની બહેનપણીનું ઘર આવે છે. એટલે જ્યાં તેને નિરાંતે નવી રીતે સૂતેલી લેઈ ખૂંટી થઈ, પણ તરત જ નળકું કે તે રમત લઈને જાય. તેની બહેનપણી હૃદયની વિશાલ લેતી હતી. એટલે તેણે જ્યાં કંઈક લાઈ ગયા ત્યાં જ્યાં પ્રાણ નાંખી દઈ પગ પછાડી રડવા લાગી ગઈ. આ દરમિયાન હજી કે નાચક પોતે શૂન્યમનસ્ક હતા અને રોવાની લગીરે ધબકા નહોતી. છતાં આટલું લેખ પછી તેમનાથી રોવાઈ ગયું.

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૧	(૧૮૩૬-૫૩)	(સને ૧૮૩૬-૮૮)
૧૦૧	૧૭	આને છે	આવે છે.
૧૦૧	૨૧	આખા	આખા
૧૦૨	૧૧	દૈવસંગે	દૈવસંગે
૧૦૨	૧૭	અચળા	અચળા
૧૦૬	૨૩	બીજા માણસ	બીજા માણસ
૧૦૬	૨૪	લાવવા	લાવવા

૧૦૭	૭	કલકાણુ કામ	કલ્યાણુ કામ
૧૦૭	૧૨	આયોગ્યનો	અયોગ્યનો
૧૦૮	૨૦	ઉપરથી	ઉપરથી
૧૦૯	૧	લગ્ન	લગ્ન
૧૦૯	૪	સ્વપ્ન દ્રષ્ટા	સ્વપ્ન દ્રષ્ટા
૧૧૨	૮	ગદાલ	ગુદાલ
૧૧૩	૧૦	રાખ્દાંગારોની	રાખ્દાંગારોથી
૧૧૩	૨૩	છાડી	છાડી
૧૧૯	૫	તલપ	તૈલપ
૧૧૯	૯	દિગ્વિન્ય	દિગ્વિન્ય
૧૨૦	૮	દંધુ	દંધુ
૧૨૦	૧૩	વિન્ય	વિન્ય
૧૨૧	૮	કર્તવ્ય પરાપણુ	કર્તવ્ય પરાપણુ
૧૨૨	૫	પંપાળા	પંપાળ્યા
૧૨૨	૬	મુનને	મુંનને
૧૨૩	૧	કર્ણ	કર્ણ
૧૨૩	૨	પ્રેમપાસમાં	પ્રેમપાસમાં
૧૨૩	૨	હોથ	હોથ
૧૨૫	૨	બ્યવહાર	બ્યવહાર
૧૨૬	૬	કુતરાંમી	કુતરાંની
૧૨૬	૭	દરવાજો	દરવાજો
૧૨૬	૨૭	વળી	વરી
૧૨૭	૧૬	તો તે	તો તે
૧૨૭	૨૭	બોલાવા	બોલવા
૧૨૮	૭	આજ્યો	વાજ્યો
૧૨૯	૧૧	સાંભળે છે ?	સાંભરે છે ?
૧૩૦	૩	ચિન્હ	ચિહ્ન
૧૩૦	૩	શસ્ત્રાસત્રોનો	શસ્ત્રાસ્ત્રોનો
૧૩૦	૧૪	ક્યાં	ક્યાં
૧૩૦	૨૦	તમને	તમને
૧૩૨	૧૪	કેસ	કેસ
૧૩૨	૨૭	કોન્એસયો	કોન્એસની

૧૩૩	૧	મુજેશને	મુજેશને
૧૩૩	૨	‘નવજવના’	‘નવજવન’
૧૩૩	૧૭	મત	મત
૧૩૬	૩	અમના	એમના
૧૩૬	૧૨	શીઆને	શીઆને
૧૩૬	૭૯લી	ને આસરે	ને આસરે
૧૩૭	૮	નીકરી	નીકળી
૧૩૭	૯	આલે	આરે
૧૫૧	૧૭	જાતિ	જાતિ
”	૧૮	સાહિત્ય ક્ષેત્ર	સાહિત્ય ક્ષેત્ર
”	૨૫	ધણા	ધણાં
૧૫૨	૧૦	વિમ્દેજવ	વિમળદેવ
”	૧૧	‘રામધિરામ’	‘રામધિરામ’
૧૫૩	૬	ચિન્તા	ચિન્તા
”	૧૦	ચિન્તન	ચિન્ત
”	૧૨	રત્નાળાદેવીતો	રત્નાળાદેવી તો
”	૧૬	તીર્થયાત્રાને	તીર્થયાત્રાને
”	૨૨	રીસાલો	રિસાલો
૧૫૪	૧૯	જેવાઓને	જેવાઓને
૧૫૫	૩	“શણીને એક જણે કહ્યું છે.”	શણીને ‘જાકીના રાખદો ૧૬’
”	૪	ગોરજીએ જવાળ દીધોઃ (એ રાખદો ૧૬) “શણીને”	
”	૧૬	ગેરજીએ	ગોરજીએ
”	૨૨	“હા ગુરદેવ,”	“હા,” ગુરદેવ
૧૫૬	૧૫	ધરાધામીજ	ધરાધામી
૧૫૭	૧૮	સમવ	સંભવ
”	૧૯	અનકૃત	સંમકૃત
”	૨૧	હિંદનાં	હિંદના
”	૨૬	વિન્સેન	વિન્સેન્ટ
૧૫૮	૧૮	અદ્ભુત	અદ્ભુત
૧૬૨	૧	ખંડેરાવના	ખંડેરાવનાં
”	૨૫	હારજન	હારિજન

સાહિત્ય દર્શન

કૃષ્ણભક્તિનાં પદો

વસુદેવ-દેવકીના આઠમા પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાનના અવતાર તરીકે પૂજ્ય છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોની તરફથી એમણે ભાગ લીધેલો. તેઓ નિર્વાણ પામ્યા ત્યારબાદ અનેક વર્ષે એમની ભક્તિનો એક સંપ્રદાય નીકળ્યો. આને વૈષ્ણવસંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૪મા-૧૫મા સદીમાં કૃષ્ણભક્તિનો પંથ ગુજરાતમાં ખૂબ ફેલાયો. તેની અસર ગુજરાતના કવિઓ હપર થયા વિના રહી નહિ. તે વખતે લખવા વાંચવાની કલાનો પ્રચાર બહુ નહોતો હતો; છતાં કવિઓ જે પ્રાથમિક આંદોલનો અનુભવતા તે પદોમાં ઉતારવામાં આવતાં. આવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાચીન યુગમાં કૃષ્ણભક્તિનાં ઘણાં પદો લખાયાં છે.

નરસિંહ મહેતા—ગુજરાતના પહેલા સુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમણે મોટા ભાગે કૃષ્ણભક્તિનાં જ પદો લખ્યાં છે. તેઓ ઘણા લોકપ્રિય કવિ છે આજ પાંચસો વર્ષ પછી પણ એમનાં પદો અને પ્રભાવિયાં ગુજરાતમાં જોડતાં થર થર ગવાય છે તેટલાં બીજા કોઈપણ કવિનાં કાવ્યો ભાગ્યેજ ગવાતાં હશે. તેઓ એક મહાન ભક્ત હતા. દુનિયાની જાતરિયાતો પૂરી પાડવાને તેણે બંધનો અફા કરવાને તેઓ શ્રમ લેતા નહિ, એ બધા માટે તેઓ પરમેશ્વર પર આધાર રાખતા, અને તેમના ભજનકીર્તનમાં રાતદિવસ તદ્દલીન રહેતા. એમ કહેવાય છે કે એમના પુત્રના વિવાહ વખતે, પુત્રીના સીમંત વખતે, પિતાશ્રાદ્ધ વખતે તેમજ રા'માંડબિકે તેમના પર હાર ચોચાં નિ આરોપ મૂક્યો તે વખતે પ્રભુએ જાતે હાજર થઈને એમની લાજ રાખી હતી.

મીરાંબાઈ—એ પણ નરસિંહમહેતાની માફક કૃષ્ણભક્તિમાં માંડી બનેલી. એનું લગ્ન મેવાડના રાણા સાથે થયું હતું પરંતુ તેને ભક્તિની ધૂન એટલી લાગી હતી કે તે સાસરે રહી જ નહિ. ગુજરાતની આ પ્રથમ સ્ત્રી કવિએ પણ કૃષ્ણભક્તિનાં અનેક પદો રચ્યાં છે.

દયારામ—૧૯મી સદીના મોટા ગુજરાતી કવિ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની કૃષ્ણભક્તિની ધૂન ગુજરાતમાં લાંબા સમયથી અદૃશ્ય થઈ હતી તે એમણે ફરી મચાવી. શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રીલાવે ભજતાં ભજતાં એમણે અનેક પદો, ગરબીઓ વગેરે લખ્યાં છે. દયારામ ગુજરાતનાં રસિલા કવિ ગણાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના બાલજીવનના અનેક પ્રસંગો ઉપર અનેક કવિઓએ પદો રચ્યાં છે. આ તેમાંનું એક છે. કંઈ એનો વધ કરશે એ બહીકે વસુદેવ પોતાના પુત્રને ગોકુળ નંદ-યશોદાને ઘેર મૂકી આવેલા તેમણે ત્યાંજ પોતાનું બાલપણ વ્યતીત કરેલું. મજામાં તેઓ લોકોના ખાસ માનીતા થયેલા. વિવિધ પ્રકારનાં તોફાન તેઓ મચાવતા. કેટલીકવાર આણું તોફાન વધી જવું ને તે વિશે ફરીઆદ થતી. મજાની દેટણીક સ્ત્રીઓ આવી ફરિયાદ યશોદા પાસે કરે છે ત્યારે તેમને ખૂતકારી હાલવામાં આવે છે. યશોદા પોતાના લાડીલા પુત્રનો બચાવ કરે છે અને ફરીઆદ કરનારનું કહ્યું બહુકારતી નથી.

૧. કૃષ્ણનાં તોફાન

જસોદા તારા કાનુડાને સાદ કરીને ચાર રે;
આવડી ધૂમ મચાવે મજામાં, નહીં કોઈ પૂછનાર રે. જસોદા.
શીકું તોડયું, ગોરસ ઢાળ્યું, જિઘાડીને ખાર રે;
માખણ ખાધું ઢાળી નાખ્યું, જાન કીધું આં વાર રે. જસોદા.
ખાંખાં ખોળાં કરતો હીંઠ, ખીએ નહીં લગાર રે;
મહી મથવાની ગોળી ફેડી, આ શાં કહિયે લાડ રે. જસોદા.
વારે વારે કહું છું તમને, હવે ન રાખું ભાર રે;
નિત જીડીને એમ કયમ સહિયે, વસી નગર મોઝાર રે. જસોદા.
મારો કાનજી ઘરમાં હુતો કયારે દીઠો, ખડાર રે;
હહીં દૂધનાં માટ ભર્યા છે, ખીએ આખે ન લગાર રે. જસોદા.
શાને કાળે મળીને આવી, ટોળે વળી દશ ખાર રે;
નરસૈયાનો સ્વામી સાચો, જૂઠી મજાની નાર રે. જસોદા.

—નરસિંહ મહેતા

[સમન્વતી : 'નહિ કોઈ પૂછનાર રે' : એ આટલું બધું તોફાન કરે, તુકરાન કરે છતાં એમને કોઈ પૂછનાર, અટકાવનાર નહોતું, કારણકે એ નંદ-યશોદાના લાડીલા કુંવર હતા. 'જાન કીધું આવારે' : આ શાં કહિયે લાડ રે : ફરીઆદ કરનારી સ્ત્રીઓ યશોદાને કહે છે કે એવાં તે તમે એને શાં લાડ લેડાવો છો કે એ આટલાટલું તુકરાન કરે છતાં તમે કંઈ ન કહો. એનો અર્થ શો ?]

૨. જશોદાની કૃષ્ણને વિદાય

હરિએ પિતાને વળાવીઆરે, જઈ માતાને મળીઆ નાથ;
 એક હસ્ત હસ્તે ગ્રહીઓ રે, બોલ્યાં જશોમતી હરિની સાથ. ટેકો
 લાડકડા વહેલા પધારજો, ઉછકળ નવ થાશે રે દયાળ;
 નહિ રાજ તહીં આપણું રે, વહાલા નવ ભણીએ કોને ગાળ. હરિ
 મુખમયંક નિરખ્યા વિનારે, હું તો ઘેલી યઈશ મોરાર;
 હરિ વહેલાં આવજો રે, મારા પ્રાણજીવન આધાર. હરિ
 શુભ કામે જાઓ હરિ રે, તોયે હુંને થાય અપશુકન;
 મુજ નિર્ધનને એક દિકરો રે, માઈ જીવન જગજીવન. હરિ
 મીટ-મેળાવો ક્યારે થશે રે, ક્યારે નીરખીશું વદન;
 કાલે નંદ રહે તોય આવજો રે; માઈ હુંગડું જાણી સદન. હરિ
 કાજળ ટપકું રખે ભુસતા રે, તેમાં લાંછન નહિ અવિનાશ;
 એમ કંઠી જનની લેટીઆં રે; હૃદે લઈ કીધું મંદ મંદ હાસ હરિ
 જશોમતી કહે બળરામને રે, કરજો કૃષ્ણ તણું તું જતન;
 એમ કંઠી આંખલડી ભરે રે, જાળવજો રંકતણું રતન. હરિ
 ક્યામળાં તું મુખે કહે, રે, ક્યારે આવીશ મારા પ્રાણ;
 સમય ગયે નિશ્ચયે મંડે રે, તુજને ધરકી ધરકી જાણ. હરિ
 હરિ કહે વહેલાં આવું અમે રે, તમે ચિન્તા ન કરશો માય;
 ભક્ત નરસૈયો એમ ભણે રે, ઠગી માને આલ્યાં મજરાય. હરિ

—નરસિંહ મહેતા

મુખમયંક-મુખરૂપી ચન્દ્ર. મોરાર-મોરારિ; મુર નામના રાક્ષસના
 શત્રુ એટલે કૃષ્ણ ભગવાન. નિર્ધનને એક દિકરો-ગરીબનું ધન માત્ર એક
 જ દીકરો છે. સદન-ધર. અવિનાશ-જેનો વિનાશ-નાશ નથી તે કૃષ્ણ.
 જનની-માતા. જતન-રક્ષણ. મીટમેળાવો-નજરોનજર મળવું તે.

૩. આ પેલો ચાંદલિયો

આ પેલો ચાંદલિયો, આઈ મુને રંમવાને આલો,
 નક્ષત્ર લાવીને, મા મારા ગજવામાં ઘાલો.
 રૂવે ને રાતડો થાય, ચાંદા સામું જુવે,
 માતારે જશોદાજી, હરિનાં આંમુડાં હુવે.
 લોકનાં અનેરાં બાલકે, ઘેલો તું કં થાય,
 ચાંદો આકાશે બહાલા, કહે કેમ લેવાય ?
 વાટકામાં પાણી ઘાલી, ચાંદલિયો દાખ્યો,
 નરસૈનો સ્વામી શામળિયો, રડતો રાખ્યો.

— નરસિંહ મહેતા.

આઈ—મા; આ મરાઠી ભાષાનાં શબ્દ છે. નાના બાળકને ચાંદો એક સરસ રમવાનું સાધન છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ દુન્યવી બાળક તરીકે આકાશના ચાંદાની માગણી કરે છે અને તેને ગજવામાં મૂકવા માગે છે. જશોદા માતાએ કૃષ્ણનાં આંસુ લૂંછી નાખી વાટકામાં પાણી ભરી ચાંદાનું તેમાં પ્રતિબિંબ પાડ્યું અને તેમની માગણીને આ રીતે સંતોષી.

પરંતુ આ આખી વસ્તુનો ખીજ રીતે પણ ઉપાદ ઘડી શકે છે. દુનિયાની વસ્તુઓ કરતાં સ્વર્ગીય-દેવી શીલ્પમાં પ્રેમ દરવો અને તેને માટે તન્મયતા સેવવી એ વધારે સરસ છે. કવિની આ કાવ્યમાં આજ નવની ભક્તિ છે અને એજ સાચો ભાવ છે.

૪. બોલે ઝીણા મોર

[મીર્સબાઈનાં ખીબા કાવ્યોથી આ કાવ્ય 'જુડુ' ખડે છે. અહીં થોડા શબ્દોમાં અત્યુક્ત દરચોનું છાયાચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું કરવામાં આવ્યું છે. આ બાવવાલી વર્ણન ઉપરથી આપણે આખો પ્રસંગ કલ્પી શકીએ છીએ. ઝવમર ઝરમર મેદુલો વરસતો હોય, આકાશમાં અમકારા મારતી

વીજળી કાંજા વાદળોમાં પ્રકાશનાં ખીને ક્વચિત ક્વચિત ભાત પાડતી હોય,
કેકારવ અને કોયલના મધુર ટહુકા અવારનવાં સંભળાતા હોય ત્યારે એક
એકાકી સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમને મળવા જતી હોય એ કલ્પના મનોહર છે.

મીરાંબાઈનાં કાવ્યો ભક્તિનાં છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આનો
ખીજો અર્થ—શુદ્ધાર્થ—સોધવો મુશ્કેલ નથી. જીવન તો કંટકમય માર્ગ છે
એટલે અનેક આફતો તથા હાડમારીઓમાંથી સૌને પસાર થવું પડે છે.
જેનું ચિત્ત પ્રભુજીએ ચોધું છે એવાં ભક્તનો પ્રભુને મળવાનો નિશ્ચય
પ્રિયતમને મળવા જનાર સ્ત્રીના જેટલોજ દૃઢ અને અચૂક છે. જેવી રીતે
કેકારવ વગર પેલી સ્ત્રીને ઉત્તેજન આપે તેવીજ રીતે ઇશ્વરી પ્રેરણા ભક્તોને
પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને પ્રોત્સાહિત બનાવે છે.

બોલે ઝીણા મોર,

રાધે ! તારા કુંગરીઆપર, બોલે ઝીણા મોર: ટેક
એ મોરહી બોલે બપૈયાહી બોલે, કોયલ કરે કલ સોર: રાધે.
માઝમ રાતે વીજળી ચમકે વાદળ હુવા ઘન ઘોર: રાધે.
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે, ભીંજે મારા સાળુડાની કોર: રાધે.
બાઈ મીરાંકે પ્રભુ ગિરધરનાં શુણ,
પ્રભુજી મારા ચીતડાનો ચોર. — રાધે.

— મીરાંબાઈ

રાધે ! આ શબ્દ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની
પ્રિયતમાને આ કાવ્ય સંબોધે છે. જો આમ હોય તો નવમી લાંદી સાથે
તેનો અર્થ ઘટાડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આટલી અસંજતતા નિભાવી લઈને
રાધાની મનોદશા અને તે સમયની ભૂમિકાનું જો મુંદર વણું ન કરવામાં આવ્યું
છે તેનો આનંદ માણવો એ વધારે વાજળી છે. ‘રાધા’ ને બદલે ‘રાંબ’
પાઠાન્તર છે.

મીરાં કે પ્રભુ: મીરાંનો પ્રભુ. આ હિન્દી પ્રયોગ છે. ગિરધર: ગિરિધર;
ગિરિ-ગોવર્ધન ચર્ચત-ને ધારણ કરનાર, ઉચકનાર; કૃષ્ણ.

દેવકી વિલાપ

[ભાઈ અને બહેનના હેતનાં લોકગીતો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં સમર પડ્યાં છે. આહીં મથુરાધિપતિ કંસ પોતાવી બહેનનાં સંતાનને મારવા તૈયાર થયો છે તેથી દેવકી-તેની બહેન-આંખમાં ત્રાધાર આંસુઓ સાથે રડી રહી છે. કંસને આકારાવાણી વિસારે પડતી નથી અને તેથી તે તેનાં તમામ સંતાનને સંહારવાનો દહનિયથી છે.]

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
માનને માળે હો, મુખે દશ આંગળી.
હુંકયા ફાટે હો, નયને જળ ભરે;
સુકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલું ઓચરે.
માનુષી દેહે ધરી હો, વિપત્ત શી આવડી;
કોણ મૂકાવે હો, નહીં પિતા માવડી.
ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;
કેમ સહું રાતી હો, વીરાળની આંખડી.
મહિયર માઈ હો, તું મથુરાપતિ;
ઉગ્રસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
કયાં ભોગવશે હો, પાપનો પોટલો;
શિર માઈ હુંજે હો, તાણો મા ચોટલો.
માળા મ્હારી તૂટી હો, પડે કર મુદ્રડી;
દેખે અંગ લોકડાં હો, ખસી મારી ચુંદડી.
વેણી વીંખરાણી હો, કાકીએ સેથે ભરી;
ભલું થાવ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
જે પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે;
મીંઢળ નથી છુટ્યાં હો, નવ ગઈ સાસરે.
તંબોળ પરણ્યાનો હો, ચુક્યો નથી સાવલીએ;

મારો મા, કોડલરી હો, લાગું છું પાવલીએ;
જેને ઉછેરી હો, તેને નવ મારીએ;
ઘણું મોલાવી હો, ઘેર પધારીએ;
ગગનવાણી હો, કે વેરણ મુજ તણી;
સાચું રહે માનો હો, જુઓ હું દુર્ગા બાણી.
એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામિની;
દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
રોયાં વૃદ્ધ જોળન હો, રોયાં બાળક બાડુવાં;
રોયાં હય હસ્તી હો, રોયાં નમ્ર આડુવાં.
રોયાં ગગને દેવતા હો, રોયા વાસુદેવ પતિ;
પણ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

વલણ

દયા ન આવે કંસને, ક્રોધી મથુરાં નાથરે;
જેવે ધાઈ ધાય મૂકે, વસુદેવે આદયો હાથરે.

— પ્રમાનંદ

‘જે ચોપણું તે મારણું તે કમ દીશે કુદરત તણે.’—એની સાથે આ કાવ્ય સરખાવો. ‘ગગનવાણી શી હતી ?’ હય (પોડા), હસ્તી (હાથી), આડ અને ગગન પણ નિર્દય કંસની વલણથી કવિ કહે છે તે પ્રમાણે દેવી રીતે રોયાં હશે ? કવિની આ કલ્પના કેવી કહેવાય ?

૬. સુદામા-આખ્યાન

કૃષ્ણ જીવનનું એક મહાન પ્રસસ્ત કાવ્ય અને આનંદમનક આખ્યાન એટલે કૃષ્ણ-સુદામા-મૈત્રીનો અનેઓ પ્રસંગ. સાંદિપની ઋષિના આશ્રમમાં સુદામા વડો શિષ્ય હતો અને કૃષ્ણ-બળરામ શિષ્ય વર્ગમાં હતા. પોતાના સહાધ્યાયી સુદામાને બાળપણની-મૈત્રી યાદ કરીને કૃષ્ણે સહાય કરી તેનું નામ મિત્રતા. અભ્યાસ પૂરો કરી સુદામાએ ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ

કર્થો ત્યારે એની રિયતિ નિર્ધન અને દુઃખી હતી. એને દશ છોકરાં યયાં અને આખું કુટુંબ દરિદ્ર અવસ્થામાં જ કાળ નિર્જનન કરતું. આ બાહુ દૃષ્ટુ દ્વારકાનાં અધિપતિ યયા. સુદામાના નિયમ શ્રેષ્ઠ અને ધાર્મિક હતા. એ બાદાણુ હતા, તદન નિર્ધન હતા. પરંતુ જિજ્ઞાસી યાચના કરી કરતા નહિ. સમય એવો આવ્યો કે:—

“બાળકને યયા જે ઉપવાસ.”

અને સુદામાની વ્યવહારકુશળ સ્ત્રી કે જે આટલા દિવસ સુધી તાળી-તૂસીને ગમે તે ઉપાયે સંસાર ચલાવતી હતી તેના ધૈર્યની પણ મર્યાદા આવી રહી. તેણે સુદામાને વિનતિ કરી કે, ‘તમારા શ્રીમંત મિત્ર કૃષ્ણ પાસે નવ્યો; કૃષ્ણ તમારા જવાનું કારણ સમજીને તમને જરૂર સહાય કરશે

“લાજ ન કીજે નાથ માહરા, માધવ મનવાંછિત આપશે રે.”

પણ આ વિનતિ તુચ્છકારી સુદામાએ કહ્યું:—

‘આ રથાનક છે મળવાતણું, માગે વણશે કામ,
નહવ સપળા દેખતાં કેમ, એકું જમણો હાય.’

આ સમયનો પતિપત્ની વચ્ચેની સંવાદ ધણે સસિક છે. જે જ્ઞાનથી બાલબચ્ચાં બૂમિ મરે તે જ્ઞાનને પત્ની હોત્તે છે. પરંતુ પતિ તેને સંતોષ અને શ્રીરજ સંભવા સમભવે છે. એક માતાના મનોભાવનું એમાં તાદરશ ચિત્ર છે.

અંતે પત્નીનું વહેવાર જ્ઞાન જય પામે છે અને સુદામો મિત્રના બાળકો માટે મુઠ્ઠીભર તાંદુલ સહિત કૃષ્ણને મળવા નય છે. શ્રીમંતને નિર્ધન પણ વત્સલ મિત્ર તરફની ભેટ તરીકે ધરેલાં ‘સુદામાના તાંદુલ’ આજે ગુજરાતીમાં કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા છે. એના ધાર્યા કરતાં પણ બહે હર્ષથી કૃષ્ણે અને તેના કુટુંબે તે આરોગ્યાં. કૃષ્ણ એના આવવાનું કારણ સમજી ગયા. સુદામો એને કાંઈપણ કહે તે અગાઉ તો કૃષ્ણે સુદામાને ત્યાં ‘અહ મહાસિદ્ધિ ને નવનિધિ તે મોકલી વણ માગે.’ એની ‘વૃદ્ધી સરખી બુધ્ધીનો મહેલ થઈ ગયો. — ‘લૂંટી સરખી નાર’ પશ્ચિની થઈ ગઈ અને ‘સડયાં સરખાં છોકરાં’નું રૂપ દિવ્ય થઈ ગયું. કૃષ્ણે એને તાંદુલના ખદલામાં પ્રત્યક્ષ કાંઈ આપ્યું નહિ તેથી સુદામો નિઃશ્વાસ મૂકતો, ખાલીહાથે—‘અભયક પ્રત’નો ભંજ કરાવવા માટે સ્ત્રીને શાપ દેતો પાછો કર્થો ત્યારે એની એરહાજરીમાં એના ધર વગેરેમાં જે અદ્ભુત ફેરફારો થયા હતા તેનું એને સ્વપ્ન, પણ નહોતું. પોતાનું ધર એણે

ઝાળખું નહિ. સત્કાર કરવા આવેલી પોતાની સ્ત્રીને પણ ઝાળખી નહિ અને પોતે ભૂલથી 'ધનવંત'ના 'ધામ' પાસે આવ્યા છે એમ ધારીને પોતાની સ્ત્રીથી નાસવાં લાગ્યા. સ્થિતિમાં થયેલા પરિવર્તનનું સમાધાન થયું ત્યારે પોતાના મિત્ર પરનો વિશ્વાસ યોગ્ય સ્થાને જ હતો એમ એને પ્રતીતિ થઈ. નરસિંહ મહેતાએ પણ 'સુદામા આખ્યાન' લખ્યું છે પણ તેમાં અને આમાં ફેર છે. મહેતાના કાવ્યમાં ભક્ત જીવનની પ્રવૃત્તિઓ જોવી બનેલી તેવી નીરસ અને નિર્જીવ સરળ ભાષામાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ પ્રેમાનન્દે તો તેમાં આત્મા મૂકીને તેમના જીવનનું ભગવંત ચિત્ર દોર્યું છે. તેમાં ભક્તિ અને હાસ્ય સાથે સાથે રહીને એક સરખો ભાગ બજાવે છે. એમના કાવ્યમાં સંસારની મર્યાદામાં રહેતા પુરુષની પ્રવૃત્તિઓ તાદ્રશ દેખાય છે. નરસિંહ મહેતામાં તાદ્રશ્યનો અભાવ છે.

[કડવું ૩, રાગ ગાડી]

જઈને જાઓ જાદવરાય, ભાવઠ ભાંગશે રે;
હું તો કહું છું લાગીને પાય, ભાવઠ ભાંગશે રે.
ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શનરૂપ નહિ જાય. લાં
સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય
પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતાં જીવ જાય;
મામ ન મૂકીએ રે.

ઉઠર કારણે નીચ કને જઈ, કીજે વિનય પ્રણામ;
તો આ સ્થાનક છે મલવા તણું; માગે વણસે કામ; લાં
જાદવ સધળા દેખતાં કેમ, ઓડું જમણા હાથ;
હું દુર્ગંજનું રૂપ દેખીને, લાગે લક્ષ્મીનાથ; મામ ન
જે પુરુષ છે ઉઘમી રે, જઈ કરે પોતાનું કાજ;
પ્રાણણુનો કુળધર્મ છે, તેમાં લીળંતાં શી લાજ. લાં
અંતર્યામી અજાણ નથી રે, સ્ત્રી તમને કહું વારંવાર;
દશમાસ ગર્ભવાસ પ્રાણીની રક્ષા કરે મોરાર. મામ ન

શો ઉધમ કરીએ એવું જાણી, સંતોષ આણીએ મન;
 સુખલીલામાં હરિ વીસરે, ભાવ થાય આપણો લિન્ન. મામ નં
 જાચવા ન જઈએ ને પડી રહીએ તો, કયમ જીવે પરિવાર;
 એક વાર જાઓ જાચવા, તમને નહિ કહું જીજી વાર. ભાં
 રાજ થઈ વિલીપણુ જાચ્યા, મહાવીર ધીર જગદીશ;
 પ્રભુ સામાં પગલાં ભરે તો, ટળે દારિદ્ર્ય ને રીસ. ભાં
 જોડવા પાણિ, દીન જોલવી વાણી, યાય વદન પીણું વરણ,
 એ ચિહ્ન છે જાચક તણાં, જાચવાથી રૂઢું મરણ; મામ નં
 જગતના મનની વાતો જાણે, અંતર્યામી રામ;
 ઈલાં બેઠાં નવનિધ આપશે, ત્યાં ગયાનું શું કામ. મામ નં
 સુદામો કહે નારને, કયમ થાલે મારા પાય;
 મિત્ર આગળ મામ મૂકીયે, ધિક્ક પડો મારી કાય. મામ નં
 કહેવું નહિ પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણ;
 ઘટઘટમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરુષ પુરાણ. ભાવકં
 દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણી, શો કરે ઉધમ;
 એવું જાણી સંતોષ આણી, હરિ વિસારશે કયમ. મામ નં
 તમે જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ બેઠા, પંડિત ગુણ લંકાર;
 હું જીગતે જાચું કયમ કરી, અજાણાનો અવતાર. ભાં

(વલણ)

અવતાર સીનો અધમ કહીને, ઋષિપત્ની આંસુ ભરે.
 દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછી સુદામોજી જીચરે.

(કડવું ૪, રાગ રામઝી)

પછી સુદામોજી જોલિયાં, સુણ સુંદરી રે,
 શી કહું હું શિખામણુ, વેલી કેણે કરી રે;

જે નિમ્નું છે તે પામિયે, સુણ સુંદરી રે,
 વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કાણે કરી રે.
 દીધા વિના કયાંથી પામિયે, સુણ સુંદરી રે,
 નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કાણે કરી રે,
 ને ખડધાન જ વાવિયે, સુણ સુંદરી રે,
 તો કયાંથી જમીએ શાળ, ઘેલી કાણે કરી રે.
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરી રે;
 ને પ્રથમ ન જાંધી પાળ, ઘેલી કાણે કરી રે,
 એકાદશી ત્રત નવ કર્યા, સુણ સુંદરી રે;
 નવ કીધા તીર્થોપવાસ, ઘેલી કાણે કરી રે.
 અગ્નિ તૃપ કીધા નહિ, સુણ સુંદરી રે,
 નહિ શ્વાન વાયસ ગૌત્રાસ, ઘેલી કાણે કરી રે;
 પ્રહલોજન કીધા નહિ, સુણ સુંદરી રે,
 નથી કીધાં હોમ હવન, ઘેલી કાણે કરી રે.
 અતિથિ નિમુખ વાળિયા, સુણ સુંદરી રે,
 તો કયાંથી પામિયે અન્ન, ઘેલી કાણે કરી રે;
 હરિપ્રસાદ લીધો નહિ, સુણ સુંદરી રે,
 નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કાણે કરી રે.
 આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરી રે,
 છૂટયાં પશુ તણે અવતાર, ઘેલી કાણે કરી રે;
 સંતોષ અમૃત ચાખિયે, સુણ સુંદરી રે,
 હરિ ચરણે સોંપી મન, ઘેલી કાણે કરી રે.
 ભક્તિએ નવનિધિ આપશે, સુણ સુંદરી રે,
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રી જન, ઘેલી કાણે કરી રે;

આંખ ભરી અળખા કહે, ઋષિરાયણ રે,
 માંદ જડ થયું છે મન, લાશું પાયણ રે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયણ રે,
 રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાશું પાયણ રે;
 અન્ન વિના ચાલે નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 મોટા ભોગેશ્વર હરિભક્ત, લાશું પાયણ રે.
 અન્ન વિના ભજન સૂએ નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 હવે અન્ને આપું જગત, લાશું પાયણ રે;
 શિવે અન્નપૂર્ણો ઘેર રાખિયાં, ઋષિરાયણ રે,
 સૂએ રાખ્યું અક્ષય પાત્ર, લાશું પાયણ રે.
 ઇંદ્ર સેવે કામધેનુને, ઋષિરાયણ રે,
 તો આપણે તે કોણ માંત્ર ? લાશું પાયણ રે;
 સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને ઋષિરાયણ રે,
 મનવાંછિત પામે આહાર, લાશું પાયણ રે.
 ધર્મ પ્રાણ અન્ન વિના નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 ઉભો અન્ને સકળ સંસાર, લાશું પાયણ રે;
 દેરાનું રૂળ જાશે નહિ, ઋષિરાયણ રે,
 જઈ જાયો કૃષ્ણ બળદેવ, લાશું પાયણ રે.
 વિધિએ લખ્યા અક્ષર દારિદ્રના, ઋષિરાયણ રે;
 ઘોશે ધરણીધર તતખેવ, લાશું પાયણ રે.

વલણ

તતક્ષણ ત્રિકમ છેદ્યો, દારિદ્ર દેસાં આડ રે
 નાથ પધારો દારિકા, હું માનું તમારો પાડ રે

[દડવું ૫; રાગ, રામઝી]

કહે શુક્ર જોગી સાંભળો રાયજી, ફરી ફરી પ્રમદા લાગે માયજી,
વિપ્ર સુદામો આપ વિચારેજી, નિશ્ચયે જાનવા જવું પડશે મારેજી.

ઢાળ

જાવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ અળખા રાંક,
અત્ર વિના જાળક ટળવજે, એમાં માતતણે શો વાંક.
પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો તું સાંભળ મારી વાત;
કહો ભાંભિની ભગવંત આગળ લેટ રી મૂકું હાથ.
કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણ મુત સમુદાય;
ખાવા માગે મુજ કને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
મુણી હરખ પામી પ્રેમદાં, ગઈ પાડોશની પાસ;
ખાઈ આજ કામ કરો મારું; જાણે વણમૂલે લીધી દાસ.
દ્વારામતી મમ પતિ જાય છે, જાનવા જાદવ રાય;
અમે ખમણું કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછીનું માય,
પાડોશજીને દયા આવી, આ કુખાળ આવી લેવા;
સુપડું ભરીને કાંગ આખ્યા, આ ખાઈ તમારે દેવા.
ઉખળે ઘાલી ઓખણ્યા, તેને કીધા રવેત;
તગતગતા કરી કરમાં આખ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
મારગમાં છોવાય નહિ, છે ત્રિકમના તાંડુળ;
લઈ જવા છે દ્વારામતી, નથી જાંઘવા પટકૂળ.
ઉપરાઉપરી જાંઘન જાંઘ્યાં ચીથરાં દસ વીસ
રતનની પેરે જતન કીધું, જ્યમ ચઢે છોડતાં રીસ.
ઋષિ સુદામાને કહે જાળકડાં, કરીને રાતાં મુખ;
પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી જૂળ.
દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિઃપાસ;

સુદામો કહે પુત્રને, પરબ્રહ્મ પુરશે આશ.
 ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વેળાવી વળ્યો પરિવાર;
 ત્યાગી વૈરાગી વિપ્ર 'છે, ને લક્તના શણગાર.
 ભાલ તિલકને માળા કઠે, રસનાએ ભણતો જાય;
 મુખ કુખનું જાણું વાધ્યું, કદ્દુપ દીસે કાય.
 પવને જટામાંથી ભસ્મ જીડે ધૂમ્ર ગોટાગોટ;
 ઉપાનરેણું અન્ન છાંયે, જોજન કોટાનકોટ.
 ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
 જે માર્ગમાં સાચું મલે તે દેખી વિસ્મય થાય.
 તૈલાભ્યંગ સ્વપ્ને ન ઇચ્છે, છે લૂણું ઋષિનું ગાત્ર;
 એક હાથમાં જેણિકા, એક હાથમાં શણું તુંબીપાત્ર.
 કૌપિન છરણ વસ્ત્રનું, વનકૂળ છે પરિધાન;
 પંથુ ભાવ્યભાનુ ઉદય થયો, હરિ કરશે આપ સમાન.

(વલણ)

આપ સમાન કરશે કૃષ્ણજી, શુકજી કહે સુણો નરપતિ;
 થોડે શ્રમ ઋષિ સુદામો, પહોંતા પુરી દ્વારમતી.

[કડવું ૬—રાગ સારંગ.]

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીઠી દ્વારમતી;
 કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડયાં કાંગરે.
 કોઠા કોશીસ શોભે પર્મ, જેવું વિશ્વકર્માનું કર્મ
 હુગે ધબ્બ ઘણી ફરફરે, હુંડણી ઢોલ ત્યાં ગડગડે
 સુદર્શન ફરણું ત્યાં સોહે, ગંભીર નાદ સાગર મનમોહે,
 ત્યાં તો ગોમતીસંગમ થાય, ચારે વણું ત્યાં આવી નાદ
 પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મણા;
 ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.

રૂપ નેઈ નેવા સહુ મળે, ખીજવે બાળક પુંઠળ પળે,
 જાદવ સી તાળી દઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે,
 ક્રીધાં હશે પ્રતતપ અપાર, તે સી પામી હશે આ ભરથાર,
 કોઈ કહે ઈંદુ, કોઈ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવરામ.
 પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મમં વચન બોલે શ્રીજન;
 કોઈ કહે હાઉ આબ્યો વિકરાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
 ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, સુણી સુદામો હસતા જાય;
 પુંઠ બાળક કાંકરા નાખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી બાખે:
 પાડે તાળી વેળાડે ગાલ, પુંઠે ફરી વળ્યાં ન્હાનાં બાળ;
 કોઈ વૃદ્ધ જાદવ દીઠા ઋષી; સાધુની દષ્ટિ તેણે ઓળખી;
 તેણે બાળક સહુ કાઢ્યાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર ઉભા રાખી;
 કૃપાનાથ ક્યાંથી આવીયા, આ પુરને કેમ દીધી મુચા.
 પ્રતિઉત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનતું મેંન,
 તે જાદવે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર;
 હરિમંદિર આબ્યા ઋષિરાય, ઉભા રસ્તે આલ્યું નવ જાય.
 દ્વારપાલ દિગ્પાલ સમાન, ઓટલે ઉગ્યા ભાણુ,
 શોભે હાટ ચોટાં ને ચોક, છળં ઝરૂખા બારી ગોખ;
 અટારી જાળી મેડી માળ, જડિત્ર કઠેરા ઝાકઝમાળ,
 ત્રણકે કામ ત્યાં મીનાકારી, અમરાપુરી નાખું ઓવારી.
 સભામાં સ્ફટિક મેણિના સ્થંભ, થઈ રહ્યો છે નાટારંભ.
 મૃદંગ ઉપંગ મધુરાં તાલ, ગાય હરિજન ગીત રસાળ;
 રમકઝમક ત્યાં ઘુઘરી થાય; તે સુદામોજી જોતા જાય.
 ધન્ય પતાકા કળય જિરાજે, જાંગડ જાંગડ હુંદુલિ વાજે;
 બોલે શરણાઈ ભેરી નફેરી ઉત્સવ મંગળ ચેરીએ ચેરી.

હરતા ફરતા હીંડે ઘોડા, ખાંધ્યા હેમતણા અછોડા;
 ડોલે મદગગતા માતંગ, ગજશાળાનો નવલો રંગ.
 હેમ કળશ ભરી લાવે પાણી, દાસીઓ બાણે ઇંદ્રિણી;
 છપ્પન કોટી જલવની સભા, નવરાખે દાનવની પ્રભા.
 અનંત યોદ્ધા ઉભા પ્રતિહાર, સાચે શામળિયાનું દાર;
 ત્યાં સુદામો ફેરા ફેરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
 ગહન હીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરુના વિદ્યારથી;
 એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી.
 રમાડતો ગોકુળ માંકડાં, ગુરુને ઘેર લાવતો લાકડાં;
 તે આજ બેઠો સિંહાસન ચઢી, મારે તુંગડી ને લાકડી.
 વળી ઋષિને આગ્યું જ્ઞાન, અલ્પ જીવી હું એ ભગવાન;
 એક વાર પામું દર્શન તો હું પામ્યો ઇંદ્રિાસન.
 એક વિવેકી હરિનાં છડીદાર, પૂજ્યા સુદામાને સમાચાર.
 મા'તુભાવ કેમ કરૂણા કરી, તવ સુદામે વાણી આચરી.
 છું દુર્બળ બ્રાહ્મણ અવતાર માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.
 પ્રભુને જઈ કહો પ્રણામ, આવ્યો છે વિપ્ર સુદામો નામ.

વલણ

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતિહાર રે;
 એક દાસી સાથે કહાવિયા, શ્રીકૃષ્ણને સમાચાર રે.

[.કડવું ૭, રાગ માર-.]

(શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આરામ લેવા સતા છે. રૂઝમણી સત્યાભાગા
 વગેરે રાણીઓ સેવા કરી રહી છે.)

એવે દાસી ધાતી આવી રે, બેઈ નાથ પાસે જોલાવી રે
 જોલાવી સાહેલો શીદ નામી રે, દાસે દિવ આગ્યો કોઈ સ્વામી રે
 ન હોય નારદ અવશ્યમેવ રે, નહિ વશિષ્ઠ ને વામદેવ રે

ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ય રે, મેંતો ઋષિ જોયા છે સમસ્ત રે,
 નહિ વિશ્વામિત્ર કે અત્રિ રે, નથી લાંબો ચીડી કે પત્રી રે;
 દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસે રે, એક તુંળી પાત્ર છે પાસે રે.
 પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયો રે, કુધા રૂપી નારીને વરિયો રે;
 શેરિયે શેરિયે થોકથોક રે, તેને જોવા મળ્યા છે બહુ લોક રે.
 તેણે કહ્યાંયું કરી પ્રણામ રે, માંડે વિપ્ર સુદામો છે નામ રે;
 એમ દાસી કહે કર જોડે રે, ખરો ખરો કહે રણછોડ રે.
 મારો બાળસ્નેહી સુદામો રે, હું હુંખિયાનો વિસામો રે;
 જીડી ધાયા જાદવરાય રે, નવ પહેયાં મોજાં પાય રે.
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે, રાણી રુકિમણી જિયાં રહાય રે;
 અતિ આનંદે ફૂલી કાય રે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાય રે.
 પડે આખડે ખેડા થાય રે, એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે;
 સ્ત્રીઓને કહી ગયાં ભગવાન રે, પૂજયાળ કરો સાવધાન રે.
 હું જે લોગલું રાજ્યાસન રે, તે તો આ બ્રાહ્મણનું પુણ્ય રે;
 જે કોઈ નમશે એના ચરણ જાલીરે, તે નારી સહુપેં મને વહાલીરે.
 તવ સ્ત્રી સહુ પાછી કરતી રે, સામગ્રી પૂજની કરતી રે;
 સહુ કહે માંહેમાંહી બાઈ રે, કેવા હશે શ્રી કૃષ્ણના બાઈ રે.
 જેને સામળિયાશું સ્નેહ રે, હશે કંદર્પ સરખો દેહ રે;
 લઈ પૂજનાં ઉપહાર રે, રહી જિભી સોળ હંતર રે.
 બાઈ લોચનનું સુખ લીજે રે, આજ જેઠું દર્શન કીજે રે;
 ઋષિ શુકલ કહે સુણ રાય રે, શામળીયોજ મલવા જાય રે.
 છળીલાળએ છૂટી ચાલે રે, દીંધી દોટ તે દીન દયાળે રે;
 સુદામે દીક્ષા કૃષ્ણદેવ રે, છૂટયા આંસુ અવળ નેવ રે.
 જુએ કીતક ચારે વણ રે, કયાં આ વિપ્ર અશરણશણ રે;
 જુએ દેવ વિમાને ચઢિયા રે, પ્રભુ ઋષિજી લીધા હેડાં સાથ રે;

હરિ જીઠાડયા ગ્રહી હાથ રે, ઋષિજીને પાયે પડિયા રે.
 મહ્યા બદવા બેવા પુઠ રે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છટે રે;
 મુખ અન્યોઅન્યે જોયાં રે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાં રે.
 તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે દીધું રે;
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામ રે, તમે પવિત્ર કર્યા રંક ધામરે.
 તેડી આબ્યા વિશ્વાધાર રે, મંદિરમાં હરખથી અપાર રે;
 હસ્ત જાલી હરખે મુરારિ રે, જોઈ હાસ્ય કરે સૌ નારી રે.
 ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામા રે, આવા કુટડા મિત્ર સુદામારે;
 હરિ તેને જીડીને શું ધાયા રે, ભલી નહાનપણાની માયા રે.
 ભલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધો એને જાખોડી રે;
 જો દોઈખાજક ખહાર નીકળશે રે, તો તે કાકાને દેખી છળશે રે.
 તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણીરે, તમે બોલો છો શું બાણી રે;
 શું બોલો વિસ્મય થઈ હરિ ભક્તને ઓળખો નહિ.
 બેસાડયા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢાળે વાયુ હરિ જીભા રહી;

[કંઠવું ૮, રાગ સૌરઠી]

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો બાણી;
 સુખશય્યા મર ઋષિને બેસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણી રે. ભક્તાં
 નેત્રસમસ્યા નાથે કીધી, આવી અષ્ટ પટરાણી;
 મંદ મંદ હસે સત્યભામા, આયો ઘુંઘટ તાણી રે. ભક્તાં
 જેનાં નાલિકમળથી બ્રહ્મા પ્રગટયા, આ જગ પગમાં કીધું;
 જેણે મુખમાં જગત દેખાડ્યું, માતાનું મન લીધું રે. ભક્તાં
 વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
 તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધું. ભક્તાં
 પોતાને ઓઢવાની પીત પછેડીએ, લોહા ઋષિના પાય;
 જીભા રહી કર વીંજણો ગ્રહીને, વિઠલ ઢાળે વાય રે . ૧૦

થાળ ભરી વૈદલી લાવ્યાં, દૂતપકવપકવાન્ન;
 શર્કરાસંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પયપાન રે. ભક્તા૦
 શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
 વાધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા ભગવાન રે. ભક્તા૦
 જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ પ્રહ્લાદિકને નાપે;
 ફરી ફરી સુખ જીએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા૦
 સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
 પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણી તે, જંઘા નીચે લઈ ચાંપેરે. ભક્તા૦
 વલણ

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણી;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, જાણ્યા તણી ગત છે ઘણી.

[કડકું દ, રાગ મલાર]

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી: 'કહોનેમિત્ર અમારા,
 સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર તમારાં. ગોવિંદે૦
 શે' દુઃખે તમે દુખળા, એવી ચિંતા કેહી;
 મન મૂકીને કહો, મને મારા જાણસ્નેહી. ગોવિંદે૦
 કેઈ સદ્ગુરુ તમને મલ્યો, તેણે કાન શું કૂંકયો;
 વેરાગી ત્યાગી થયા, સંસાર શું મૂક્યો. ગોવિંદે૦
 શરીર પ્રજ્વળ્યું જોગથી, તપે દુઃખે દેહી,
 છો, તે કયે દુઃખે દુખળા, મારા પૂર્વ સ્નેહી. ગોવિંદે૦
 કે' શત્રુ કેઈ માથે થયો, ઘણા દુઃખનો દાતા;
 કે કાંઈ ચોરીએ ગયું, તેણે નહિ સુખશાતા. ગોવિંદે૦
 કાંઈ ધાતુપાત્ર કને નહિ, આવ્યા તુંબડું લેઈ;
 વસ્ત્ર નથી કેઈ પહેરવા, મારા જાણસ્નેહી. ગોવિંદે૦
 કે સુખ નથી કાંઈ સંસારનું, કેઈ કર્મને દોષે;

ભાભી અમારાં વઢકણાં, તે શું લોહીડું થોયે. ગોવિંદે
 કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સુકી દેહી;
 એ દુઃખમાં કયું દુઃખ છે, મારા પૂર્વ સ્નેહી.' ગોવિંદે
 પછી સુદામોણ બોલિયા, પ્રભુને શીથનામી;
 'તમારું અન્નપ્રયુ કાંઈ નથી, છો અંતરજામી. ગોવિંદે
 અમને તો દુઃખ વિજેગતું, નહિ પ્રભુજી પાસે;
 આજ હરિ હુંને જો મળ્યા, પિંડ પુષ્ટજ થાશે.' ગોવિંદે

[કંડવું ૧૦, રાગ રામઝી]

‘પછી રામજિયો બોલિયા, ‘તને સાંભળે રે;’
 ‘હાજી નહાનપણાની પેર, મને કેમ વીસરે રે.’
 આપણે જે મહિના પાસે રહ્યા, તને
 હાજી સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર. મને
 અન્ન લિક્ષા માગી લાવતા; તને
 હાજી જમતા ત્રણે બ્રાત. મને
 આપણુ સુતા એક સાથરે, તને
 સુખ દુઃખની કરતા વાતરે. મને
 પાછલી રાતના જાગતા, તને
 હાજી કરતાં વેદની ધુન્ય. મને
 ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને
 હાજી જાગવા કોઈક સુન્ય. મને
 કામ દીધું ગોરાણીએ, તને
 કહું લઈ આવોને કાષ્ટ, મને
 શરીર આપણાં ઊકળ્યાં, તને
 હાજી માથે તપ્યો અરિષ્ટ. મને

સ્કંધે	કો'વાડા	ધર્યા;	તને૦
ઘણું	ફર	ગયા	રણછોડ.
આપણે	વાદ	વધા	ત્રણે બાંધવા,
હાજી	ફાડ્યું	મોઢું	ખોડ.
ત્રણે	ભારા	બાંધ્યા	દોરડે,
હાજી	આવ્યા	બારે	મેહ.
શીતળ	વાયુ	વાયે	ઘણો,
ટાઢે	થરથર	ધૂળે	દેહ.
નદીએ	પૂર	આવ્યું	ઘણું,
ધન	વરસ્યો	મુશળધાર.	મને૦
એકે	દિશા	સૂઝી	નહિ,
થયા	વીજ	તણા	ચમકાર.
શુરુજી	ખોળવા	નીસર્યા,	તને૦
કહ્યું	શીને	કીધો	તેં કેર.
આપણને	હૃદયા	શું	ચાંપિયા
પછી	તેડીને	લાવ્યા	ઘેર.
પછી	ગો	દહોતાં	હતાં,
હતી	દહોણી	માવ્યાની	ટેવ.
મેં	નિશાળેથી	કર	વધારિયા,
હાજી	દીધી	દહોણી	તતખેવ.
જ્ઞાન	થયું	શુરુપત્નીને,	તને૦
તમને	જાણ્યા	જગદાધાર.	મને૦
શુરુ—	દક્ષિણામાં	માગિયું,	તને૦
હાજી	મૃત્યુ	પામ્યો	જે કુમાર.
મેં	સાગરમાં	જપલાવિયું,	તને૦
તમે	શોધ્યા	સપ્ત	પાતાળ.
			મને૦

હું પંચાનન શંખ લાવિયો, તને૦
 હાજી દૈત્યનો આણ્યો કાળ. મને૦
 સંયમની પુરી હું ગયો. તને૦
 પ્રછી આવી મલ્યો જમરાજ. મને૦
 પુત્ર ગોરાણીને આપિયો તને૦
 હાજી પછે થયા વિદાય. મને૦
 આપણુ તે દિનથી જુદા પડ્યા, તને૦
 હાજી ફરિને મલિયા આજ. મને૦
 હું તુજ પાસે વિદા લણ્યો, તને૦
 મને મોટો કયો મહારાજ. મને૦

વલણ

મહારાજ લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રીહરિ;
 પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનાં, સૌમ્ય દષ્ટિ સ્યામે કરી.

[શ્રીકૃષ્ણ પછીથી સુદામા દુપાવે છે તે ગાંઠડી પરાણે ખેંચી લે છે અને તેના સ્વાદના ગાઠા થયા હોય તેમ મૂઠીએ મૂઠીએ ખાવા માંડે છે. એ પ્રસંગ હવે વાંચો.]

[કંઠવું—૧૧]

‘સુદામા મેં તો અવનીમાં, લીધા બહુ અવતાર;
 આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકે વાર.’
 તુમ્હ સેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન;
 સાત જન્મ સુધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન.
 જાયક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં વ્યાપી;
 મુખમાં મુદિ તાંદુલ મૂક્યા, દારિદ્ર્ય નાંખ્યા કાપી.
 કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાથેનાં હુઃખ મોડ્યાં;
 જેમ ચીધરાં છોડ્યાં નાથે, તેમ ભવનાં બંધન તોડ્યાં.
 ન્યારે તાંદુલ મુખમાં મુક્યાં, ઉડી છાપરી આકાશ;

તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સમભૂમિના આવાસ.
ઋષિપત્ની થયાં રૂકિમણી સરખાં, સામ્ય સરીખા પુત્ર;
એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ધરસૂત્ર.

[૬૭૭—૬૮]

હાસ્ય વિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાતઃ સુદામે જાંચ્યા હરિઃ
' મને વિદાય આપો જગજીવન,' હરિ કહે, 'પદ્મારિયે સ્વામિન;
વળી કૃપા કરજો કોઈ સમે,' ઠાલે હાથે નરહરિ નમે.
પ્રભુ પોણ લગી વળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કર માંચ;
સત્યભામા કહે, ' સુણો જાંબુવતી, કૃષ્ણ થયા કેમ કમળાપતિ ?
પ્રાદ્યક્ષ વળી મિત્ર પોતા તણે, દારિદ્ર્ય દુઃખે પીડેલો ઘણો;
તેને વાળ્યો નિમુખ કરી,' રૂકિમણી કહે, ' શું સમજો સુંદરી !'
બેલડીયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જતાં કયો વિચાર;
' વૈભવ આગળ વધિયો છેક, પણ મને ન આપી કોડી એક.
જીની ચોરી મનમાં ધરી, પણ કંઈક ગુપ્ત વાટમાં આપશે હરિ;'
પાથ લાગી નારી સહુ ગઈ, હશે, તોએ કાંઈ આપ્યું નહિ.
માધવ માર્ગે વોળાવા ગયા, પછી સુદામેજી ઉભા રહ્યા;
' વિકૃલજી હવે પાછા વળો,' તવ ભેટીને રોયા સ્થામળો.
વળ્યા કૃષ્ણ દરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહિ;
ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિશ્વાસ, ચાલ્યો પ્રાદ્યક્ષ થઈને નિરાશ.
ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિંદા કરવા લાગ્યો આપ;
' હું માંગવા આવ્યો મિત્ર કને, તેષે મૃત્યુ શે નાળ્યું મને ?
ભૂણે મરે જાળક નહાનડાં, ખવરાવીએ સૂકાં પાંદડાં;
વા પવન પ્રાણીને લરીએ પેટ, કે નીચ પુરૂષની કરીએ વેઠ.
કાઠ કે તૃણનો વિક્રય કરી, અથવા પર ઘેર પાણી લરી;
અથવા વિપ પીને પોઢીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ આદિએ.

અનલસ્યક વ્રત મૂક્યું આજે, જોઈ લાખ ટકાની લાજ;
 કૃપા કરી મને જગદાધારે, પણ મારું કર્મ નહોત અપાર.
 વિવેક જ્ઞાન સુદામે ગ્રહ્યું, 'ધન નાખ્યું' તો સારું થયું;
 ધને કરી મદ સુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભૂલી જાત.
 કૃષ્ણ સુજને કચ્છા કરી, દારિદ્ર્ય દુઃખ નવ લીધું હરિ;
 સુખમાં વ્યાપે ક્રોધ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવ રામ.'
 વલણ

રામ સાંભરે દુઃખ વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનઘોડે ચઢયા;
 વિચાર કરતાં ગામ આવ્યું, ધામ દેખી ભૂલા પડ્યા.

[કડવું—૧૩]

'કામ ભૂલ્યો પણ ગામ નિશ્ચે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં
 એ ભુવનમાં વસતાં હશે, જેણે સેવ્યા ચરણ ભગવંતનાં.'
 એવું વિચારી વિત્ર વણિયો, બધું નગર અવલોકન કરી;
 ઋષિ એંધાણી સર્વ જોતા, તે ભુવન પાછળ ફેરા કરી.
 પછી સુદામો પડ્યા સાંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
 'આ ભુવન કોણે કર્યું હશે, પર્ણકુટી મારી કયાં ગઈ?
 જોઈ સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
 આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ જાળક મારાં કયાં ગયાં ?
 હોમશાળા રૂદ્રાક્ષમાળા, મારી પ્રવિત્ર કુશની સાદડી;
 ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઈ, વિષત્ય આવડી કયમ પડી !
 દૈવની ગત્ય ગહન દીસે, યડ્યો પ્રાણ કર્મ આધીન;
 કુટુંબ વિભોગની વેદના, હુંને દૈવે દંડ્યો દીન.
 તુટી સરખી જુંપડી ને, લુટી સરખી નાર;
 સડ્યાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં ખીણ વાર.
 સંકલ્પ વિકલ્પ કોટિ કરતાં, ઋષિ આવાગમન હિંડોળે ચઢયા;

બારીએ બેસી પંથ બેતાં, નિજ કંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડ્યા.
 સાહેલી એક સહસ્ર લેઈને, સતી ગઈ પતિને તેડવા;
 જળજારી ભરી નારી બાએ, બાણે હસ્તિની કળશ રેડવા.
 હંસગામિનીને હર્ષ પૂરણ, અભિલાષ મનમાં ઈચ્છ્યા;
 ઝાંઝર ઝમકે ધુધરી ઘમકે, વાળે અણુવટ વીંછ્યા.
 સુદામે જાણ્યું આવી રાણી, ઇંદ્રાણી કે રૂકમણી !
 સાવિત્રી કે સરસ્વતી, કે શક્તિ શંકર તણી !
 સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પત્નિની લાગી પાય;
 પૂજા કરીને ખાલવ ગ્રહો, તવ ઋષિજી નાઠા જાય.
 થરથર ધુળે કે કાંઈ ન સુળે, છૂટી જટા ઉઘાડે શીશ;
 હરત ગ્રહવા જાય સુંદરી, તવ ઋષિજી પાડે ચીશ.
 ‘હું તો સેજે બેઠું છું ઘર નવાં, મને નથી કપટ વિચાર;
 હું તો વૃદ્ધ ને તમો જોખનનારી, છે કઠણ લોકાચાર.
 લોભામૃત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણુ;
 જાવા ઘો મને કાં દમો છે, તમને હજો કદ્યાણુ.
 આંગણમાં કેઈ નર નથી, શકે દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
 પાપણિયો તમને પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કયાં આણો છે વાજ્ય.’
 ઋષિપત્ની કહે, ‘સ્વામી મારા, તમે રખે હેતા શાપ;
 દારિદ્ર્ય ગયાં નવાં ઘર થયાં, શ્રીકૃષ્ણ ચરણ-પ્રતાપ.’
 એણે કહી કરગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
 સુદામો પેઠા પોળમાં થયું, કૃષ્ણ સરખું રૂપ.

વલણ

રૂપે ખીન્ન શ્રીકૃષ્ણ જાણે, જરા ગઈ જોખન આવ્યું;
 બેલડિયે વળગ્યાં દંપતી, સતિ-કામ બેડું લલતિયું.

[૬૭૫—૧૪]

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા;
 દંપતિ રાજ્ય શોભાએ ભર્યા, શ્રીકૃષ્ણે દુઃખ દોહિલાં કર્યા.
 દોહિલાં ગયાં ને શોહિલાં થયાં, ભર્યા ભવન લક્ષ્મી વડે;
 એક મુદ્ધિ તાંદુલે જે વિભૂતિ આપી, તે લક્ષ જસે નવ જડે,
 મેડી અટારી છબાં જાળી, જળકે મીનાકારી કામ;
 સ્ફટિક મણિએ સ્થાંભ જડયાં છે, કૈલાસ સરખું ધામ.
 વિશ્વકર્મા ભૂદ્યો ભમ્યો, જોઈ ભવનનો ભાવ;
 માણેક મુક્તા રત્ન હીરા, જવેર જોત્ય જડાવ.
 ગોળી ગોળા ઘડા ગાગર, સર્વ કનકનાં પાત્ર;
 સુદામાના વૈભવ આગળ, કુળેર તે કોણ માત્ર.
 ત્યાં જાત્યકનાં બહુ જૂથ આવે, નિર્મુખ કોઈ નવ જાય;
 જેને સુદામો દાન આપે, લક્ષપતિ તે થાય.
 ઋષિ સુદામાનાં પુર વિષે, ન મળે દરિદ્રી કોય;
 કોટિધ્વજ ને લક્ષ્મીપત્ર, અકાળ મૃત્યુ ન હોય.
 યદ્યપિ વૈભવ ઈંદ્રનો પણ, ઋષિ રહે છે ઉદાસ;
 વિજેગ રાજે જોગનો, થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ.
 વેદાધ્યયન અગ્નિહોત્ર હોમે, રાજે પ્રભુનું ધ્યાન;
 માળા ન મૂકે ભક્તિ ન ચુકે, એવા વૈષ્ણવ ઋષિ ભગવાન.
 સુદામાનું ચરિત્ર સાંભળે, તેનું દુઃખ દારિદ્ર્ય જાય;
 ભવદુઃખ વામે સુકિત પામે, મળે માધવરાય.
 વીરક્ષેત્ર વડોદર; ગુજરાત મધ્યે ગામ;
 ચતુર્વંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ.
 સંવત સત્તર આડત્રીસમાં, આવણ સુદી નિવાન;
 તિથિ તૃતીયા ને ભૃગુવારે, પદબંધ ક્રીડું આખ્યાન.

ઉદર નિમિત્તે સુરત સેવ્યું, ને ગામં નંદરખાર;
નંદીપુરામાં કીધી કથા, જથા બુદ્ધિ અનુસાર.

વલણ

બુદ્ધિમાને કથા કીધી, કરનારે લીલા કરી;
લટ્ટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, શ્રોતા બોલો જે હરિ.

૨ જાદવરાય-શ્રીકૃષ્ણ યદુવંશના હોવાથી 'યાદવ' કે 'જાદવ' કહેવાતા, બાવડ-આપદા, દુઃખ. પ્રતિવાય-અડચણ, વાધો. પરિવાર-કુટુંબીજનો, આસપાસના માણસો (સં. પરિવ્રજ)

૩ મમ્મ મૂકી-હુપણું, સ્વમાન ત્યજ દઈને. નવનિધિ-કુખેર ભંડારીના નવે ભંડાર અહીં બેઠા મળશે, કેમકે અંતર્યામી મનની વાત બધી જાણે છે. પુરણ પુરુષ: પુરાણ-સનાતન પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ. તમને-વાર-શ્રીની વીનવણી કેટલી સાચી છે.

મહાપદ્મ પદ્મ કંસો મકરકચ્છપો મુકુંદકુંદનીલાચ સર્વં નિધયોનવ ॥

૪ લેસાસ્થાન-સ્વપ્નમાં પણ તે સરીરે તેજ ચોળવાનું મન કરતા નહિ. શાળ-શાગર, ઘેલી-એ લાડવાચક શબ્દ છે. અડધાન-હલકું અનાજ, બંદી બાવડો, કાદરા. પણ લાગ્યમાનું ઉદે થયો-ક'ગાળજવન જવતા ઋષિનું લાગ્ય હવે ઉધડ્યું છે; પ્રજ્ઞની કૃપાથી એની ગરિબાઈ જશે અને એને પોતાના જીવેજ બનાવશે.

૫ ઉપાનરેણુ અબ ડાયે-પમના બેઠાથી ઉડતી મૂગ યુદ્ધી આકાશ છવાઈ ગયું. (અતિરાયોક્તિ અભંકાર) કાંઈ-એક ભતનું અનાજ (ગરીબ લોક ખાય છે.) ઉપજ-ખાણિયો, છોવાય-અભડાય. કૌંભીન-લંચોડી. વનકુળ-વલકલ.

૬ સુણી સુદામો હસતા જાય-દ્વારિકાનાં બાલકો અને સ્ત્રીઓ તેમની મશ્કરી કરે છે તેથી સુદામાને કાંઈ સંતાપ થતો નથી, તેઓ ચીકાતા પણ નથી, તેઓ તો પ્રસન્નચિત્તે આગળ વધે છે એવું દીસે છે કરમની ગતિ-પોતાના બાળ મિત્રને જોઈ સુદામા આ ઉદ્ગાર કહાડે છે. તેઓ એક દિવસ એક જ ગુરુના શિષ્યો હતા અને છતાં આજે એમની સ્થિતિમાં મહત્વનો ફેરફાર હતો. રૂપિને આર્ણ્ય જ્ઞાન-પાણું તેમને જ્ઞાન યતાં બીજા નજવા વિચારો પર પોતે જીવ મેળવે છે અને ભગવાન અને અદ્વૈતજ્ઞ વચ્ચેની સુરખામણી કરવાનું સદંતર મૂકી દે છે. વિવેક-વિવેકી. પ્રતિહાર-જીદાર.

૭ ઠંદર્ધ-કમરેવ. સુધા...વરિયો-મૂળી બારસ જેવો. મોત્ત-પરે પહેરવાની મોત્તડીઓ. જીએ કૌતુક-હરિદ્ર બાલજીને આટલું બધું અપાર્થ સન્માન જોઈ લોકો તેમના બન્નેના મિલનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા. દાસ્ય દયાળે લીધું-સુદામાનું ઘંખિપાત્ર આવકો મારીને લઈ લીધું, તેથી ભગવાને પોતના મિત્ર માટે સેવકનું કામ કર્યું એણે કવિ કહે છે.

૮ ભક્તાધીન-ઈશ્વર હંમેશા ભક્તને તાળે છે ચક્રપાણી-જેના હાથમાં સુદર્શન ચક્ર છે તે કૃષ્ણ પાદોદક-ચરણામૃત. વૈદર્ભી-કલિમળી, ઠોઢલે-વિદ્યામિત્ર જેવા રાજર્ષિને પણ ભગવાને ઘણી મુશ્કેલીથી દર્શન આપ્યું એવા શ્રીકૃષ્ણે સુદામાના પગ ધોઇને તેના ચરણામૃતનું પાન કર્યું. ધૂતપકવ-ધીમાં તળેલાં, પચ-દૂધ. તાંદુલ-છડેલા દાણા. જંધા-જંબ.

૯ મન મુકીને-પ્રવક્તા દિલે. પ્રભજ્યું-નીચેથી નાંખ્યું. ઘન-વરસાદ. ગોઠડી-ખાનગી વાતચીત. ભાભી ..ચોપે-કવી મીઠી મરકરી!

૧૦ પાછલી રાતના ભગતા-વહેલા સૂઈને વહેલાં ઠંડું એજ કુદરતી છે. ધુન્ય-મૂન; અરિષ્ટ-સૂઈ. બાંધવા-બાંધ્યો. ખેડ-સુદામાનું ધડ. ખારે મેઢ-મેઢ ખાર ગણાય છે. ખુસળધાર-સામેલા જેવી ભડી ધારે વરસાદ વરસે. ચંચાનન-પાચ મુખવાળો. સૌમ્ય-મૃદુ.

૧૧ અવનીમાં-ફુનિયામાં. અટળ ઢલ્યો-જૂળ પ્રસન્ન થયો. બહુ અવતાર-બધા મળીને વિષ્ણુના દસ અવતારે મનાય છે. વિષ્ણુને આઠમો અવતાર તે કૃષ્ણ, નવમો અવતાર તે બુદ્ધનો. છેલ્લો કલ્કિ અવતાર હજી થવાનો છે તુચ્છ ભેદ-તાંદુલની નજીવી ભેદ છતાં ભગવાને તેને મોટું સ્વરૂપ આપ્યું. સુદામાએ સાત જન્મમાં કોઇનેય દાન આપ્યું નહોતું. કર્મના નિયમ મુજબ એને કાંઈપણ મળે નહિ એટલે ભગવાન ભંતે ભયક બન્યા અને સુદામા પાસે તાંદુલની લીલા લીધી, જેથી તેઓ ઋષિનું દારિદ્ર્ય કાપી શકે. અચરજ-નવાઇ. અંબરીષ-એ નામના રાજાને શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન મૂકી દુર્વાસાના ત્રાસમાંથી બચાવ્યા હતા. ધ્રુવ-કિતાનપાદ રાજાના પુત્ર.

૧૨ સામ્બ-શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર. ઘરસૂત્ર-ઘરસંસાર. ઠોઢિવળ-કરોડપતિને ત્યાં હવેલી ઉપર ધન હઠવવાનો પહેલાં રિવાજ હતો. ભેર-ટોલ. ઠંપતિ-પતિપત્ની. માધવ-મા (લક્ષ્મી) +ધવ (પતિ). શર્વરી-સાત. દામોદર-જેને પેટ દોરકું બાંધ્યું હતું તે શ્રીકૃષ્ણ. મુખ્બ-કંસની દાસી. કાચે દાચે-કાંઈ પણ આપ્યા વિના. વિદુર-ધૃતરાષ્ટ્રના ભાઈ. સ્ત્રીની ચોરી-સ્ત્રીઓના સ્વમાવનો

અહી કવિ પરિચય આપે છે. કદાચ કૃષ્ણે પોતાની સ્ત્રીઓથી એ દાન કર્યું રાખવાના ધરાદાથી એમણે તેમ કર્યું હોય એમ એ કલ્પના કરે છે. વિવેક-જ્ઞાન-યોગી પણ આવી નિરાસાએ તેમને ઘેરી લીધાં. તરતજ સંસારપરની આસક્તિથી વિમુક્ત થયા. પોતાની નિર્ધન સ્થિતિમાં સંતોષ ભેગા લાગ્યા. આવાગમન-આવડું ને જવું તે.

૧૩ હુંને દેવે દંડયા ડીન-પોતાના ગામમાં પાછા ફરતાં પોતાની ઝુંપડી નહિ મળવાથી સુદામા વિમાસણમાં પડ્યા. કૃષ્ણને ત્યાં જવાથી કરો. લાલ તો ન જ થયો, પણ જેવી તેવી ઝુંપડી ગઈ, પત્ની તથા રામથી સડતાં છાકરાં પણ ગૂમાવ્યાં. અલુવટ-અંચુટે પહેરવાનું રૂપાનું ધરેણું. વીંછિયા-પગની આગળીઓનું ધરેણું, આકાર હપરથી નામ. વાન્ય-વાન આણું એટલે ખૂબ પળવડું.

૧૪ વિશ્વકર્મા ભૂલ્યો ભગ્યો-સુદામાના નવા ભુવનની રચના એટલી બધી અદ્ભુત હતી કે દેવોના સિદ્ધી વિશ્વકર્મા પણ ભૂલાવામાં પડીને ભમવા લાગ્યા. વિભ્રમ રાખે ભેગનો-સુદામાને ધન ખપતું નહોતું. એટલે તેઓ તે આથી ઉદાસ રહેવા લાગ્યા અને ભક્તિમાન સમય ગાળવા લાગ્યા.

૭. પ્રેમાનન્દ પર પ્રહાર

[પ્રેમાનન્દના પ્રતિસ્પર્ધી સામળભટ્ટનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૪૦ ના અરસામાં તથા અવસાન ૧૭૩૦ પછી ગણાય છે. તેમણે આસરે ૨૬ ગ્રંથો લખ્યા છે. વારતામાં પેટા વારતાની ગૂંથણી કરવી એ તેનું પણ લક્ષણ છે. એણે કોઈનું અનુકરણ કર્યું નથી તેમની વાર્તાની સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં જાતી કક્ષાતાં સ્તીતરવામાં આવ્યાં છે. હજી પણ આપણે સમાજ જેનું પાલન કરી રાક્યો નથી તેવા નિષ્ક્રિયતા તેણે દિમાયત કરી છે. કેમનો ભેદ ગણ્યા વિના લગ્ન કરવાની પ્રથા, માળાપની મરજી વિરુદ્ધ અમુક પુરુષની પતિ તરીકે કન્યાની પસંદગી, સ્ત્રી-પુરુષનું સમાજમાં સમાન સ્થાન; વગેરે.]

ભણ્યો નથી કાંઈ પુરાણ હું, ભણ્યો નથી કોઈ વેદ;
રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.
ઘર ઘર રાગ તાણું નહીં પુત્ર મુજ ગુણ ગાય;
રાજ દરબારે રાજવું, મેળવી નથી પસાય.

ભાટ બ્રાહ્મણને ભાંડવા, લાંણી મૂકે પોક;
રીઝી ભલા ભલા કરે, તેથી થાયે ચોક.

૮. વચન પાળવા વિધે

[સામળભટ ચોતાની લાંબી વર્ણનાત્મક કવિતા માટે પ્રખ્યાત છે. તેમાં પણ સામાજિક વસ્તુવાળી તેમની કૃતિઓ અલેક છે એમ કહીએ તો ખલ થાશે. આવા લાંબા કાવ્યોમાં પ્રસંગાનુસાર સામાન્ય બાધ આપવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ આ કાવ્યમાં વચન પાળવાની મદદતા તથા તેને માટે ભૂતકાળમાં અપાયેલા આત્મસોગ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.]

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર પરકયું પાણી;
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુખ્તને આણી,
વચન એકને કાજ, હરે હળાહળ પીધું;
વચન એકને કાજ, દેવવર દેત્યે લીધું,
શુભધર્મ, કર્મને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
કવિ. સામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઈ રહ્યું.
એક વચનને - કાજ, રંક રાવણ થઈ બેઠો;
એક વચનને કાજ બળિ પાતાળે પેઠો,
એક વચનને કાજ, વેચી હરિશ્ચંદ્રે નારી;
એક વચનને કાજ, પાંડવો હાર્યા પ્યારી,
વળી એક વચનને કારણે, ભડ પાંચે વનમાં ભગ્યા
કહે સામળ વચન જ કારણે, સૌ કીચક સાથે શમ્યા.
પાળે વાયક ચૂર, જે રણમાં બહુ જૂઝે,
પાળે વાયક સિદ્ધ, જેને આગળ સૂઝે;
પાળે વાયક ભક્ત, કરે ઈશ્વર વશ આવે,
પાળે દાતા વચન, વૃદ્ધિ જેને પરતાવે;
પાળે જે વાયક પ્રેમથી, વેદે વિવિધ વખાણીઓ,
સામળ વાયક સંભળાવતાં, જરૂરે

હરિશ્ચન્દ્ર—એક વાર સોતું વિશ્વામિત્રને આપવાનું વચન પાળવા માટે રાત્રીએ પોતાનાં સ્ત્રીને પુત્રને વેચ્યાં; પોતે એક ઢેડને ત્યાં નીચ કામ કરીને પૈસા કમાવાનું કબૂલ કર્યું.

કૃષ્ણે કુછળ આજી—રામ તરીકે આપેલું વચન વિષ્ણુએ કૃષ્ણાવતારમાં પાળ્યું. કુછળ એ મથુરાના રાજા કંસની દાસી. આગલે જન્મે તે કૈકયીની દાસી મંથરા હતી. એક વાર રામે ગુસ્સામાં તેને કદાપી બનાવી દીધી; આ સાપમાંથી મુક્ત કરવાને બહુ આછછ કરતાં રામે કહ્યું: હું કૃષ્ણાવતાર ધરી કંસને મારવા મથુરા આવીશ ત્યારે તારું મુંદર રૂપ કરી તને ધણું મુખ આપીશ. આ વચન કૃષ્ણે પાળ્યું.

હરે હળાહળ પીધું—દેવાએ ને દૈત્યોએ સમુદ્રમંથન કરી ચોદ રત્નો કાઢ્યાં. તેમાંનું એક તે હળાહળ-અતિ તીવ્ર ન છરવી સકાય એવું વિષ. હર-મહાદેવ.

દેવવર દૈત્યે લીધું—દેવાનું વરદાન દૈત્યે ગ્રહણ્યું. દૈત્યો ને દેવો એક બીજના રાત્રી છે, છતાં તેમાંના ધણ્યોએ તપશ્ચર્યા કરીને તેમની પાસેથી જ વરદાનો પ્રાપ્ત કર્યા છે. આવા દૈત્યોમાંથી કોનો હલ્લેખ અહીં કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી.

રંક રાવણ યદ્ય બેઠો—રાવણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પોતાનો વિનાશ થાય છતાં તે રામને સીધી રીતે સીધા પાછી નહિં સોયે. આને પર્વિણામે લંકાપતિ, એક વખત ત્રિલોકને મૂળવનાર રાવણ રણમાં રમદો-ગાયો-પોતાના રાજ્યના તેણે ચૂરેચૂરો યદ્ય જવા દીધા.

બળિ ખાતાળે પેઠો—બળિ એ શોભિતપુરના રાજા પ્રહલાદનો પૌત્ર થાય. એક સમર્થ દૈત્ય તરીકે એની આજ્ઞા વર્તાતી હતી. એણે વિષ્ણુની મહદ્ શાયતા દેવાનો પરાજય કર્યો. એટલે વિષ્ણુ વામનરૂપે પૃથ્વી પર પ્રગટ થયા. બળિ પાસે ત્રણ પગલામાં નેટલી જમીન લઈ સકાય તેટલી જમીન તેમણે દાનમાં માગી. બળિએ હા પાડતા, વામન સ્વરૂપ વિષ્ણુએ વિરાટસ્વરૂપ ધારણ કર્યું, ને એક પગથે પૃથ્વી ને બીજો પગથે સ્વર્ગ લીધું. ત્રીજું પગથું ક્યા મૂક્યું એમ પૂછતાં એક વચની બળિએ પોતાના મસ્તક પર મૂકવા હતું. આમ કરીને વિષ્ણુએ તેને પાતાળનિવાસી જનાવ્યો.

પાંડવો હાર્યા ખ્યારી—પાંચ પાંડવોમાં એક અને ન્યેય બન્ધુ યુધિષ્ઠિરે હારવો સાથે છુત્ત રમવાનું વચન આપ્યું. તે વચન પાળતાં તેમણે રાજપાટ મુમાલ્યું એટલે જ નદિ પહોંચી પોતાની ૧૧ દૌષ્ટીને દે. પાંચ મહા ગમાવી છે.

સો કીચકો સાથે શમ્યા—વનવાસનું તેમનું વર્ષ યુક્ત નિવાસનું હતું. તે પાંડવો વિરાટ રાજને ત્યાં યુક્ત વેરો વ્યતિત કરતા હતા ત્યારે કીચકાઈએ વિરાટના સાળામાના સૌથી મોટાએ છૂપે વેરો રહેલી દ્રૌપદી ઉપર કુદાઈ કરી. આથી ભીમે સોએ સો બાઈઓનો સંહાર કર્યો. દુર્યોધને તૈયાર કરેલા લાક્ષાગૃહમાંથી નાસતી વખતે એક જ માતાના સો પુત્રનું બલિદાન આપવાનું ભીમે અગ્નિદેવને ત્રણવાર વચન આપેલું.

વૃષ્ટિ જેને ધરતારે—દાતાએ દાન કરે છે તેથી વરસાદ પડે છે. એવી માન્યાતાનાં અહીં ઉલ્લેખ થયા છે.

જશે જગતમાં જણીએ—જે માણસ પોતાનું બાલેલું પાળશે તે જ જગતમાં જણીતો થશે—પ્રખ્યાત થશે, પ્રસિદ્ધ થશે.

૯. સંત સમાગમ

સંત સમાગમ જે જન કરશે, તેને પ્રગટે પ્રેમ જોને; જે ધાતુને પારસ પરશે, તે તો હોય હેમ જોને. કથીર કાંસુ હેમ ન હોયે, કોટી પારસ પરસે જોને; શૂન્ય છીપ તે ઉપર નાવે, સોમણ સ્વાતિ વરસે જોને. અચેતનને ઉપદેશ ન લાગે, શિવ બ્રહ્મા સમજાવે જોને; જેનાં અવળાં અંતઃકરણ, તેને સમજાણ નાવે જોને. કુપ્રુદ્ધિ કાળપ જેને હૃદયે, તેને ન લાગે રંગ જોને; અહદ ઉજળા કેમે ન થાયે, જઈ ઝળોળે ગંગ જોને. કુસકા કુટેથી શું થાય, કણ ન જડે તેમાંથી જોને; મંદ અભાગી મૂરખ નરને, સમજ આવે કયાંથી જોને પાપીને પરજોધ ન કરીયે, મૂન્ય ગ્રહીને રહીએ જોને; કહે પ્રીતમ તુલસીદાસ તોડી, પ્રેત ન પૂજવા જઈએ જોને.

નક્ષત્ર; આ નક્ષત્રમાં દરિયામાં રહેલી છાપમાં પડતાં વર્ષાબિન્દુથી મોટી પાકે છે. એવી દૃઢ માન્યતા છે.

૧૦. હરિનો મારગ

હરિનો મારગ છે ચૂરાનો, નહિ કાયસ્તું કામ જોને;
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.
મુત વિત દારા શીશ સમરપે, તે પામે રસ ધીવા જોને;
સિંધુ મધ્યે મોટી લેવા, માંહી પડ્યા મરજીવા જોને.
મરણ આગમે તે ભરે મૂકી, દિલની દુઝ્યા વામે જોને;
તીરે ઉભા જોવે તમાસો, તે કોઠી નવ પામે જોને.
પ્રેમપંથ પાવકની જવાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોને;
માંહી પડ્યા તે મહામુખ માણે, દેખનારા દાઝે જોને.
માયા સાટે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહિ સહેલ જોને;
મહાપદ પામ્યા તે મરજીવા, મૂકી મનનો મેલ જોને.
રામ અમલમાં રાતા માતા, પૂરા પ્રેમી પરણે જોને;
પ્રીતમના સ્વામીની લીલા, તે રજનીદન નરણે જોને.

— પ્રીતમ

મુત-પુત્ર. વિત-વિત્ત; પેસો; દોલત; ધન. મરજીવા-મરીને અમર-
કીર્તિ વડે ઇષવાની હાથાવાળા. દુઝ્યા વામે-દુઝળ ટળે, પરવક-અગ્નિ.

૧૧. શિર સાટે

[સ્વામિનારાયણ-સંપ્રદાયના જો કવિ જાતે ભાટ હતા. સદ્ગુણનન્દ સ્વામીનો ગદ્યમાં તેને દર્શન રહેલાં અને ત્યારથી ત્યાંજ રહી તેમણે કાવ્યો લખ્યા મોટલાં. ચારણી વધા દિન્ટી ભાષામાં પણ તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે. જેમણે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વેરાવ્યવાંપદો કમેરો ગૂજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. વેપ્પુવાની સૂતાર-અવિશયતાના વિદોષરૂપે આ સંપ્રદાય નીકળ્યો દેનો, એટલે એના કવિઓમાં પણ એ લક્ષણો દેખાય એ સ્વાભાવિક છે.]

(ઢાળ: • સગપણ હરિવરનું સાચું ')

- ૩ શિર સાટે નટવરને વરીએ,
 ૩ પાછું તે પગલું નવ ભરીએ. ધ્રુવ૦
- ૪ અન્તર્દષ્ટિ કરી જોળ્યું,
 ૪ હડાપણ ઝાઝું નવ ડોળ્યું,
 એ હરિ સાઈ માયું ઘોળ્યું. ૧
- ૫ સમજ્યા વિના નવ નીસરીએ,
 ૫ રણમધ્યે જઈને નવ ડરીએ,
 ત્યાં મુખ પાણી રાખી ભરીએ. ૨
- ૬ પ્રથમ ચડે ચૂરો યઈને,
 ૬ ભાગે પાછો રણમાં જઈને,
 તે શું જીવે ભૂંડું મુખ લઈને. ૩
- ૭ પહેલુંજ મનમાં ત્રેવડીએ,
 ૭ હોડે હોડે જીવે નવ ચડીએ,
 ૭ જો ચડીએ તો કટકા ચઈ પડીએ. ૪
- ૮ રંગ સહિત હરિને રટીએ,
 ૮ હાથ વાગે પાછા નવ હડીએ,
 બ્રહ્માનંદ કહે ત્યાં ભરી મટીએ. ૫

— બ્રહ્માનંદ

ત્રેવડીએ-પૂરો વિચાર કરી લેવો નોંધએ. ૩ હોડે હોડે-વારે પડીએ.
 જીવે-ચુકે, સદતમાં કટકા ચઈ પડીએ. કાર્ય સાધવામિ વા દેહં પાતયમિનો
 અર્થ સમાયેલો છે. રંગસહિત પ્રેમપૂર્વક રટીએ-ચાદ કરીએ.

૧૨-સચોટ જવાબ

[કવિ દશપતરામ હાલ્લાભાઈ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) સમાજસુધારણાની
 હચ્છાથી, સમયની જરૂરીઆત પ્રમાણે લખેલાં કવિતા લખનાર હતા.

૧૮૪૮માં સ્વ. જોશનાથ સારાભાઈની મારફતે પ્રાણીસ સાહેબના પરિચયમાં આવ્યા ત્યારથી જ તેમનીયસસ્વી કાતગીર્દીની સરખાત યઈ અશય. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મુખપત્ર 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું વર્ત્તીપદ પણ એમણે કરેલું.

નર્મદ અને દલપતબાબને કાવ્યશ્રેયમાં પરસ્પરના વિરોધી લેખાતા. દલપતરામની શિક્ષકવૃત્તિ એમની કવિતામાં પણ દેખાઈ આવે છે. નર્મદાશંકર ઉપર અંગ્રેજ સાહિત્યની છાપ છાંટી પડેલી, જ્યારે દલપતરામને માત્ર તેનો સ્પર્શ જ થયેલો. દલપતરામ એમના મુખના પ્રતિનિધિ હતા. તેમનું ઇન્દ્રનું જ્ઞાન અને તે ઉપરનું પ્રભુત્વ બાબને આપણને મુગ્ધ કરે તેવા છે.

૧. સચોટ જવાબ

એક સમે ક્ષત્રી આગળ ખાદ્યણે કહ્યું,
અરે આજ અસલના ક્ષત્રિ યાદ આવિયા;
દેશમાં ન થવા દેતા પરદેશીનો પ્રવેશ,
જેઓ સંગ્રામ સજી જશ સંપડાવિયા;
અરે આ ભરતખંડ ભૂમિએ એવા ભૂપાળ,
શૂરવીર ધીર ગુણવાળા ક્યાં ગુમાવિયા ?
કહે દલપતરામ સૂણીને ક્ષત્રિયે કહ્યું,
અસલના ઋષિઓના રક્ષણે સિધાવિયા.

૨-અછકલો

ભીંડો ભાદરવા તણે, વડને કહે મુણ વીર;
સમાઈ નહિ હું સર્વથા, તું જા સરવરવીર,
તું જા સરવર તીર, સૂણી વડ ઉચ્ચર્યો વાણી;
વીતે વર્ષોકાળ, જઈશ હું ખીજે જાણી,
દાખે દલપતરામ, વીત્યો અવસર વર્ષાનો;
ગયો મુકાઈ મૂમૂળ ભીંડો તે ભાદરવાનો.

૩-સંગીતની કદર ?

એક શરણાઈવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
 રાગરાગણી વગાડવામાં વળણાણો છે.
 એકનેજ નયું એવી ટેક રાખી એક,
 શેઠને રીઝવી મોજ લેવાને મંડાણો છે.
 કહે હલપત્ત પછી બોલ્યો તે કંજુસ શેઠ,
 ગાયક ન લાયક તું ફેગટ ફુલાણો છે.
 પોતું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી ?
 સાંભળું બળવે તો હું નાણું કે તું શાણો છે.

૪-અન્યોક્તિ

ઉટ કહે આ સમામાં, વાંકાં અંગવાળા ભુંડા,
 ભૂતળમાં પક્ષીને પશુઓ અપાર છે.
 બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
 ફૂતરાની પુછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે.
 વારણની સૂંઠ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
 ભેંસને તો શિર વાંકાં, શીંગડાંનો ભાર છે.
 સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાઝે તલપતરામ,
 અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે.

૫-ગુજરાતીનો વકીલ

સ્વદેશ સુધારવાની સલાનો છું સભાસદ;
 સુબોધક સજ્જનોના સાથમાં સામીલ છું.
 ચીટામાં લુંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી;
 નાણી તેનું દુઃખ ઘણો દીલગીર દીલ છું.

હિંદી ને મરાઠી હાલ ખામી છે પ્રતાપ-પ્રૌઢ;
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું.
કહે દલપતરામ ત્યારે અધિરાજ છે તો સુણો;
રૂડી શુન્નશતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

૬-જુનો ચાલ

ધૂક કહે ઘણો જુનો ચોખ્ખો છે અમારો ચાલ,
હુનિયાને જુની રીત, અમારે દેખાડવી;
અષ્ટિ સરજ્યાં પહેલે, સમે ક્યાં સૂરજ હતો,
એ તો થયો નવો નવી રીત નહીં પાડવી;
હોય જાતે હલકા તે આધુનિક રીત રાખે,
ઉત્તમ જાતિએ નવી રીતને નસાડવી;
જુઓ કેવી જગતમાં ઉત્તમ અમારી જાત,
દિવાકર દેખી નહિ આંખજ ઉઘાડવી.

૭-મહીવાસ

[દાહરા]

સામ્રાજ્યની ને મહી નદી, બે મધ્યે મહી-વાસ:
શિરોહીથી દક્ષિણ દિશે, પૂર્ણ ઠોસ પચાસ.
મીઠી ભૂમિ મહી તટે, મીઠાં ખાણી પાસ;
લીલા ભગે લીમડા, ફુલ તેમાં કડવાસ.
મહીવાસીનો મુલકમાં, તેથી ઉપજે ત્રાસ;
વિશ્વ વિષે વિખ્યાત છે, વસુધામાં મહીવાસ.
રાજશત્રુ ત્યાં જઈ રહે, રહે લૂંટારા ચોર;
પણ તે કદી પકડાય નહિ, અતિ અંધાઈ ધોર.

સાગર સ્થાનક મચ્છનું, ભૂત સ્થાન કૈલાસ;
સુરનું સ્થાનક સ્વર્ગ છે, ચોર-સ્થાન મહીવાસ.
રહે રાતદિન રખડતા, લય તણ લીલ અપાર;
એક હીસે એમાં વળી, સરવેનો સરદાર.

છૂટક છૂટક છાપરાં, કરી રહેલા કોઈ;
કંઈકે ગુફામાં ગુપ્ત રહે, જગ્યા છાની જોઈ.
ભામની પાસે ભીલડી, બાળક લઈ જોયાર;
અણોઠિયાના ઝોસરા, હાઈડે પહેરી સાર.

એક કૂહાડી કાખમાં, એક છરી અણીદાર;
કરમાં તીર ને કામડું, એ નરનો શણગાર.

ટુંકી પહેરે તંગડી, માથે ફેટો એક;
તન તો સઘળું તેહનું, છે ઉઘાડું છેક.

ન ગણે તડકા ટાઢને, વળી ન ગણે વરસાદ;
શિકાર ચોધે સર્વદા, નિશદિન તેહ નિપાદ.

પગમાં ન મળે પગરખું, ન અંગરખું અંગ;
તેના તનનું ચામડું, બખતર તુલ્ય અલંગ.

એક ઉપર આપદ પડે, કરે ઢોલ ધમકાર;
લેખાં થઈ જાય ભીલડાં, પળમાં પાંચ હજાર.

સુત મોટા સરદારનો, તે જ નહિ સરદાર;
પણ જે થાય પરાક્રમી, તે પામે અધિકાર.

મહાસાગરમાં માછલી, જતી રહી ન જણાય;
તેમ જે તે મે'વાસમાં, ગયો ચોર ન ઝલાય.

૮-હાલરડું

[' માતા જ્યોત્સના કુલાવે પુત્ર પારણે ' એ રાગ]

મારા લાડકડા કુંવરજી પોઢા પોરણે,
તમને પરમેશ્વરની રક્ષા દહાડો રાત;
મારા આંખના તારા છે કુંવરજી તમે,
તમે ઉપર વારી નાંખું મારી જાત, મારા લાડકડાં

મારા કોડીલા કુંવર કુળે દીપક છે તમે,
હું તો હોંશે હોંશે નીરખું નિર્મળ મુખ;
લાડે કોડે લઈ લડાવું મારા લાલને,
ત્યારે જાણું છું સાંપડિયાં સાતે મુખ. મારા લાડકડાં

તાડું પારણિયું મઢાવું માણેક મોતીએ,
ઉપર મે'લું મેના પોપટ મોર ચકોર;
પારણિયાને ફરતી ધમધમ ધમકે ધુધરી,
હોંશે હીંચોળું લઈ રૂડી - રેશમ-દોર. મારા લાડકડાં

પોઢો સદ્ભાગી કુંવરજી થઈ સુખાળવા,
આપે પવનતણી મુગંધિ શીતળ દહેર;
પારણિયું તાડું પ્રીતે મે'લું પરસાળમાં,
મનમાં માનું મોટી મહા પ્રભુની મહેર. મારા લાડકડાં

કુંવર ચાલણ ગાડી લઈને શીખશે ચાલવા,
થનથન કરતો પગલાં લરશે રૂડીપેર;
કાડું કાડું જોલી માખણ મેવો માંગશે,
ત્યારે માનીશ મુજને મળ્યો કનકનો મેર. મારા લાડકડાં

મહારો ન્હાનકડો થાશે મોટો નાણાવટી,
 વહાણવટાનો વળી વિધવિધ કરશે વ્યાપાર;
 રાજસભામાં પણ રૂડી રીતે બિરાજશે,
 શાણો કે'શે સર્વ મળી સરદાર. મારા લાડકડાં,
 મારી હોંશ હેયાની પરમેશ્વર પૂરી કરે,
 મારા લાડકડા તુજ કરે પ્રભુ કહ્યાણ;
 એવી આશિષ આપું અવસર અવસર ઉપરે,
 પોઠો પોઠો મારા જીવના પ્રાણ. મારા લાડકડાં
 કુંવરજી તારાં હુઃખડાં ખારે દરિયે જળે;
 સુખનો સાગર તુજને મળજો ઠામોઠામ;
 બહુ જુગ જીવી માતપિતાની પ્રતિજ્ઞા પાળજો,
 દિલથી આશિષ એવી દે છે દલપતરામ. મારા લાડકડાં

— દલપતરામ

૩. જાણું-યાણું, બહિત કરું, પ્રસંસા કરું. આસરે રહું. રીઝાવી-ખૂશ કરીને. નલાયક-અયોગ્ય, ખાતાં કે વમાડતાં બલ્લતો નથી. એવો ભાવ. ફેગટ-નકામો. કુલાણો છે-ગર્વ કરે છે કે સારું ખાતાં આવડે છે અને વગાડતાં આવડે છે. પોણું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તે' શી કારીગીરી-આ આપું' વાક્ય હસાવી મૂકે એવું છે. 'ભેંસ આગળ ભાગવત' એ કહેવત નેટતો જ ભાવ આમાં સ્થપિત થાય છે. શેક પસંદ કરવામાં ગાયકની અહીં ભૂલ થઈ છે, એવો અર્થ છે. આ જ રીતે આ ફુનિયામાં માણસો યોગ્ય જગ્યા પસંદ નહિ કરી રાક્ષાથી હાથ ધસવાનો વખત આવે છે. ૪ છૂનલ-ફુનિયા. વિસ્તાર છે-હારને હારમાળા ચાલી નય છે. વારણ-હાથી શિર-માથું.

'પરોપદેસે પાઞ્ડિત્યમ્' કે 'પોથીમાંનાં રીંગણાં'ની માફક માણસો પારકાના દોષ કાઢે છે, પરંતુ પોતાની ભૂલ નોંઠી શકતા નથી, એ ભાવ કાવ્યનો છે.

૫: શિયિલ-મંદ, ધીમો. અધિરાજ-મોટો રાજા. આ કાવ્યમાં સુધારકોની મરકરી કરવામાં આવી છે ૧. આધુનિક-હાલની. દિવાકર-સૂર્ય.

નિકટ સગાંઓ સમન્ને લાઈએન જો;
 નીકો નાની મોટી જે જીવો તણી,
 વહતું તેમાં એક અળાંડિત વહન જો!
 સાંભળજો, વહાલાં જો ! વચનો દીનનાં !
 હસનારાની સાથે હસવું તો ઘટે,
 રડનારાની સાથે રડવું તેમ જો;
 એક બીજનાં આંત્રુડાંઓ લૂછતાં,
 જીંચે ચડશે સ્ત્રીપુરુષો સૌ એમ જો !
 સાંભળજો, વહાલાંઓ ! વચનો દીનનાં !
 ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમાં,
 સઘળાએ સંતોનો એ ઉપદેશ જો;
 દિવ્ય દયાસાગર ! યાચતાં આપજો;
 દીન જનોને અમને એનો લેશ જો !
 સાંભળજો, વહાલાંઓ ! વચનો દીનનાં !

દીનનાં-મરીબનાં, નમ્રતાનાં. 'દીન' અને 'દિન' વચ્ચેનો તફાવત નહોતો.
 માનવી-મનુષ્ય. ભૂતદયા-પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રખવી એવો ઉપદેશ છે.

૨-કલાપીને સંબોધન

[શ્રી. 'કાન્ત'નાં કાવ્યો આત્મલક્ષી તેમજ પરલક્ષી છે. એમનાં અનેક
 કાવ્યોમાં એમના હૃદયના જુદા જુદા ભાવો-પ્રેમના, પ્રેમના,
 ધર્મના, દૈયાદિ-વ્યક્ત થાય છે. ઉપરનું કાવ્ય વાંચ્યા પછી આમાં
 જણાશે કે આ કાવ્ય કવિશ્રી મણિસંકર ભટ્ટે એટલે કે શ્રી. કાન્તે લાદીના
 ઠાકોર-કવિ મુરસિદજી (કલાપી)ને સંબોધી લખેલું છે. ૧૯૦૩માં
 'કલાપીનો કેદારવ'ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં એ બહાર પડેલું. કવિ
 મુરસિદજીએ પોતાનું તખલ્લુસ 'કલાપી' રાખ્યું હતું. કલાપીનો અર્થ
 મધૂર થાય છે. એટલે આખું કાવ્ય મધૂરને પણ લાગુ પડી શકે છે, તેમ

લાઠીના કવિ સુરસિંહજીને પણ લાગુ પડે છે. અહીં કવિ કલાપીને સ્વર્ગના ઉદ્યાનનો મીઠો મોરલો કહેલો છે. એ મોરલો આપણી આંખોને આંજે છે અને અન્નવાળે છે એટલે કે પ્રકાશવાળી કરે છે. તેથી પ્રકાશરૂપે ઈશ્વરીપ્રેમ અંતર ઉપર ઉઘટે છે. વળી તેની વાંસળી પણ હૈયાનાં હેતને વહેતી લાગે છે. તે ટેક આકાશમાં અંદર અને દૂર સુધી ન્યય છે. દૂરમાં દૂર હૃદય સુધી ન્યય છે અને તેના અંતરને સ્પર્શ કરે છે. સુરતાની વાડીના મહેલોની ટોચ ઉપરથી એ કલાપીની કાવ્યોદ્ધી મધુર વાણી આજે કેવી રીતે ઉભરાય છે ! વળી એ વાણી સ્વર્ગની સુગન્ધિને પણ સાથે લઈને સંસારમાં ધીમે ધીમે સરી આવે છે અને હૃદયના દ્વાર ઉપર ગીતાની માફક અથડાય છે. તે સૂર્યનારાયણના ઉત્તમ તેજનું અમે ધ્યાન ધરીએ. બીએ, એવો જ જુનો ઉપદેશ છે તે ઉપદેશ કલાપીની વાણી દ્વારા આજે જુદી રીતે રજૂ થાય છે. તેથી માંડ માધું જુદી જ રીતે નમે છે અને તે સાથે સર્વ આત્મતંત્ર પણ નમે છે—એમ કવિ કહેવા માગે છે. આ સંબંધી વધારે જાણવા કલાપીની પત્રધારા વાંચો. એથી મુઠું-શિખ્યનો સંબંધ સરસ રીતે સમજશે.]

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

ઉછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !

નિર્જરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકાઃ

નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો !

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આંજે ને અન્નવાળે આંખલડી સખીઃ

અન્તર ઉપર ઉઘટે આલમનૂર જો !

“હેત હૈયાનાં વહેતી વાજે વાંસળી !”

ઉઠે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !

સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

નન્દનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી,

મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !

સુરભિઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તદ્વારે ગીતા શી અથડાય જો !

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

“તત્ સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ !”

ગાયત્રીનો જૂનો બેદક મન્ત્ર જો !

આજે અન્ય પ્રકારે આ માયું નમે;

નમતો સાથે આત્માનો એ તન્ત્ર જો !

સુરતાનો વાડીના મોંઘા મોરલા !

સુરતાની વાડી—સુર એટલે દેવ, સુરતા એટલે દેવપણું; અને સુરતાની વાડી એટલે સ્વર્ગનાં બગીચો—નન્દનવન. નિરર્કશતી—પ્રેરે છે. સૌભાગ્ય—સુંદરતા ને માંગલ્ય. સુહાગન—સુંદર. ત્યોત્તિનકા—ચાંદની—અન્દનું તેજ. હળદે—પ્રકાશે છે. નમહું—સીમ્ય—સોભતું. આલમનૂર—હુનિયાનું તેજ, પ્રકાશરૂપે ઉચરી પ્રેમ. વાળે—વાળે. નન્દનવન—સ્વર્ગનો બગીચો. પ્રાસાદો—મહેલ. કેકા—મોરની વાળીને કેકા કહેવાય છે. સુરસિહણનાં કાન્યોની વાળી એવા અર્થે અહીં લેવા. સુરભિ—સુગંધિ. અન્તદ્વારે—હૃદયના દરવાજો. સવિતાનું—સૂર્યનું. ભર્ગ—તેજ. વરેણ્ય—વધાવવા કાયક-ઉત્તમ. ધીમહિ—અમે ધ્યાન પરીએ છીએ. “તત્સવિતાનું.....ધીમહિ—મૂળ ગાયત્રીમંત્ર ઉપરથી જૂનો બેદક મંત્ર અહીં ધરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ગાયત્રી આ પ્રમાણે છે : ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં । ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાન્ ॥ તેને બરાબર ગૂંજરાતીમાં ઉતારવામાં આવે તો—“તે દેવ સવિતા દેરા; ધ્યાઈએ એક તેજને; પ્રેરે યુદ્ધિ અમારી ને.” કવિતામાં વિવિધ છન્દો છે, અને ગાયત્રી પણ એક છન્દના પ્રકારનું નામ જ છે. કવિતા—સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એવા બે વિભાગ છે. આ અક્ષરમેળ છે. આમાં આઠ આઠ અક્ષરનાં ત્રણ પદ આવે છે, માટે તે ત્રિપદા ગાયત્રી કહેવાય છે. ઉપરની ગાયત્રીમાં પહેલા પદમાં ગણુતાં સાત અક્ષરો થાય છે, પણ વરેણ્ય ને બદલે વરેણ્ય

હચ્ચાર કરવાનો હોય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ દલપત-યુગમાં વિરોધ ભાગે અને આજે પણ જોછા પ્રમાણમાં કવિતા રચવામાં એવું થાય છે. જેમ કે, 'પ્રથમ'ને જાહેરે 'પરથમ', વગેરે.

૧૪. ત્યાગ

[કાઠિયાવાડના ઘાઠી સંસ્થાનના કાકોર શ્રી સુરસિદ્ધ તપસિદ્ધ જોડિયે 'કલાપી'ના તખલ્લુસથી કવિતા લખવી શરૂ કરી હતી. પચ્ચાસ વર્ષની બરજીવાનીમાં તેઓએ દુઃખ અને મુશ્કેલીઓની પરવા કર્યા વિના પ્રેમાળ હૃદયની સાક્ષી આપી સાચો સ્નેહ બહેર રીતે પાળીને પાખ્યો હતો. પોતાની પત્ની રમા સાથે કચ્છમાંથી આવેલી શોભના સાથે તેમનું દિલ બળી જતાં અને એ કુદરતી પ્રેમપ્રવાહને રોકવો અશક્ય થતાં તેમણે પોતાની પરણે-સરની લાગણીને અવગણીને તથા રાજકર્તાના હાથને ન ચલુકારતાં શોભનાના યનાર પતિ તથા અન્ય મિત્રોના તીવ્ર વિરોધને વહોરી લઈ ૧૮૯૮માં શોભનાની સાથે લગ્ન કર્યું. એ વર્ષ પછી એટલે ઇ.સ. ૧૯૦૦માં પચ્ચાસ વર્ષની બરજીવાનીમાં અકાળ અવસાન મળ્યાથી ગુજરાતી સાહિત્ય દુર્ભાગી બન્યું. તેમના સંબંધી ધાત્રી અગત્યની ખીનાઓ આજે પણ અપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી-કાન્ત; શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી વગેરે તેમના શુભમિત્રો હતા. આ રાજાની-કવિના જીવનની કેટલીક વિગતો યાદ રાખવા જેવી છે : ૧૮૭૪-૧૮૭૫ : તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી; ૧૮૯૮-શોભના સાથે લગ્ન; ૧૯૦૦-મૃત્યુ-તેમના કાવ્યો સરળ ભાષામાં લખાયાં છે. જાહેરી વિવિધતા તેમને મધુર અને ભાવવાહી બનાવે છે. ખાસ કરીને એમના પ્રાસંગિક કાવ્યો અત્યંત આકર્ષક હોય છે.]

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
 સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં ! ... ૧
 ના આંસુથી, ના ગુલમથી, ના વસ્ત્રથી, ના બન્ધથી,
 દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેદની ! ૨
 સો ખુશ રહો જેમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તેવું કરું !
 ' શું એ હતું ? શું એ થયું ? ' એ પૂછશે કોઈ નહીં ! ૩

કેં છે ખુશી ! કેં છે નહીં ! દિલ જાણતું જે તે જ છે !
 જ્યાં જ્યાં દરી દિલની ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નહીં ! ૪
 પેદા કર્યો'તો ઈશક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું !
 એ ભૂમવા બે છે ખુશી તો પૂછવું એ કેં નથી ! ૫
 છે ઈશક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીકું !
 હિસ્મત બતાવે જોલ તે આનન્દથી જોવા સહી ! ૬
 આ અશ્મ ખુરજે છે અડ્યું આલમ બધી નિહાળવા,
 તે અશ્મ પર પાટો તમે વીટીં હવે શક્યો નહીં. ૭
 મારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઈને સૂવાડને !
 હું જ્યાં દટાઉં ત્યાં ફૂલોને વેરશે કોઈ નહીં ! ૮
 છે શું ફૂલો, શું ઈશકને શું સૌ તમે જાનારને ?
 આ માછલું દરિયા તણું તે ભિમિંઓ ગણતું નહીં ! ૯
 મુજ ભિમિં એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ભિમિં છે !
 જે હિંમતે આ છે બન્યું તે જાણશે કોઈ નહીં ! ૧૦
 શું પૂછવું ! શું બોલવું ! ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
 ને વ્યર્થ આંસુ ખેરશે તો લૂછશે કોઈ નહીં ! ૧૧

વસ્ત્ર-વિશેષ. ઈશક-પ્રેમ. અશ્મ-આંખ. આલમ-દુનિયા. ભિમિંઓ-
 મોત. વારિધિ-સમુદ્ર. ખેરશે-પાડશે. વ્યર્થ-નફા. હિંમત-મુશ્કિત,
 હશમત.

આ કાવ્યોનાં ભાવ ત્રણ લીટીમાં જણાવે.

૧૫: આમ્ય માતા

ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
 ભુરું છે નલ સ્વચ્છ, સ્વચ્છ દિસતી એકે નથી વાદળી;
 થંડો હિમલયો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
 જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં ગીતોં ગીતોં !

મધુર સમય તેવે જેતરે શેલડીના,
રમત કૃપિવલોનાં બાલ નાનાં કરે છે;
કમલવત ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે સગડી કરી;
અહો ! કેલું સુખી જોડું, કતાંએ નિરમ્યું દિસે !

ત્યાં ધૂળ ફર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે:
ટોળે વળી સુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં !

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નળજાં ફેરવી ત્યાં જાણે છે;
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજી શાંત બેસી રહીને,
જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે,
ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ, અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં;
કૃપિક એ ઉઠી ત્યારે, “ આવો બાપુ ” કહી ઉભો,
“ લાગી છે મુઝને તૃપા, જલ ભરી દેતું મને ” બોલીને.
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન બોલીને ચારે દિશાએ જુવે;
“ મીઠો છે રસ ભાઈ ! શેલડી તણો ” એલું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી.

ખ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છૂરી વતી જરીક કાતળી એક શાપી.
ત્યાં સેર છટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કે વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

“ બીજું ‘ખ્યાલું’ ભરી દેને હજી છે મુજને તૃપા ”
 કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.
 કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
 એકે બિંદુ પણ રસતણું કેમ હાવાં પડે ના ?
 ‘ શું કાખ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે ? ’ આંખમાં આંસુ લાવી,
 બોલી માતા વળી ફરી છરી લોંકતી શેલડીમાં.
 “ રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ,
 “ નહિ તો ના બને આહું, ” બોલી માતા ફરી રડી.

એહું, યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને
 માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે—

“ એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ! બાઈ !

“ એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ! ઈશ !

“ પીતો ‘તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારે જ ધાર્યું હતું,

“ આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નહી છે, એવી ધરા છે અહીં,

“ છે તો યે મુજ ભાગ કે’ નહિ સમો તે હું વધારું હવે,

“ શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહિ !

“ રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,

“ પ્રભુકૃપાએ નહી એ ભરાશે;

“ સુખી રહો બાઈ ! સુખી રહો સો,

“ તમારી તો આશિષ માત્ર માશું ! ”

‘ખ્યાલું’ ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,

છુરી , વતી જરીજ કાતરી એક કાપી;

ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,

ખડોખો વહે રસ અહો ! છલકાવી ‘ખ્યાલું’ !

કમલવત ગણીને—બાળકોના ગાલ જાણે કમળ ન હોય તેમ ગણીને સૂર્ય પોતાના કિરણો રૂપી જ્ઞાન તેના ગાલ પર ફેરવે છે. ઉત્તમ કવિઓની કવિતા અસરકારક હોવાથી સહજમાં ઘાટ રહી જાય છે. તેનો આ દાખલો છે. રાજર્ષિ કલાપીની કૃતિ એક સરખી ગંગાવહનની જેમ વાચકને દરેક વખતે મીઠો અને તાજો રસ આપે છે. વૃદ્ધ માતા અને તાવ—સુખી ખેડૂન કંપતીનો કેવો સરસ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે ! ધીમે ઠીકી.....દેવતા ફેરવે તે—આજે પણ વૃદ્ધ માણસો સૂર્યના તાપમાં ગાયે નજર ન પહોંચવાથી નેત્ર પર હાથની આડ કરીને જાણે કુદરતી કુરખીનથી ન જોતા હોય તેમ જુએ છે. વૃદ્ધ પતિ તો જાણે આ દરચથી સાવ અજાણ્ય અને મસ્ત રહી પ્રભાતિયાં જાતો સમઠી પરનો કરી ગયેલો દેવતા ફેરવી અંદરનો જનો દેવતા કાઢે છે. ત્યાં તો આવી..... ‘અવો બાપુ’ કહી ઉભો—ખેડૂતના હૃદયમાં કેટલું આદરમાન હોય છે તે આ લીટીઓથી સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. રાજ એ પ્રશ્નનો અંશ છે એ સાવના ખેડૂતમાં છે તે તે અહીં દેખાઈ આવે છે. રાજ એ પ્રશ્ન છે એ માન્યતા આજે પણ છેક ઠણી રાકી નથી. મીઠો છે.....ઉભી રોલ્લી—આશ્ચર્ય થયે કે આવનાર, રાજ જ કેમ ? સ્વશત્રુની લડત જેમ અધિકારીશાહી સામે છે તેમ દેશી શત્રુની પ્રજાની લડત અધિકારીશાહી સામે જ છે, તે સાથે આ પ્રસંગ પણ વિચારી લો.

ત્યારે બીજવાર અનેક કાષ્ઠ મૂક્યા છતાં રોરડીમાંથી રસનું એક ટીપું પણ પડતું નથી ત્યારે એ સરળ મનની ડાશી જોલે છે કે,

રસહીન ધરા થી છે, દયાહીન થયેા નૃપ;

નહિ તો ના જાને આહું, જોલી માતા ફેરી રડી.

એ યુવાન રાંજવીના મનોભાવ એ કેટલી સ્હેલાઈથી કળી ગઈ !

રાજા કાલસ્યં કારણમ્ એ અહીં સમજી શકો. અહીં રાજ શુશ્રૂષા હોવાથી મર્મ એકદમ સમજી જાય છે. રાજ અને પ્રજા વચ્ચે એક દિવસ ધનિષ્ઠ સંજો ઢલો. એટલું જાણના રાજાઓ સમજે તો ? રાજાએ વિશ્વાસ આપવાથી અને હૃદયની મલિનતા દૂર કરવાથી જ્યાં રોલ્લીમાંથી રસ નહોતો તપકતો ત્યાં પુનરપિ રસનો હરો વહેવા લાગ્યો.

૧૬. કૂલ વીણ સખે

કૂલ વીણ સખે ! કૂલ વીણ સખે !
હજી તો, કૂટતું જ પ્રભાત, સખે !
આધુના કળિ જે વિકસી રહી છે,
ધડી જે ધડીમાં મરતી દીપ્તશે !

સુમહોત્સવલ આ કિરણો રવિનાં

પ્રસરે હજી તો નલધુમ્મટમાં

ન વિલગ્ન ઘટે;

કંઈ કાલ જતે,

રવિ એ પણ અસ્ત થવા ઢળશે,

નમ્રતાં શિર સૌ કુચુમ્ભો કરશે,

પણ ગન્ધ પરાગ નહિ મળશે !

કૂલ વીણ સંખે ! કૂલ વીણ સંખે !

હજી તો, કૂટતું જ પ્રભાત, સખે !

નદી ઉત્તમ અગ્રિમ કાલ, સખે !

ભર યૌવન આ રક્ત, સખે !

ગતિ કાલની ચોકકસ નહોય, સખે !

ભરતી પછી ઓટ જ હોય, સખે !

પુલ વીણ, સખે !

તક જાય, સખે !

ઢળતી થઈ તો ઢળતી જ થશે,

રજની મહી ચન્દ્ર ઉગે ન ઉગે;

હજી દિવસ છે;

કુલડાં લઈ લે;

ફરી લે, રમી લે, હસી લે તું, સખે !

મૃગલાં રમતાં,
તરુઓ લડતાં;
વિહંગો ઉડતાં,
કલિઓ કલિઓ જામરો ભમતા;
અરણ્ય પ્રતિ હૃષ્ભર્ષુ કૂદતું;
ઉગતો રવિ જોઈ ન શું હસવું ?
પછી કેમ વિભાસી, રહ્યો તું સખે ?

પુલ વીણુ, સખે ! કુલ વીણુ, સખે !

હજી તો કુટતું જ પ્રભાત; સખે !

— કલાપી

મુમહોનવલ—જૂળ શોભાયમાન. નભધુમ્મટમાં—આકાશરૂપી—ધુમ્મટ
માં. ધુમ્મટ કોને કહેવાય ? અહીં આકાશને ધુમ્મટ સાથી કલાં છે ? આકાશ
પર ધુમ્મટનું મળનાપણું સમજાવે. રવિ—સૂરજ. અસ્ત થશે—આયમરો
સૂરજના ડાગવા અને આયમવા સાથે ફૂલોનો-સંજલ્પ કહી કાઢી સૂચવાય
કે ? ‘ભરતી પછી જોઈ’ એ ચઢતી અને પડતીનો ક્રમ બતાવે છે.
નતુખ્યજીવનમાં પણ તેવીજ રીતે બાલ, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે.
નટલા માટે અહીં કવિ આવેલી તકનો સારામાં સારો લાભ લેઈ લેવા
ખલાઓ આપી સમજાવે છે.

૧૭. પ્રભુમય જીવન.

[રવ. સર રમણભાઈનાં જન્મ સને ૧૮૬૮ ને. અવસાન ૧૯૨૮.
પાહિલ-વિવેચન એટલે “કવિતા અને સાદિલ,” ડાસ્ય એટલે ‘ભદ્રભદ્ર’ ને
ડાસ્ય મંદિર’. મુધારાના વિચારો વહાવણ નાટક ‘રાઈનો પર્વત’-એટલાં જ
સ્તકો સુપ્રસિદ્ધ છે.]

મુજ જીવન આ પ્રભુ ! તૃપ્તી ભરું,
બળ દે, અભિલાષ હું એહ પુરું.
મુજ દેહ વિષે, વળી આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં પ્રભુ વાસ વસે.

મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડી વિશે,
મુજ દષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે;
મુજ તકે વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે. ૨

શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ બ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં;
મુજ જીવન ઠેરે રહસ્ય ઉંડું,
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું. ૩

ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહીં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
રમરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે,
અનુસાર જ ચિત્ત પછી ચીતરે. ૪

જ્યમ ચિત્રક એ મન-મૂર્તિ વડે,
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રંગે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે,
મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે. ૫

પ્રભુ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદયમાં,
કૃતિઓ બધી તન્મય હો જગમાં,
મુજ વર્તનથી છળી જે બની રે;
તુજ ઉગ્ગ્રવલ રુપની ઝાંખી દિયે. ૬

રક્ત-લોહી. દષ્ટિ-નજર. ઉરમાં-હૃદયમાં. પ્રેરક-પ્રેરણા આપનાર,
માર્ગદર્શક. શાસક-સામ્યકર્તા. પ્રતિમા-મૂર્તિ. ઉન્નતિ-ઉદય.

આ કાવ્યને પ્રાર્થના 'હલેવાય કે 'સ્તુતિ' ? તમારો જવાબ આપતાં
'પ્રાર્થના'નો તથા 'સ્તુતિ'નો અર્થ સમજાવો.

('પ્રાર્થના' એટલે ચામના, માગણી કરવી તે અને 'સ્તુતિ' એટલે
જખાણ કરવાં તે, પ્રશંસા.)

૧૮. સુભાષિત

ઉંડો કુવો ને ફાટી જોખ,
 શિખવ્યું સાંભળ્યું સઘળું ફેક.
 ઝોણું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો,
 વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો.
 મારકણો સાંઠ ને ચોમાત્રું મહાલ્યો,
 કરકણા કુતરાને હકકવા હાલ્યો.
 મરકટ ને વળી મદિરા પીએ,
 અખા એથી સૌ કોઈ પીએ.
 કથા સાંભળીને ફૂટયા કાન,
 તોએ ન આવ્યું પ્રહરનાન.
 પથર એટલા પૂજે દેવ.

વા ફેરે, વાદળ ફેરે, ફેરે નદીનાં પૂર;
 પણ ચૂરા જોડ્યા ના ફેરે, ભલે પશ્ચિમ ઉગે સૂર.

નહીં વળાવો વાઘને, ચૂરાને નહિ સાથ;
 કંથડો ચાલે એકલો જેને હેયું કટારી હાથ.
 જે મારગ ફેસરી ગયો, રજ લાગી તરણાંય;
 એ ખડ ઉભાં સૂકશે, નહિ આખે હરણાંય;
 ગઈ સંપત્તિ ફેરી સાંપડે, ગયાં વળે છે વહાણ;
 ગઈ કીર્તિ આવે નહીં, ગયા ન આવે પ્રાણ.
 પીંપળ પાન ખરંતાં, હસતી કુંપળીયાં;
 મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડિયાં.
 ફૂવા ઢાંકણ ઢાંકણું, જેતર ઢાંકણ વાડ;
 બાપનું ઢાંકણ જેટડો, ઘરનું ઢાંકણ નાર.

ઘેલી માથે બેઝું, મરકટ કોટે હાર;
 ભુગારી ગાંઠે ગર્થ તે, ટકે કેટલી વાર ?
 બહેરા આગળ ગાવણું, મુંગા આગળ ઘાલ,
 અંધા આગળ નાચવું, એ ત્રણ હાલ હવાલ,
 ગાજ્યા મેહ વરસે નહિ, ભસ્યા શ્યામ નવ ખાય;
 બહુ બોલ્યા રણ નવ ચડે, ઘોડા બોલ્યા ન ઘર ભાય.
 ગુણની ઉપર ગુણ કરે, એતો વે'વારાં વદે;
 અવગુણ ઉપર ગુણ કરે, ખરી ખત્રિયાં વદે.
 દળ ફરે વાદળ ફરે, ફરે નદીનાં પૂર;
 શૂરા બોલ્યા ના ફરે; પશ્ચિમ ઉગે સૂર.
 ચીલે ચીલે ગાડી ચલે, ચીલે ચીલે કપૂત.
 પણ એ ચીલે નવ ચલે, ઘોડા સિંહ સપૂત.
 સિંહમૂછ ભોરંગમણિ, કરપિ ધન સતી નાર;
 તે જીવતાં પર કર ન ચડે, ત્યમ દુત્રી તલવાર.
 કંથા રણમાં પેઠકે દોની લુવે વાટ;
 સાથી તારાં ત્રણ છે, હૈયું, કટારી, હાથ,
 દુઃખિયો દુઃખડાં સાંભળી, અરધ દુઃખ લઈ લે;
 પણ સુખિયાને દુઃખ કહે, હસી હસી તાળી દે.
 ભોરંગ-ભોરંગ; મોટા નામ.

૧૯. ગરવાં ગામડિયાં

[કવિ 'હલિતનું' સાહિત્યનામ એટલું પ્રસિદ્ધ છે કે એમના અંગત સ્નેહીઓ સિવાય બીજાને તેમનું મૂળ નામ જન્મસંકર મહાસંકર ભુવ (જન્મ સન ૧૮૭૭) બદલ બોલેને ખતર હતો. મુંબઈની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં એઓ ગૂજરાતીના અધ્યાપક હતા. તેઓ ખાસ કરીને તેમના મધુર અને સંગીતમય કાવ્યોને માટે પ્રખ્યાત છે. તેમના નૈસર્ગિક કંઠ તથા મંદિત સાથે આવતી

સ્વાભાવિકતાના એક રસમાં સાંભળનાર ફળી નય છે, એવી સિદ્ધિદસ્ત કળા ખીલ કવિઓએ ઓછી અપનાવી છે. શ્રી હવેરચંદ મેઘાણીને આ પ્રસંગે તેમના પદ્ધાડી કંઠને માટે ચાદ રાખવા જોઈએ. શ્રી૦ લલિતનાં કાવ્યો ગેયતાને લીધે મનોહર બની શક્યાં છે. પોતાના મધુર કંઠ અને મંત્રણની મદદથી પોતાનાં જ કાવ્યો લોકપ્રિય બનાવવાનો વિરલ પ્રયાસ શ્રી૦ લલિતે સફળતાથી કર્યો છે. એમના કાવ્યોમાં વિચારોની ગહનતા ભલે ન હોય છતાં રાષ્ટ્રલાલિત્ય અને કુળા ભાવો તો જી જ.

નહાનાં નહાનાં ગામડાંનાં—મહોટાં મનનાં લોક !
ગરીબ ગરવાં ગામડિયાંનાં—દિલનાં દાન અથોક !
ગુણ ગોરડિયાં ગામડાંનાં—ઘર અન્દનિયા ચોક !
ઉર ઉજમાળા ગામડિયાં ત્યાં—પૂજે પ્રાણ છચોક !
લીલાં છમ્મક ગામડાંમાં—આંખા કુંજ અશોક !
ધાવણ ધીમાં- ગામડિયાંનાં—અમીલયાં આરોગ્ય !
લહેર જુલતાં ગામડાંમાં—બુદ્ધિલાવ સંજોગ !
હેયે હિંચકે ગામડિયાં ત્યાં, જૂદા જીવન ઝોક !
પતિત પાવન ગામડાંમાં, જળ નિર્મળ રસલોગ !
અધમોદ્ધારણ ગામડિયાંને લાડ, લલિત પ્રભુયોગ !

૨૦. વસમી વિદાય

[ધનાશ્રી]

વસમી એક વિદાય,
વહાલાંની વસમી એક વિદાય.
પ્રેમ અને પરિચય વધતાં તો

વિરહ સહી ન શકાય; વહાલાંની૦
ઉભરાતાં ઉપકારો ઉછળે

લીનાં હૈયાં ભરાય,—વહાલાંની૦.

મનમાન્યાં વહાલાંની વહાલપ,
પણ પણ નવ વિસરાયે; વહાલાંનીં
ઝોછા ને અધૂરા કંઈ ભાવે,
સ્વપ્નન કર્યો શું થાય ! વહાલાંનીં
દિલનાં દેવ સમાં વહાલાંને,
આંસુ અપીં રહેવાય ! વહાલાંની.

‘ આભું ખમાય, પણ મધું ન ખમાય ’—એ લોકાક્ષિ સાદે આ કાવ્ય સરખાવે.

૨૧. એક તું અંતર્યામી

એક તું અંતર્યામી: નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !
શુંજે હૃદય-નિકુંજ, નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !
ભવ ભવ અનુભવ-પુંજ, નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !
ભક્તોનો વિશ્વાસ નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !
ઉપવાસે મુખવાસ નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !
હીનાધીન પુણ્યાશ, નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !
સંગીતને તું સુવાસ, નિરંતર-એક તું અંતર્યામી !

૨૨. ભારતનો ઝડો

(દિવ્ય છંદ)

[પારસી હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ અરહેસર ફરામહં ખખરદાર (જન્મ સન ૧૮૮૧) જન્મે તથા સંસ્કારોમાં સાચા ગુજરાતી છે. મદ્રાસ ધંધા અર્થે રહ્યાં રહ્યાં લખેલાં ‘ યરા આવીસ દબાર ’ ‘ ગુણવંતી ગુજરાત ’ તથા ‘ ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદામળ ગુજરાત ’ જેવાં અગમર કાવ્યોથી ગુજરાત તેમની ખૂબ કલ્પી રહેશે. હવે તો તેઓ મુંબઈ આવીને રહેતા છે. ‘ પ્રકાશિકા ’ ‘ વિદ્યાશિકા ’ ‘ સદેશિકા ’ ‘ કલિકા ’ ‘ ભજનિકા, ’ ‘ દર્શનિકા ’—ફરેક છંદના માળા નાની નંતિના એમના કાવ્યશ્રેણી છે.]

૧
અહીં કોણ કરાવે આને ? અમે છઠ્ઠાએ ભારતવીર;
છો ગગનધડકે ગાજે, કે આલ પડે અમ શીર !
નવ હઠિયે કદિ કો કાળે, છો વરસે બાંદુક તીર :
જય કરશું એક અવાજે, અમ ભારતધ્વજની ધીર

૨
જઈને ગ્રોધો નવખંડો, સૌ દેશ તણા દંરખાર;
જ્યાં ત્યાં હલ્લા ને જાંડો, દે યુદ્ધ તણા ભણકાર;
પણ એ હિંસાના દંડો, નથી અમ ભારતને ખાર :
અમ ભારત કેરો ઝંડો, છે શાંતિ તણો અવતાર !

૩
નથી રે કો'ના છવ લેવા, નથી રે કરવા કો ખૂન;
નથી દંડ અવરને દેવા, નથી ભરવું ધર્મઝંતૂન;
નવ હરિયે દુઃખ ધા રહેવા, નવ રહિયે સત્યે ન્યૂન;
ઉર ટેક, અહિંસા એવા, છે ભારતધ્વજની ધુન !

૪
અમ ઉરના તારે તારે, ગૂંથી એ ઝંડાની ડાય;
અમ શ્વાસ તણા ફૂંકારે, એ ફરફર ઉડતો જાય;
અમ સ્વપ્ન ત્રિરંગ ઝગારે, સૌ લેહ ભુંચી એ માંદા;
યુગ યુગ અમ પ્રાણ મિનારે, - ભારત ઝંડો લહેરાય !

૫
નથી હિન્દુ મુસ્લીમ હાં કો, નથી આમ અને નથી ખાસ;
નથી નરનારીનો આંકો, નથી રંક ધનીનો ભાસ;
છે એકજ હિન્દી પાકો, છે એક જ અંતર શ્વાસ,
જ્યાં ફરફરી રહે એ જાંકો, ભારતઝંડો આકાશ !

૬

જંડા ! નિત ઉડતો રહેજે ! જગ શાંતિ તણે સંકેતઃ-
દિશ દિશ દુનિયાને દેજે, ભારત સંયમનો ખેત !
પ્રભુ સત્ય થકી બધું રહેજે; તુજ સ્પર્શ ઉઠયાં અમ પ્રેત !
જગમાં ભારતની જે જે, તું કર ચિરકાલ સચેત !

આંકા—મેહ, રંઠ...ભાસો—પૈસાદાર કે ખરીબના અહીં મેહ નથી. તો
શું સામ્યવાદ ? સંકેત—નિરાશી. પ્રેમ—મડદાં—આ કાવ્યમાં કયો ભાવ
તરવરે છે ? હિન્દુ એટલે શું ? હિન્દી એટલે શું ? ભારતનો ઝંડો કયો અર્થ
સૂચવે છે ? ઝંડાના ત્રિરંગ એટલે ? નવખંડ કયા ? બીજા દેશોમાં શું
અને ભારતમાં શું નથી ? ભારતમાં શું છે, જે બીજા દેશોમાં નથી ? કવિ
કયા મેહ બૂસવાનું કહે છે ? 'નથી આમ અને નથી ખાસ'—સાચી વાત છે ?

૨૩. વંટોળિયો ને વેરાગણુ

(રાગ માઠ)

કૂં કૂં વાતા વાયરા ને આલે ઉડતી ધૂળઃ
આવ રે મારા વંટોળિયા ! તારે પગલે પગલે શૂળ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—(ધ્રુવ)
એવડી તે ધૂળ કયાં કૂંકશે ? મારી મોટી દેશળ લોભ
વાહ રે વેરાગણુ બહાણુડી ! તારૂં ભરી દઉં આપું બ્યોમ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૧
ગાજરવરણી રાતુડી આંખે છુપલાં વરસે ઝેર;
જવાલા કૂંકી વરસાવળે ભલે ચોગમ કાળો કહેર !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૨
આજ સમયની વાતડી, મારે છુંદવા લાગે શીરઃ
કાળા વેરાનમાં રાજ પછી શું કરશે ધૂળિયા ફકીર ?

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૩-

ધુમ ધુમ કરતાં ઘેલડાં ને અંતર બળતી આગઃ
વાલે વંટોળિયા ! મન ગમ્યું, બની કાળ છંછેડ્યા નાગ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૪

એક તો કરણીનાં ફૂટણાં ને ણીળાં ઠગારા રણતૂર;
ત્રીળાં ત્રિખંડે મથાવવા મારા કમ અક્ષત્રી ફૂર !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૫

શૂરા જગાડિયા ભેધવા, ને પૂરા જગાડિયા લોક;
ધૂમી ધૂમીને વંટોળિયા ! તું તો આખર બનશે ફોક !

કૂં કૂં વાતા વાયરા—૬

આલે ઉડતી ધૂળ આ તારી, તો સ્નેહ સમા મુજ છેહ;
ગર્વ નલે નહીં આટલોઃ હવે ભૂલી જજે તુજ મેહ !

કૂં કૂં વાતા વાયરા !—૭

૨૪.....?

કલિકા-૧૧૭ મી પાંદડી

મુક્તધારા છંદ

ઝાકળથી ઝુમી રહ્યાં ઝાડો અને ખેતરોને

માથે ઝુકી શુક તાર દે નવી વધાઈ;

તિમિરની પૂંઠે દોડી કંઈ કંઈ રંજો કરી

પગલીઓ પાડતી ત્યાં ઉધા કહે દેખાઈ;

વાદળીઓ ટોળે મળી રંગ એના ઝીલે ઘડી;—

ઢોણ એની રમતોનાં કળી શકે ગુહ્ય ?

કુમારી છે ઉધા હજી : કીતુક અકળ એની .

એવો ગુહ્ય કળતાં તો હારી ગયો હુંય ?

અરદેશર ફરામજી ખખરનાર

૧ શું મથાણું આપ્યો ? (ઉપા). ૨ વનરૂપિણી જાણ્યો શું કામ જૂને ?
૩ પ્રભાતના શુક્રને શું કહે છે ? (તારોડિયો.) એ રી વધાઈ દે છે ? (ઉપા
આવે છે). ૪ ઉપાદેવી પગલીઓ પાસે હશે ? ૫ કેવી રમતોના શુભ
કળવાં છે ? (વાદળીઓની) કઈ રમતો ? ૬ ઉપાને કુમારી સાથો કહી ?

૨૫. વિદ્ધ મૃગ

[સ્વ. દામોદર ખુશાલદાસ જોડાદકર સને ૧૮૭૦ માં જન્મી ૧૯૨૪
માં અવસાન પામ્યા છે. અંગ્રેજ કૅળવણીના વાતાવરણમાં હોવા છતાં તેઓ
સૌરાષ્ટ્રના એક નાના ગામડામાં રહ્યા રહ્યા શિક્ષકનું સાદુ જીવન પૂરું કરી
'કલ્પલિની', 'સોતરિવની', 'નિર્ઝરિણી', 'સસતરંગિણી' અને
'રૌવલિની' નામે પાંચ કાવ્યસંગ્રહોની સુંદર ભેટ ગૂજરાતી આલ્પમને
આપતા ગયા છે.]

(રાગ હરિગીત)

સંગીત, હ્રુજ્ઞક ! સુખદ તારું આમ ના અટકાવ તું,
રસમાં મને મરવા દઇ રસિકત્વ પૂર્વ જતાવ, તું;
આ મોક્ષથી મોઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ ખાણનાં સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું,
શર લક્ષ ખીજાં ફેંક વા તલવારનો કર ધા લલે
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે!
રશની ધુની હૃદયે વહે રસમાં અધિક છું મમ્મ હું,
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવે તું.
આને લલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ વૃષ્ટિ પ્રેમામૃત તંણી મારે હૃદયથી માનવી,
પ્રેમાળિધ આ ગરજ રહ્યો રસમેધ પણ વરસી રહ્યો,
મીઝી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતારથ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ક્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડયો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.

મારી વ્યથા અવલોકીને નવ દિલ દયા લાવીશતું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પણ પણ ત બનીશ તું,
સારંગી રંગ ભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું,
હઈ તાલ સાયકપાતથી કરગાન એ પણ ઈષ્ટ છે,
આ પ્રેમપારાવારમાં ના'તાં મરણુ પણ મિષ્ટ છે.

હૃદય-શિકારી. પંચત્વ-મૃત્યુ (શરીરનાં પાંચ મહાભૂત-આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી છતાં યઈ જવાં તે). પ્રેમાબ્ધિ-પ્રેમરૂપી સમુદ્ર. વસુધા-પૃથ્વી. અવસાન-મૃત્યુ. પ્રેમપારાવાર-પ્રેમરૂપી સમુદ્ર.

વીંધાતું હરિણ શિકારી પાસે શ્યાની ચાચના કરે છે ? તેને શું પ્રિય છે ?

૨૬. દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં

[એક વખત 'કેળવણી' માસિકના તંત્રી તરીકે શ. છાયાલાલ નરસે-રામ ભટ્ટ સુવિખ્યાત હતા. તેમણે લખેલા 'ખલખેલ બાવની' માંથી ૧૮ મો છંદ નીચે લેવાર્થો છે.]

(મનહર છંદ)

મજગોષ રાણી લેઈ દૂધ તણી દો'ણી, આલી
વેચવાને બાણી બેણી પાણી પૂર્ણ શાણીએ,
દામ કરી ખોટે ઠાઠે, આવી જમુનાની વાટે,
પેડી ન્હાવા માટે, મૂકી ઘાટે દામ દો'ણી ચે;
વાંદરે મટુકી ભાળી, ખાવા બાણી ઉંઘી વાળી,
પડ્યા પેસા મૂઠી વાળી, ભેયું ત્યાં સુન્નણીએ.
'હાં!' કહી હાંક-તાં, નાખી નાઠો કપિ કરી ન્યાય;
"દૂધના દૂધમાં નય: પાણી તણા પાણીએ."

—છાયાલાલ નરસેરામ ૯

ક્યા 'દાખલાથી કથનભાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે જણાવો.

૨૭. મૃત્યુને પ્રાર્થના

[નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા (જન્મ સન ૧૮૫૬-૧૯૩૭) એ કવિ-વિવેચક તરીકે 'કુસુમવીણા', 'હૃદયવીણા' અને 'નૃપુર હંકાર', ઉપરાંત તેમના પુત્રના મૃત્યુ બાદ 'સ્મરણ સંહિતા' નામક મુંદર, હૃદયદ્રાવક, કથણ-પ્રસસ્તિયુક્ત કાવ્યો લખી ચૂજશતી આશ્રમને મમરૂ બતાવી છે. આ નીચેના કાવ્યમાં અનંત આરાધ્યો માનવી, પુણ્યકાર્ય ઉલ્લેખ થયે છે અને એકાએક મૃત્યુ તો તેની નજર સામે આવી ઉભું રહે છે ત્યારે તેને મનની અનમા રહી ગયેલી હાથગો પૂરી થતા લગી થોડી જવા તેને યાચના કરે છે.]

[તોટક]

પળવાર જ માત ! તું થોભ્ય ભૂલા !
મરવું મુજને હજી ના ગમતું !
ખીલતી બધી આશ હજી ન લણી;
નિરશું તુજ ચક્ર શિરે ભમતું.
સુખકોશ હજી ભરિયા ન પૂરા,
હજી ગાન બધાં મુજ ને - અધુરાં;
મુજ અશ્રુ હજી સઘળાં ન ઢળ્યાં,
પળવાર જ થોભ્ય તું માત ભલા !

—નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા

સુખકોશ-આનંદનો સંગ્રહ.

મૃત્યુ આપણી હાથ મુજબ થોડી. રાકે ખરું ? મૃત્યુ મરી રાકે ખરું ?
મૃત્યુનું મૃત્યુ કેવી રીતે યાચ તે સમજવો.

૨૮. હારે અમે કાળાં

[શ્રીયુત જીવનરામ દવે, કાળી પ્રજાની મધ્યમાં રહી 'કાળી'—એટલે 'કાળી પ્રજા'—એટલે ચૂજશતીની મૂળ પ્રજાને લેશીને આ કાવ્યથી 'કાળા' નો મહિમા ગાય છે. તેમજ ગોરા રંગથી મ્હોનારને બમણાનો રંગ સ્વેત દોષ છે, છતાં હૃદય સ્વેત દોષ નથી; તેમ સારીનો રંગ કાળો માટે હૃદય કાળું દોષ છે એમ નહિ સમજવા વિનંતિ કરે છે.]

હાં રે અમે કાળાં !

હાં રે અમે કાળાં ને બહાલમને બહાલાં !

હાં રે અમે કાળાં

હાં રે એક કાળી કપિલા ગાવડી !

હાં રે કાળી તોય દૂધ ગોરાં હે માવડી !

હાં રે અમે કાળાં !

હાં રે એક કાળા શ્રીનંદજીના લાલ !

હાં રે કાળે કીધાં ગીતાનાં અજવાળાં !

હાં રે અમે કાળાં !

હાં રે એક કાળા શ્રી રામ રઘુનાથજી !

હાં રે એનું નામ હજી જીવનો સંગાયજી

હાં રે અમે કાલાં !

—જીગતરામ દવે

તમારી ભાષામાં, કાળાં સરીરનો મવિમા કવિ કહે છે તે રીતે વર્ણવો. બગલાનો રંગ શ્વેત હોવા છતાં હૃદયમાં તેના રંગથી લક્ષી કર્ષ્ણ ભાવના હોય છે ? બગલાની રીતે કાળા રંગના માણસો હૃદયમાં શ્વેત એટલે નીતિમય હોય, એવો નિયમ રાખી શકાય ખરો ? તમારો જવાબ કારણો સહિત જણાવો. ધોળી ટાપી, એ શાની નિશાની છે ? ખાડીની કે પવિત્રતાની ? કે બન્નેની ?

૨૯. પતિતપાવન

[કવિ-સમ્રાટ નાનાલાલ કવિ, રવ. બોટાદકર અને શ્રી ખગરદારની જેમ રાસ-લેખક તરીકે ખ્યાતિ પામેલા શ્રી. કેસવલાલ હ. રોડ (જન્મ સન ૧૮૮૬) 'સ્વદેશ ગીતાવલિ', 'રાસ', 'અંજલિ', 'રાસમંજરી', 'રણના રાસ' વગેરે 'વીરપદ્ધતી'થી ગૂજરાતજુને ઝીલવાં અને એવાં ઝીનોના રચયિતા તરીકે સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.]

રાગ-લાવણી

દલિત કોણ, ને દેવ કોણ, જ્યાં પ્રેમળ જ્યોત પ્રકાશી !
દિલાવરીનાં ચરમાં ફેડી, ફેગટ શી નાલાસી ?

લાંડું સૌ સરખાં ભારતવાસી:
“હું મોટો, ને તું છોટો,” એ હુંપદલર મમતા શી ?

એક જનેતા-જન્મભોમ, ત્યાં બુદ્ધાઈ ઢ્યાંથી લાસી ?
લાંડું સૌ સરખાં ભારતવાસી:

ધર્મકર્મને નામે નચણી, આ તે ધર્મકથા શી ?
ઘટઘટ કોની જ્યોત ઝળે ? જો મનવા ! મર્મ તપાસી:

લાંડું સૌ સરખાં ભારતવાસી:
જ્યોમઅટારી સળગી સુરજ વેરે તેજલરાશિ:

તારો, મારો ને તેનો શું છે ન્યારો અવિનાશી ?
લાંડું સૌ સરખાં ભારતવાસી:

એક પ્રકાશે પોપાયાં, ત્યાં વણી શી ચોરાસી ?
ઉછેર એક જ માટીનો લાઈ ! લેદતણી બ્રમણ શી ?

લાંડું સૌ સરખાં ભારતવાસી:
સૌ સન્તાનો રાષ્ટ્રદેવનાં, સ્વતંત્રતાના પ્યાઝી,

હિન્દ વચું જો હેયે, તો હોં હિન્દી-સહવિલાસી:
લાંડું સૌ સરખાં ભારતવાસી:

પડકારે છે : જતી જોગી ને સન્ત સાધુ સંન્યાસી:—
“અપનાવી દ્યો લાંડું આપણાં, ફેડી ફન્દ ઉદાસી:”

લાંડું સરખાં ભારતવાસી:
જે તેપસીએ તુરંગને પણ કીધું તીરથ ઠાશી;

જગનો એ જોગન્દર ઝંજો ખુલ્લી આત્મઅગાસી:
લાંડું હો લેળાં ભારતવાસી
‘વીર પસંલી’ માંથી —કેશવ હ. શેઠ

૩૦. મારી જન્મભૂમિ

મને તેં જન્મ દીધો મા, તને હું ના ભૂલી શકતો;
 અને છાતી પરે રાખી શીખાવ્યો મંત્ર ઝળહળતો !
 હૃદય ધળકે, જીવન ધળકે પરાયાં ચૂસતાં લોહી-
 નિહાળી આંખ ફાટે મા ! ખૂંચે જીવન રહ્યાં મોહી !
 પ્રિય મમ દેશની વાડી મધુરી ને હરિયાળી;
 કહો કયાં પ્રીત અદ્ભુત આ મળે આનંદ હુંકાળી ?
 રૂડી ધરતી બની છાતી શીખવતી રાષ્ટ્રની ભાષા;
 સપૂતનો ધર્મ એકજ કે ન ચૂકે માતની આશા !
 ગુલામી જીંદગી કારી તૂટે જંઝિર હેયેથી;
 ચૂરા ને સત્ય માયાળુ ભૂલે શું રાષ્ટ્રને દિલથી ?
 સ્વદેશી ભાવનાશાળી પરાધીન હિંદ છોડવશે;
 અવર દેશે છતાં નિજ લોભનું સન્માન સાચવશે !
 મમત્વ દેશનું રાખી ભલે પરલોભ આચડશે;
 પરંતુ મા તણી હાકલ સુણીને દોડશે દેશે ।
 'પ્રતાપ'માંથી

૩૧. જનની જન્મભૂમિ

જનની જન્મભૂમિ ટેક, ભક્તિભાવ માણું;
 દિવ્ય દેશ-પ્રાન્ત એક; દિવ્યતાથી ભણું.—જનની.
 દિવ્ય જ્યાં વ્યાપાર-નેત્ર,
 ને સરસ્વતીનું ક્ષેત્ર,
 અમાપ જળનિધિ અનેક, ચિત્ર જોઈ નાચું.—જનની.
 ઉપનિષદ ગીતા ગવાય,
 ધર્મ-બોધ જ્યાં ભણાય,
 કૃષ્ણનો જે જન્મદેશ, હૃદય-નૃત્ય યાતું.—જનની.

કલા લલિત દિવ્ય સ્થાન,
 સુન્દરીનાં રાગ - ગાન,
 જોઈ સૃષ્ટિમાં એ એક, ને અમોઘ યાચું.—જનની.
 અખટ ને અમોલ વિત્ત,
 મસ્ત સૌ પરમ હિત,
 પરાપકારની એ રીત, ચિત્ત ધ્યેય ગાતું.—જનની.
 સુન્દરીના સ્નેહધામ,
 વિશ્વમાં અજોડ નામ,
 ધૂળમાંથી રત્ન થાય, ગુર્જરી એ યાચું.—જનની.
 આત્મભોગ પ્રાણત્યાગ,
 જ્યાં સ્વદેશ - મુક્તિયાગ,
 માર્ગ મુક્તિનો પ્રયાગ, ધન્ય દિલ યાતું.—જનની.
 સ્નેહના જ્યાં છે પ્રતાપ,
 ગુણના જપાય જપ,
 મરી જીવ્યાનો મંત્ર-ખ્યાર, લકિત એહું યાચું.—જનની
 'પદ્મિની' માંથી

પ્રિયમ્

૩૨. હૈયું માઈ હેલે ચંડયું

[ટાળ "સ્નેહધામ સતાં મૃતાં રે!"]

ફૂલે લરી ફૂલ-છાળડી

ને પ્રિયપૂજન - ઉદાસ રે!

હૈયું માઈ હેલે ચંડયું રે!

રૂડી પ્રકાશલર લીવડી

ને લાવે લરી રળિયાત રે!

હૈયું માઈ હેલે ચંડયું રે!

આશા ભરેલી હું ઉપડી

ને પહોંચી જ્યાં ઉજળી વાટ રે !

હૈયું માઈ હેલે ચઢયું રે !

સરવર - કાંઠે નાવડી

ને પ્રીતમ વસમી વાટ રે !

હૈયું માઈ હેલે ચઢયું રે !

આશાને માર્ગે આથડી

ને શરદ પૂનમની રાત રે !

હૈયું માઈ હેલે ચઢયું રે !

રૂપેરી રજની રાજવી

તે પીયૂષ-વર્ષાસ્નાન રે !

હૈયું માઈ હેલે ચઢયું રે !

ઉંચી નીચી થતી થાકતી

ને અંખે ઉર પ્રીત-ધાર રે !

હૈયું માઈ હેલે ચઢયું રે !

ઉપા અનન્તની ઉગતી

ને હિલ્લોળતા પોક્કાદ રે !

હૈયું માઈ હેલે ચઢયું રે !

[' પ્રતાપ ' માંથી]

અંબાલાલ શાહ

૩૩. મીઠલડો મુજ મોર

દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?

કહો ક્યાં છૂપાયો ચિત્ત ચોર ?

નવલ નયન ને કેકા મીઠી-મયૂર એ શરમાળ !

અતિ વિચિત્ર પાંખ મનોહર, લોચન બહુ રઢીઆળ !

મને કહો ક્યાં છે ચિત્ત ચંદોર ?

દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?

ગાજવીજથી ચમકે શ્યામલ ઓમ ઘણું ઘનધોર !

શ્યામ શ્યામ ઘનશ્યામ ઘટામાં સંતાયો કઈ ડોર ?

નાચતો જણે નંદકિશોર;

દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?

ઉરસરવરિયા-પંખિડાની પ્રતિ પણ નિરખું રાહ;

આકુળવ્યાકુળ ચિત્ત ચકડોળે, વધુ વધુ વધતો ચાહ.

શોધું કહો ક્યાં મુજ કાળજ-ઢોર ?

દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?

હૂર છવ ત્યાં વસતાં અદળક ઉર દયા ન લગીર:

લક્ષ ચૂકે ના સોંસરલું જ્યાં તાકયું ચોંટે તીર:

કકળશે રંક હૃદય મોરાર ?

દીઠો કંઈ મીઠલડો મુજ મોર ?

‘સુદ્ધિપ્રકાશ’ માંથી

અંબાલાલ નૃ. શાહ

કાળ જ-ઢોર-કાળગની ઢોર.

૩૪. તારાને

[શ્રી. છણાભાઈ રવનજી દેસાઈ, (જન્મ સન ૧૯૦૨) ‘સ્નેહસરિમ’ તખલ્લુસથી ધણે વખત યથા લખ્યા કરે છે. તેમનાં છૂટક કાવ્યોનો સંગ્રહ દેવક સમયમાં બહાર પડનાર ■ તથા વાર્તાઓના સંગ્રહ બહાર પડેલા છે. ‘ગાતા આસોપાલવ’ વગેરે તેઓ ચીખલી (જ. સુરત) માં વતની ■ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સમાજવિદ્યા વિસારદ’ની ડીઓ સાથે સ્નાતક થયેલા છે. તેમના કાવ્યો નૈસર્ગિક ભાવ અને રાગની સુંદર પસંદગીને લઈ લોકપ્રિય થવા લાગ્યા છે. આજે તેઓ ‘ચિ.ન.વિદ્યાવિહાર’ અમદાવાદના આચાર્ય છે. તેમને શિક્ષક તરીકેના લાંબા અનુભવ છે.]

ઝગમગતા ઓ તારા ! વરસાવી અમૃતધારા,
 અમને ગીતો શ્રુણીની છાના બાવને !
 પાંપણ ઝીણી ખેલી, દેવોની વાણી બોલી,
 અમને દેવી સંદેશો આપી બાવને !
 સ્કાંતે કાં તમે ઝગતા ? દિવસે ક્યાં નિત જાવ ?
 અમથી છાના એકલા, ખેલો શા શા દાવ ?
 ઓ તેજભર્યા નામ મોલી, દે દોણ તમોને જ્યોતિ ?
 અમને છુપા એ ભેદો છાના કે'વને !
 અમને ઓ નભ-તારણા ! લઈ જઈ જાએ વ્યોમ,
 છાંસે તમ સરખા કરી દેખાડો તમ લોભ !
 આકાંક્ષી ઓ ગાયો ! બોવાળ ક્યાં સંતાયો ?
 જરા થોભી કંઈ વાતો તેની કે'વને !
 દોણ તમોને દોરે ? ક્યાં ક્યાં તમને તેં રોકે ?
 અમને તેની મહુલીએ લઈ બાવને !

—સ્નેહરશ્મિ

કવિ તારાઓને ક્યા ક્યા નામોથી સંબોધે છે ? ક્યા ક્યા પ્રશ્નો પૂછે છે ?
 આખરે તેમને શી વિનંતિ કરે છે ?

૩૫. ભંગડી

[ભરૂચ છાંસાના આગેદ વાણીકાના વતનની શ્રી. ત્રિશુવનદાસ
 પુરુષોત્તમદાસ હુદાર (જન્મ સન ૧૯૦૮) ઉપનામ 'સુન્દરનૂ'થી ઓળખાય છે.
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠના તેઓ ભાષાવિસારક છે અને 'સાળરમતી'ના ૧૬૨૮માં
 તંત્રીપદે હતા. 'કોયા ભગતની કહાણી' અને 'કાવ્યમંગલા' એ બે એમના
 કાવ્યકૃત્યો છે. લોકદૃષ્ટિએ તેમને કીક પરિચય છે અને ગામડાની પ્રવૃત્તિઓમાં
 ભાગ પામી લેતા હતા.] પરવાનગીથી

ગામણા ગામની લંગડી રે,
 એક લંગડી રે, એની આંખમાં આંજેલ મેશ,
 લીલા કાચની બંગડી રે,
 ચાર બંગડી રે, એનો ચુંદડીયાળો વેશ.
 ઘમ્મર ઘેરો ઘાઘરો રે,
 એક ઘાઘરો રે, એના પગમાં કાંખી ઠેશ,
 રોકમાં રૂપા હાંસડી રે,
 એક હાંસડી રે, એના તાણી ચૂંચેલ ઠેશ.
 નાકમાં પીતળ નથણી રે,
 એક નથણી રે, એના કાનમાં લોખીયાં હૈર,
 મુખમાં ચુંગી શોભતી રે,
 એક શોભતી રે, એના ધૂમની ચાલે શેર.
 ખેમલો એનો દીકરો રે,
 એક દીકરો રે, એની ઉઘલાવી છે જાન,
 લંગડી પહેરે જૂમણાં રે,
 સૌ જૂમણાં રે, આજ હરખે ભૂલે લાન,
 આઠ દહાડા પર ગામમાં રે,
 આ ગામમાં રે, એક નીકળી ખીલ જાન,
 ગામનું આખું માનવી રે,
 સૌ માનવી રે, જે લેણું થયું સ્મશાન.
 ગામના શેઠની સુંદરી રે,
 રૂપ સુંદરી રે, ત્યાં પોઢી અગન સાથ,
 હીરની નવરંગ ચુંદડી રે,
 રંગ ચુંદડી રે, ત્યાં લંગીને આવી હાથ.

શેઠાણી પહેરે ચુંદડી રે,
 રંગ ચુંદડી રે, જ્યારે નીકળે એના પ્રાણ.
 લંગડી પહેરે ચુંદડી રે,
 રંગ ચુંદડી રે, જ્યારે નીકળે ઈયાની જાન.
 સુન્દરમ

૩૬. પોપટજી

[બાળકોના પ્રિય કવિ તરીકે 'નવાં ગીતો'ના પ્રકાશન પછી શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગૌરીશંકર બ્યાસ (જન્મ સને ૧૮૮૮) ખૂબ વિખ્યાત થયા છે. બાલમાનસનો એમનો અભ્યાસ એમના કાવ્યોમાં દેખા દે છે. એટલા જ તેઓ કુદરતનાં દિવ્ય સર્પદશિત્રો આલેખવામાં કુશળ છે.]

વનવાસી પોપટજી તુજને પિંજરે કેમ ગમે ?
 આકાશે ઉડનારો ભાઈ બંધન કેમ ખમે ? મુવ૦
 વનવન ચારો ચૂગતાં જોને પંખેઈ સૌ લમે,
 તાજાં મેવા તણ અરે તું વાશી ફલફલ જમે ?—વનવાસી૦
 આખું ખાલું આખું પીલું હવા પૂરી ના મજે,
 સહેલ ગગનની નથી અરે પણ ! પાંખે ક્યાં મગવડે ?—વનવાસી૦
 કિલકિલ કિલકિલ ગાય મધુઈ પંખીલું એ ફડે,
 તું તો તારી ભાષા ભૂલ્યો પડની જુઝા દેડે ?—વનવાસી૦
 તોડી આ સળિયાને ચાંચે છેડી પિંજરને,
 જાને દોડી તારા વનમાં મોજ મજ દેને !—વનવાસી૦

૩૭. સંધ્યા

ધ્રુવરનો ઝળહળતો દીવો.
અખૂટ તેજ કુઆરા જેવો,
તપી તપીને નમતો નમતો—
પશ્ચિમમાં આથમતો સૂરજ—

ફૂળ્યો સાગરનાં જળ ઝીલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી ! -

અંગ અજ સાડી નવરંગી—
વાદળીઓ હસતી ને મળતી,
સિંદુર સરખી સુંદર તેની
લાલ કિનારી શી ઝળહળતી !

એ તો રમતી રાસ રચીલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

સોનેરી કુંકુમથી લીંપ્યાં—
પશ્ચિમ દિશનાં આંગણુ ઘેરાં,
ભિગતા તારલીયાનાં મોતી—
નાની શી મૂઠડીએ વેર્યા !

રમતી ત્યાં અંદા સાહેલી !

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

વાદળીઓની મનહર વેલે—
કંચનમાં કેસુડાં ખીલ્યાં !
ભર દુનિયાએ એનાં રૂપને—
આભેથી ઉતરતાં ઝીલ્યાં ?

તેજ-છટા છવરાઈ શીખી;

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પગની ધૂળે અંજ રજોટયાં—
 ધેનુનાં ધણુ આવે ધાયાં,
 ગોવાળે લલકારી તેને—
 સોનેરી સરિતાજળ પાયાં !

ભાંભરતી વાછરડાં—ઘેલી;

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પંખી માળે કિલ કિલ ફૂળે,
 મંદિરની ઝાલરિયો ઝણકે,
 ચંદ્રલો આકાશે જાયે—
 ગાતાં ગીત મધુરી હલકે;

પર્વત ઉપર રાતી પીળી

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

ધોગા ખેડુત આવે ધસતી—
 સીમ તણી લક્ષ્મી ઘર ગાવે,
 તેની લલના ગીત ગજવતી—
 વગડાને રસ પાતી આવે;

એવી રસ ઘેલી અલખેલી—

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

વિરામ કાળેનો ઢોલાહલ—
 મચી રહ્યો વૃક્ષે ને સુખે,
 વિપ્રોનાં સંધ્યાવંદનની—
 શાંતિ સરિતાને તટ બામે !

સવિતાના શુભ મંત્રો ઝીલી—

કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

— ત્રિભુવન વ્યાસ

જળ ઝીલી, જળમાં નહાઈને (સંભારો જળ ઝીલણ અગિયારસ). સરખાવો-બાણ બૂડયો. તારવીયાનાં મોતી, “રોજ રાત પડે છે ને તારા હશે છે. પણ આપણને કાઢને એમ બારેહું કે સન્ધ્યાસુદરીએ

‘હજતા તારવીયાનાં મોતી—
નાની રી મુઠ્ઠીએ વેઠ્યા !’

કુદરતનાં આવાં સુંદર વર્ણનો ભેઈને તો સૌના દૃદ્યમાં ગદગદિયાં થાય તો રવાબાવિક અણાય. ચંદા, (સં) ચન્દ્ર: તેનું નારી જાતિ રૂપ ‘ચંદા’ એમ પ્રાકૃત ધર્મ. ‘ચંદા’ શબ્દને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં સર્જનાર સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયા ? થણ (સં) ધેનુ ઉપરથી-ગાયોનું ટોણું. સવિતા, (સં) સૂર્ય.

૩૮. મીઠી માથે ભાત

[શ્રી ૦ પૃ ૦ ૬૦ ઠાકોરે] સંપાદિત ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માંથી આ કાવ્ય લેવામાં આવ્યું છે. તેના લેખક શ્રી ૦ વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્પી (જન્મ સને ૧૮૭૬) ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ઇન્ટર આર્ટ સુધી અભ્યાસ કરી, વડોદરાનો મુખ્ય ધંધો વૈદ્ય, કથા ન્યોતિષ છાંડી દઈને સને ૧૯૦૩થી દરબારી નોકરીમાં ભેગાઈ આજે હજુ સકેદરીના હેડક્લાર્ક તરીકે કામ કરે છે.

“અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થની શૈલીનું આ એક સુંદર નૈરત્યક અનુકરણ છે. રા. ઠાકોરે કવ્યનું કલાવિધાન નીચેના વાક્યમાં કાલબુંધુ છે કે-‘આના ભેવાં વાસ્તવિક ચિત્ર, સીધા, સાદાં, છળીજ ખાદી લીધી દોષ એવાં પણ છત્રી કરતાં વિશેષ અર્થ અને દ્રાવકતાવાળાં બહુ થોડાં આલેખે છે.’]

હુંગર કેરી ખીલુમાં ગાંભુ નામે ગામ,
ખેતી કરતો ખંતથી પટેલ પાંચો નામ.
સીમ થદી છેટી હતી વાડી એક વિશાળ,
ભોંય બધી ભગરી અને રૂડી અધિક રસાળ.
નવાણુ છે નવ કોસનું, ફરતાં જંગી ઝાડ,
રોપી તેમાં શેલડી વાધ્યો રૂડો વાડ.

પટલાણીએ પુત્રનું મુખ દીઠું છે માંડ;
મીઠી ઉંમર આઠની ખેન લડાવે લાડ.
શિયાળો પૂરાં થતાં પાક્યો પૂરો વાડ;
વાધ શિયાળ વડ તણી રહેતી વગડે રાડ.
કેળ સમી સૌ શેલડી ગૂંકી રહી છે ભુંડ,
રસ મીઠાની લાલચે ભાગે વાડો ભુંડ.
ચીચોડો બેસારવા પાંચે કરી વિચાર,
બાવળનાં નથ ખૂતડી તુત ક્યાં તૈયાર.
સોંખ્યું સાથી સર્વને બાકી ગીભું કામ,
સાધન ભેજું સૌ થવા તવા તાવડા કામ.
પટલાણી પેખી રહી પટેલ કેરી વાટ;
રોંઠા વેળા ગઈ વહી પડતું ટાઢું ભાત.

કહે મા, “મીઠી લે હવે ભાત આપું, કીકો લાવ મારી કને, જાતું બાપુ;
હજીરે આતા નથી તુજ આબ્યા, બુખ્યા એહશે વાડ કામેથકાયા.”

“લલે લાવ બા જાઉં હું ભાત કેવા,
દીઠા છે કદી તેં ઉગ્યા મોલ કેવા ?
દીઠો છે દૂંકી વાટ જલ્દી જવાશે.”
મીઠી કેળ શી શેલડી તો ખવાશે,
વહી જાય છે વેગમાં ફાવી ભરતી ફાળ,
ગણે ન કાંટા કાંકરા દોડે જ્યમ મૃગબાળ.
હુંગરવાળી ગીચમાં કેડે કુદતી જાય;
આમો વાડ અંજુમતો ભેતાં તે હરણાય.
હમણાં વાડી આવશે, હમણાં આપું ભાત;
એમ અધિક ઉતાવળી દોડી મળવા તાત.

બજોલમાંથી બહાર ત્યાં વાઘ ધસ્યો વિકારલ
 થપાટ પાછળથી પડી બાળા થઈ બેઠાલ.
 ભાત બોલણી તો રહ્યું ઝરડામાં જકડાઈ;
 મીઠી બાળા મોતના પંજામાં સપડાઈ.
 વાઘ ઉપાડી ક્યાં ગયો ? કુદરતમાં કકળાટ !
 વૃક્ષ જાલાં વીલાં બધાં ! સુની બની સૌ વાટ !
 સાંઝ વહી સુનકારમાં બોલીને અન્ધાર;
 રાત પડે છે રાતમાં આંસુડે બોધાર.
 પહોંચી ઘર પાંચો કરે “ મીઠી, મીઠી ” સાદ;
 “ મહારે તો મોડું થયું રોંઠો ન રહ્યો યાદ.”
 પટલાણી આવી કહે, “ મેલી છે મેં ભાત,
 મળી નથી તમને હજી ? રોકાણી ક્યાં રાત ? ”
 “ મળી નથી મીઠી મને મારગ ધોરી વાટ;
 કહાં ગોત કરવી હવે ? ગઈ હશે પગવાટ.”
 બની ગયાં એ બહાવરાં બન્ને મા ને બાપ.
 ગયાં તુર્ત તે ગોતવા કરતાં કંઈ સંતાપ.
 નભથી આંદો નીરખી વિલાય શ્રીકંકે સુખ;

વળી પગે ચૂટકાય છે, ઝરડું, નીચે જાય;
 મીઠી કેરી ચોઢણી પોકે પોકે રાય.
 હા મીઠી, તું ક્યાં ગઈ? આ શું-ઝમે રુધિર!
 ઉત્તર એનો ના મળે ગધું ય વિશ્વ ગધિર.
 નિરાશ પાછાં એ વળ્યાં કરતાં અતિ કકળાટ
 “મીઠી મીઠી” નામથી રડતાં આળી વાટ.
 વાડ ગયો વેચાઈને વીતી ગઈ છે વાત;
 તોપણ દેખા દે કદી મીઠી માથે ભાત.

— વિકુલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસતથી

શિરામણ, રોઢો, વાળુ-ઠવારે જપોરે અને રાત્રે લેવામાં આવતો
 ખોરાક. મેંલ-ખેતરમાં પાકેલો હોયો પાક. ગાળી-કુંભરાની વચગાળાનો ગીચ
 જાડીવાળો ભાગ. થપાટ-પંજો. ગોત-સોધ. દેખા દે-નજરે પડે છે. અહીં
 ખૂતના બેઠમને ટેકા આપવામાં આવે છે. મેલી-મોઢલી. ભગરી-સૂકી, જરડ
 નવાણુ-કુવામાંથી કોસવટે પાણી પાડીને પકવેલા પાકને નવાણુ પીયાત
 (ચરોતરમાં) કહે છે. નવ કોસના પાણીની નવાણુ ખેતી કરે છે. ચોપી-રોપી.
 વાડ-પાક. રાડ-ખૂમ. ચ ચોડો-શેલડીનો રસ કાઢવાનું ચન્દ્ર કોલું. નથી-
 ખૂતડી-કોલું બનાવવામાં હોયો અને આડો લાકડાનાં સાપન; ઠામ-વાસણ-
 ભાત-રાધેકું અન્ન. આતા-પિતા.

હું ગુલામ ?

સૃષ્ટિ—ખાગનું અતુલ કૃત્ર માનવી ગુલામ ?
 સ્વચ્છંદ પંખી ઉડતાં, સ્વતંત્ર પુષ્પ ખીલતાં:
 હલાવતાં સુડાળ ઝાડ, ના કહેતું કોઈ ના:
 સરે સરિત, નિર્મળા નિરંકુશે ઝરે ઝરા;
 વહે સુમંદ નતનો, ન હાથ કોઈ દેતું ત્યાં;
 સિંધુ ધૂધવે કરાળ, ઊછળે તરંગ માળ,
 ગાન કોઈ રોકતું ન, નિત્ય ગીત ગાજતા:
 સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ, એક માનવીજ કાં ગુલામ ?

૪૦. એક બાળકીને સ્મશાને લઈ જતાં

તને નાનીશીને કશું રડવું ને શું કકળવું ?
 છતાં સૌએ રોયાં ! રડી જ વડમા લોકશરમે,
 હસી જો કે હેયે નિજ ઘર થકી કાશ ટળતાં.
 ખિચારી ખાનાં બે શુષ્ક અખણિદુય વચમાં.
 ખેંચી, સ્પર્શ્યા તુંને નહિ ચમસમા ડાઘગ્ન તે
 નિચોવે શા કાજે નયન અમથાં અન્ય ઘર, ને
 વિચારું હું—જેવે, મરણ કુણું તે શીદ રડવું ?
 છતાં સૌયે રોયાં રુદિસર, દઈ હાથ લમણે !
 ખલે લેને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાં કે વળી ગયા,
 તહીં ઓઢે તારી સરિખ વચની ગોઠણ દીઠી.
 રહી'તી તાકી એ, શિર પર ચડીને અવરને
 સૂઈ રહેવાની આ રમત તુજ દેખી અવનવી,
 અને ચોતે જાંચા કરી, મથી કયાંય ચડવા;
 —અમે આગે ચાલ્યા—રમત પરખી જૈજ કપરી,

ગળા પૂઠે નાખી કર, પગ પછાડી જીએ
ગઈ મંડી રોવા ! તુજ મરણથી જોટ વસમી
અઠેલીએ આખા જંગલ મહીં એણે જ વરતી !
અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું !!

:ઉમાશંકર જોષી

અખમિદ્-(અખ-અમુ-આખ) આંખનાં આંસુ. સરખવધની-ગોઠણ-
સરખી ઉમરની બહેનપણી. અવરને-ખીજને. અવનવી-ન્યુટી નતની.
કપરી-આપરી, મુરોલ. વસમી-શારે.

૪૧. મારી ઋતુઓ

શિયાળામાં મારી હૃદયરસની ઊર્મિ અરણી-
જતી થીજી; વીણા હિમપટ વિષે મૂક બનતી.
મહા અંગાવાતો પ્રબળ સૂસવે બુદ્ધિબળના;
કરે રક્ષા કે ત્યાં ? ન ધર સઘડી, કાષ્ઠપણ ના !
અને ઝીંખે તાપે અતિશય તપીને ઉકળવું,
મને રોમે રોમે કરમ લખિયું છે પ્રબળવું !
ન ઘેને ઘેરાયો કંઈ સમજતો કે જીવન શું,
અને તાપે માઈ છણુછણી ઉઠે ઊર્મિ અરણું !
અહા ! ત્યાં તો વર્ષા ઢરણુ રસ રેલંત વર્ષે
અને યાતાં માઈ ઉર સલક લાવે, નવ રસે
હસે, નાચે, કૂદે, વિહંગ નવ વેલીધી રમતું,
તરંગો ઊર્મિના ફર ફર સમુદ્રે વહવતું.
પ્રવાતે બુદ્ધિના હૃદય તણું થીજેલ અરણું
ફરી લાવોર્મિએ નવલરસ ઝીલે અણુઅણું.

—ઉમાશંકર જોષી

૪૨. વિધવા

[શ્રી રમણલાલ પી. સોની (જન્મ સન ૧૯૦૭), ૧૯૨૪માં મેટ્રિક થયા પછી સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા. જોડાણવાસ દરમિયાન તેમણે બંગાળી અને મરાઠીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અત્યારેલગી માત્ર બાળ કાળેના લેખક તરીકે જાણીતા છે; પરંતુ તેમનું કાવ્ય 'વિધવા' તેમની લેખનશક્તિનો સારો ખ્યાલ આપે છે આ ઉપરાંત બીજી ઘણી દિશાઓમાં તેમણે કલમ ચલાવી છે એમનો નવલિકાસંગ્રહ 'ચતુર્તરો' ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે અને તેઓ એક સરસ આશાસ્પદ લેખક-કવિ છે.]

બાળું, રંગરંગે ઝળું, દરદ-હુઃખ દાવાનળે,
રહે અદમ વેદના, પળપળે ઉરે ડામતી,
જીવંત મુજ અર્મને, પદપદે સ્મૃતિ ડંગતી
કરાળ ભીંસ અંતરે દઈ, ન ક્યાં ચ શાંતિ મળે !
જાડા મહલ મંદિરે ધૂલ ગુહા સમાં કોટકાં
રહું સળવળી મહીં ધૃષ્ટિત માનવી કીટ હું
અલદ્ર મુખ શાપિતા - અનધિકારિણી વિશ્વની
સમસ્ત મન દેહના સહજ યોવન ધર્મની.
કઠોર સહુ ચાતના, થથરતે કદે લૂછતી
કપોલ વહતી ઉન્હી સતત ધાર, ને શાપતી
નિરથ સુકુમારતા વલયચંદ્ર દીપ્તિ હણી !
પ્રિયા ! પ્રકૃતિ માત ઓ ! પ્રકટ સૃષ્ટિ હું આપની
તમે જગ હજી ચ વિસ્તરી રહ્યાં, મને એકને,
દિયો ન પ્રકટાવવા કૃપણ સૃષ્ટિ કાં માહરી ?

૪૩. સમયની પળે

-[૧. હરિહર ભટ્ટ અમદાવાદના જાણીતા સાહિત્યકાર છે. ગૂજરાતનાં માસિકોમાં પ્રગટ થએલાં એમનાં કાવ્યોંએ કાવ્યરસિક ગૂજરાતીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ખાસ કરીને 'એકજ દે મિનગારી'ના કાવ્યથી ગૂજરાતમાં એમનું નામ જાણીતું થયું છે.]

પળ પળ આજ ગણાય, સમયની પળ પળ આજ ગણાય.
મહિના વીત્યા, દિવસો વીત્યા, દિન આ એક ન જાય: સમયનીં
સૂર્ય અનાદિ પ્રવાસ થકી શું અમિત થયેા દેખાય,
કે ઉરનાં આ રનેહ-સૂર્યને છોડી જવા નવ ચડાય: સમયનીં

— હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ

૪૪. શૈશવકાળ

[શ્રી. ચીગનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૭) 'કુંજ' નામથી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. શિક્ષકનો ધંધો કરે છે. કવિ 'સાગર'ના ભાષ યાચ છે. 'હૃદયકુંજ' નામનો એક કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૧૧માં પ્રગટ થયેા છે.]

હસતું કોમલ મનઢ વિલાસમાં, રમત સાત્ત્વિક ખેલતું મૌનમાં;
હૃદયની વિકસાવતું આર્દ્રતા, જન-ઉરે શિશુ રેડતું રમ્યતા !
વહન રમ્ય અને હસતું દિસે, પરમ ભિમિ નિગૂઢ ઉરે વસે;
કરી પૃથક્ કૃતિ એ જનના શંકે; વિમલતા કરી એ ન મળે જગે !
અંપલતા દીસતી મૃગ નેત્રની, તરલતા જળરી કર પાદની;
કૃતિ ગતિ રૂચતી બધી ખાલની; શિશુ-કીડાની મનોહરતા અતિ !
ધ્વનિ વિષે મૃદુ અસ્ફુટતા હસે, રમિક વત્સલતા મુણતાં રકુરે;
હૃદયભાવ અલૌકિક ભિભરે, સ્મરણ શૈશવનું ઉર વિલસે !
અબુધતા જહીં પુણ્ય વિરાજતી, મલિનતા ન વસે જહીં સ્વાર્થની
વિવિધ જ્યાં ભય, પાપ મતિ નથી, વિમલ એ સ્થિતિ શૈશવકાલની !

શૈશવકાળ-અવપસ; શિશુ ઉપરથી. આર્દ્રતા-કોમળતા; અનુદંપા.

સારિવક-સત્વગુણવાળું, સદગુણી, શિશુ-બાળક, બચ્ચું. રમ્ય-મનોહર.
શિશુકીડા-બાળકની રમત. મૃદુ અસ્ફુટતા-મધુરી એવી અસ્પષ્ટ વાણી.
અખુધતા-સમજણ વગરની સ્થિતિ; નિરોધતા.

૪૫. કાળની લીલા

[શ્રી રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ દશા મોઢ વલ્લિખ્યને મૂળ ભર્યના વતની છે. એમના પિતા સ્વ. નરહરિલાલ ચ પક્ષલાલ દેસમક્ક, 'સાહિત્ય' રત્ન'નાં મૂળ સંપાદક તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. જન્મ સન ૧૯૦૮ અને ૧૯૩૧ માં કુ. પુષ્પા છાટાલાલ પારેખની સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. તેઓ પશ્ચિ એક સંસ્કારી લેખિકા છે. શ્રી. રમણલાલ ૧૯૩૧ માં બી. એ. અથવા હતા અને ૧૯૩૩ માં ગૂજરાતી લઈ એમ. એ. પદેએ નંબરે આબ્યા હતા. આને તેઓ વિદસન કોલેજમાં ઇમેજના લેકચરર છે એમની કૃતિઓ-હરતન્ન અને 'નાટ્યકલા' 'પ્રણય કાવ્યો.']

રવિના કર કોંટિ હુણાઈ ગયા, દળ, વાદળ ઘોર છવાઈ રહ્યાં;
નલમાં, જગમાં તમ ગાઢ સચાં, ફૂર, કાળ કરાળની સ્ફોજ લીલા.
નલમાં વીજ દારુણુ જો દમકે, પવનો અતિ ચંડ ઊઠે ખલકે
ગગડાટ થતા અતિશે નલમાં, ગઈ ગ્રીષ્મ અને ઊતરી વરષા.
ગઢ ને ગિરિએ વિજ વજ્ર તૂટે, સ્થલ તે જલના તલમાંહી સેરે,
સમીરે નદને સર નીર ઊડે, વિટપો તરુ ના ઝટ ભૂમિ પડે.
થઈ હ્રુમ વળી ક્ષણમાં વરષા, ઉતરી જગમાં અહ ! શીતકરા;
નભ સ્વમ્મ, ભુરૂં જલ જેવું ણન્યું, વન વાગડ નીરવ શાન્ત થયું.
વળી ભૂચર જેચર સત્ત્વ ણધાં, થયરી મૂળતાં શિશિરે જગમાં;
સતત સવતાં હિમ શિકરમાં, નવ હુંક મળ્યે પ્રલપી મેરૂતાં;
ધન ઘોર વળી વિજ હ્રુમ થયાં, જગતે જલવાત પ્રચંડ શેખ્યા;
વળી પાનખરે સહુ પાન ખર્ચાં, વન-શ્રી-રૂપ પાદપ નગ્ન થયાં.
ગઈ તે ઊતરી વળી ચીવનમાં, બુલતી, રમતી મદમસ્ત મહા,
રૂપ, સૌરભ, હાસ્ય થકી લસતી, ઋતુ રાણી વસન્ત ઉરે વસતી.

નવ કાનન ગર્વેર કોકિલના, કલ કૂજનથી ગરજી ઊઠતાં.
મુંદુ પુષ્પ પરાગ લીનાં વિકસ્યાં, જન આનન-કંજ સ્મિતે વિલસ્યાં.
ફૂલ, ફૂલ વડે તરુઓ લેચતાં, મૂંઝે યુવકનાં નયનો ઢળતાં.
યુવતી ઉરથી રસ નીતરતાં, સખી ! રમ્ય વસન્તની ચિત્ર લીલા.

—રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ

કર-કિરણ. લમ-અધકાર; કરાલ લયકર આનનકંજ-મુખરૂપી કમળ.

૪૬. વિસ્મૃતિ

[શ્રી પુષ્પાબદેન રમણલાલ વકીલ (જન્મ સન ૧૯૦૮)ના પિતાશ્રી શ્રી હોડાલાલ ઇશ્વરદાસ પારેખ. તેમણે અંદા રામજી મહર્ષિદાંડકુલમાંથી ૧૯૨૭માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. ૧૯૩૧માં વિલ્સન કોલેજમાંથી અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી ઔચિત્ય વિષય લઈ બી. એ.ની પદવી લીધી. કુવીન મેરી સ્કુલમાં તથા સેન્ટ કોલમ્બા સ્કુલમાં ગૂજરાતી શિક્ષિકા તરીકે કુરસદના સમયમાં કામ કરે છે. ગૂજરાતમાં સ્ત્રીશિક્ષાની સખ્યા અતિ અછપ છે-તેમાંના એ એક]
મધરાત હાલી સહુ ઘોર થયું, ગગને દળ વાદળ કેઈ અઢયું.
શરપાત પ્રચંડ ધરા પડતાં, મમ નેત્ર ગયાં ઉઘડી સહસા.
ભય-ભગી ઉઠી મુજ સેજ તણ, અતિ કમ્પ ભયો સહુ ગાત્ર મહી.
અહુદિશ ભયાનક રાસ રમે, મુખ એક ન શબ્દ વહી જ ગકે.
સ્થિર, કમ્પિત દેહલતા કરવા, ભયઅસ્ત હ્રદે દઢતા ભરવા.
ભૂલવા દિશ તાંડવ નૃત્ય ભરી, ગઈ સેજ કને પ્રિય સાથ અહી.
નહિ દેહ જડયો: સ્મૃત શે ન રહી, પરદેશ ગયા પિયુની સખીરી.

—પુષ્પા વકીલ

૪૭. ખીલીપત્ર

[શ્રી. ઇન્દુલાલ કુલચંદ ગાંધી (જન્મ સન ૧૯૦૫)એ સાચાઓના ઉપર ધર્યા નથી કે કોઈ વિઘાપીકની મુદ્રાથી તેઓ અંકિત થયા નથી. શિક્ષતા ને વાસ્તવવાદને ગૂજરાતી સાહિત્યદ્વારા પાવાનો જમને ભ્રમજકો છે તેવા આ ભાવનાલેખક, નાટ્યકાર ને કવિ ક્રાંતીથી નીકળતા 'ભર્મિ'ના

તંત્રીઓમાંના એક છે. કાવ્યક્ષેત્રના સિલિજ વપર લગી રહેલી આશાસ્પદ તેજરેખાઓમાંના તેઓ એક કેટલું મધુર અને પ્રસાદમય આલેખન કરે છે તે નીચેના કાવ્યમાં તરત પરખાઈ આવે છે. તેમની કૃતિઓ-‘તેજરેખા’, ‘નારાયણી’, ‘જીવનનાં જળ’ વગેરે છે.]

આલને ટોડલે દીવડાં ડોલતાં ઝાલર ગોલતી રોજઃ
કાળસાગરનું માનવીટીપું કેમ કરી શકે ખોજ ?

એની માણી શકે કયમ મોજ ?

એમ વિચારીને ખારણે જિભી લોચન કરિયાં બંધઃ
ત્યાં તો મારા પગતળિયે તારાં આસન બનિયાં રકંધઃ

ઉપડ્યો આલને મારગે અંધ,

પૃથ્વી નીચે, જિંચે આકાશ, વચ્ચે એવા ને સ્વાર્થનાં પૂરઃ
જેમ અડું તેમ આલના દીવા દેખાય દૂર ને દૂર,

આતે કેવડી મારગભૂલ ?

મારગભૂલમાં ભુલવા માંડી શીદને અંતરભૂલ ?

આલચંદરવાને નવ માંનીશ સુંદરીના પટકુલ,

સાધક, શોધજે સાધનાભૂલ. ૧

દીપમૂકયા દિગપાલને માંડવે ડોકાય વિશ્વનું દુઃખઃ

દીવે દીવે ઝીણી આંખ દારિદ્ર્યની ઝાલરે ગોલતી ભૂખ,

ચોગમ દોડતું વિશ્વનું દુઃખ.

કંપી રહું ઘડી કાળજું માંડે થયયો સ્થિર અવાજઃ

મારે નથી જોવા આત્માના દીવા આંલળવા નથી સાજ,

સ્વાર્થનો થયયો સ્થિર અવાજ. ૨

પડધે પડધે અંતર જાણે તારે હૈયે પ્રગટંતઃ

આલ ભરી મારી કીકીઓ ઝંખતી તારા પ્રકાશનો પંથ;

જિઘડી શ્રદ્ધાની દેવવસંત !

આઘી આઘી લયલીત કરાડના ગાજી રહે પડછંદ.

‘ઉઠ, ઉઠ’ એવા અંતર ઉપરે ઘાવ વીંઝાય પ્રચંડ,

થાકે ઘેરેલી આંખો હસંત !

ખંધ હેયાં તણાં ખારણાં આજે ઉઘડું ઉઘડું થાય;

શોયની કિરણવેલ અબાણી મુખે મુખે મલકાય !

મૃત્યુનાં મંગલગીત ગવાય ! ૩

હાજળભરેલી રાતને આરે વીંઝાયે હીમની પાંખ;

કંપતું કાયર અંતર માફ ઉઘડે ના જરી આંખ;

દિશાઓ ઝેઠી જનીને અવાક.

મેઘને સાદ કરી કરી ઉછળે ધરતીનો ઉકળાટ.

ડગલે ડગલે દાઝતો દાઝતો દોડી રહ્યો પૂરપાટ,

શોધતો આશાનો કિરણધાંટ.

લાઘ્ય જળે તળેઃ આલની કેડીએ ઉતરે અગન-જ્વાળ;

રક્તના ણિંદુએ ણિંદુએ હારીશ જ્વાલામુખી વિકરાળ,

તારા લોચનની શી વરાળ ! ૪

પંથ નહોતો તોય વાયુને પારણે કરતો સાગર પાર;

એક હાથે જુઠું જીવન સાચવ્યું બીજે સંસારનો ભાર,

માનતો વિજય જેવડી હાર.

આંખ ઉઘાડી કે શેષવે પેઠા પૌરુષનો અવતાર;

ડગલે ડગલે અગ્નિનાં આસનો જ્વાલાઓનો પરિવાર

ઘડિયાં હામતણાં હથિયાર.

ધ્યાસને હીંચકે હીંચકી હીંચકી તાણ્યા શરીરનાં તંગ;

આજે તો અંધની લાકડી પેરે આથડયાં કરે અંગ.

આયજી ક્રેમ ઉતરશે ગંગ ? ૫

કાયાનો થાક ચડ્યો માર ઉરને નેનનાં નીતર્યાં નર;
તેજ ભરું ત્યાં તો અંતર ફરતાં આવે તિમિરનાં પૂર
મારો મારગ કેટલે દૂર ?

વાણીનો થાક ચડ્યો મારાં મુખને શ્વાસની લોંકાય શ્લ;
ઉરને ધારણે અગન ખેઠી માગતી મૃત્યુનાં મૂલ્ય.
મારું જીવન પથર તુલ્ય.

ભક્ષિતના થાકે અકાળ ઢીલા કર્યા વર્તમાનના વણાટ;
ભાવિની ભોગળો એકલે હાથે કેમ ઉઘાડીશ તાત !
ખટયું તેલ તૂટી ગઈ વાટ ! ૬

અંતે તારી પગકેડીએ દીકું, કિરણ નાચતું એક
હૈયાનાં શૂન્ય સરોવરે એનાં, વર્તુલ દોર્યાં અનેક:
કિરણે ડહોળિયું તળિયું છેક.

વર્તુલે વર્તુલે ઉઘડી વાણી, કિરણે કિરણે રંગ.
મેઘ ધનુષ્યની પણછે ચીતર્યાં, પંથ ભરીને પતંગ.
નિરખ્યાં કાવ્યનાં નિર્મલ અંગ.

નહોતું ખેલ્યું તેને ખેલવા ખેઠો, છોડી ખલકના ખેલ,
થાકેલ હૈયાની પડખે ચણવા, માંડ્યા કાગળના મહેલ:
જેને સાચવવા નહિ રહેલ !

કાળનો સાગર અમર્યાદ છે. માનવીઓ કેટલાય આવ્યા અને ગયા અને જશે; પરંતુ જે ખોળ-શોષ-તેણે આદરી છે તે જ્યાં જશે આકારા છે અને નીચે પૃથ્વી છે તે જે ધંટીના પટની નીચે માનવો કચરાઈ રહ્યા છે. એક બાળુ સેવા કરવાનો હિમ્મતો થાય છે, તો બીજા અમ સ્વાર્થનાં પૂર તેને આવળે માર્ગે ખેંચી જાય છે. અને આબના ટમટમતા દીવા તો દૂર ને દૂર જ ચાલ્યા જતા જણાય છે. માનવી પછી પોતાના એ વિકાસમાર્ગને કાં તો 'મારમૂલ' અગ્રી પકડી જાય છે, અથવા તો તેને 'અંતરમૂલ' ગણે છે. કવિ કહે છે, જે માર્ગે જવાનું છે તે માર્ગનો અંત 'સુંદરીના પટકુલ

જેવો નથી. પ્રકાશના પંથ જામતી કીકીઓ શ્રદ્ધાની દેવવસંત વિના કશું નથી પામી શકતી. અંતરમાં ઊડવા માટે પડજંદા આજ રહે છે; પરંતુ યાકેલે હું એ આખો પક્ષ ઘેરાય છે. ‘મૃત્યુનાં મંગલગીત’—અથ દૈયાનાં બારણાં ઊપડે એટલે ઉજ્જવળ જ્ઞાન થાય ત્યારે મૃત્યુનો ભય મરી જાય છે અને કોઈ કેહી કેદખાનામાથી છૂટવાં જેવાં મંગલગીત ગવાય તેવો આનંદ વર્તો જાય! હૃદયનો થાક ચડયો—સરીરને થાક લાગે, આંખનું તેજ જાય અને હૃદયનાં અધકાર તેમજ બોલવાની પદ્ધતિ ગયેલી આદત જાય ત્યારે ‘દૈયાનાં શૂન્ય સરોવરે’ એક નાયતું કિરણ દેખાય છે. ખલકના-ફનિયાના-મેલની પછી જરૂર નથી રહેતી.

૪૮. ગુર્જર-યમુના

(સારંગ)

કોઈ હુંડે સ્વર સાંજના, કોઈ ચંદ્રકિરણની ભાત.

હું જંખું છું હરધડી, એ જ પૂનમની રાત.

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

મહીં જલભર રેવા રમતી’તી, સંગેમરમરમાં ભમતી’તી.

નિર્જનતાને સુંદરતી’તી, વનવનની શોભા શાંત હતી.

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

મેં પૂછ્યું ખરતા તારકને, કિરણકલગી શિરધારકને.

કૂલ-સુરભિનાં સંચારકને, કયા ધરની એ અમીરાત હતી?

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

કિરણ જલગિંદુ એક થયાં, સંગેમરમર પણ મોહી ગયા.

તારા અચરજથી જોઈ રહ્યા, ગુર્જર-યમુના અભિજાત હતી

મંગલમય મોરી માત હતી, ગાંડીઘેલી ગુજરાત હતી.

એવી એક પૂનમની રાત હતી

—ઈન્દુલાલ

૪૯. કવ્ય-દેવયાની

નિસાસા નાખતી જાળા, આંખથી આંસુઓ સરે;
 કંપે તન્વંગી સર્વાંગે, વ્યથ ચિંતન અંતરે—
 શુકાચાર્ય તણી સુરમ્ય દુહિતા એ એકની એક છે.
 શાસ્ત્રો, વેદ, પુરાણમાં વિદુષી એ પારંગતા છેક છે;
 જેનાથી અમરેન્દ્ર રોજ રહે છે તેજ પ્રભાવે ડરી,
 દેવાદિ ગુરુના મીઠા જીવનની પીયૂષની નિર્ઝંરી.—
 કામ-કાન્તા પ્રતિસ્પર્ધી, સ્વર્ગ સૌંદર્ય સુંદરી,
 અનેરા દેવયાની એ, રહી ચૌવન નીતરી—
 સંજીવની વિદ્યા ભણી કવ્ય આજ સ્વર્ગ પંથે પળે,
 કૃતકૃત્ય થાતાં મુખ કમળ આનંદજ્યોતિ અગહળે;
 વધો વીતાવી અનેક ગુરૂના પુણ્યશાળી મંદિરે,
 નિજ ગૃહ વિચારતાં ઉલ્લાસે ઉલ્લાસ ઉર્જાવળ અંતરે.

વિદેશે વસી પાછા, સ્વદેશે દુરતો ખરો;
 રાષ્ટ્રપ્રેમી દિલે નિત્યે, વહે ઉત્સાહનો ઝરો—
 છે જ્યારથી કવ્ય રહ્યો ગુરુકુલ વાસે,
 એ શુકપુત્રી તનમાં નહિ એન ભાસે;
 પેળી અથાગ રૂપરાશિ કુમારને એ,
 મોહાંધ મોહન મુખાળજ પરે જને છે.—

નિત્યે નેત્ર પીએ કુમાર કવ્યના સૌંદર્ય પીયૂષને,
 જાળાએ મનથી સમર્પણ કર્યું એને જ આયુષ્યને;
 સેવે છે કવ્યથી મનોરથ મીઠા કદથી જ સંલગ્નના,
 ભાતૃભાવ જતાં મલિન સઘળી એની મનોભાવના.—

જ્ઞાનાધીની વિના વિદ્યા, વૃત્તિ અન્ય કશું ચહે !
કચ્છનું કંચનિયું હેયું, લગિની લાવમાં વહે.—

કદિ હસતો કચ્છ દેખી દેવયાની,
સમજે એ અનુરક્તિની નિશાની
સુણી મધુ વેણુ એ કુમાર કેશ,
રમતી ચિતાર લવિધ્યના અનેરા.—
આજે કૃતાર્થ જનીને કચ્છ છે જવાનો,
મેળાપ ના પછી કદાપિ અરે થવાનો;
ના ચાલશે કચ્છ વિના, ઉર એ વિચારે,
શુકાત્મજા અમિત અંતર દુઃખ ધારે.—

ત્યાં તો આવ્યો; કુમાર મરકત મુખડે માગવાને રજાને,
ભાગ્યાધીન લેવા લણતર જલવાની નમેરી સજાને,
પાયે લાગી અનુજ્ઞા રિમત સહ ચહતો સ્વગૃહેએ જવાની,
વાગ્યો શું વજ્રપાત, વિમૂઢ સરખી સ્તાંભતી દેવયાની,
“ શું આજથી કચ્છ ! જશે ? ગૃહ શૂન્ય થાશે ?
શું પ્રેમપાત્ર મુર મુંદરીનો મુકાશે ?
આ મંદિરે ઉણપ ઓછપ છે દશાની,
તેથી તણ વિચરતો તુજ દેવયાની ? ”

સંજીવની અધ્યયન એ આદેશ પ્રભુ — દેવેન્દ્રનો,
સિદ્ધાર્થ આજ થતાંજ બહેની ! ગૃહ જવા ઉત્સુક જાન્યો;
ઉપકાર તારા અણગણ્યા વિસર્ગ કદિ વિસરાય ના,
તવ લગિનીલાવ કૃતજ્ઞ આ તુજ ભાઈથી જૂઝાય ના.
તેં તો મારા દુઃખદ સમયે રહાય કીધી મજેની,
મારા ઠાજે પરિશ્રમ જમણો સેવતી તુજ અહેની !

તેં દુષ્ટો સૌ અસુર થકી ઉદ્ધાર મારો દીધો છે,
મૃત્યુમાંથી નવીન મુજને જન્મ તેં તો દીધો છે.—

મધુર તારી સ્મરણાવલીમાં
રાચીશ બહેનાં ! અમરાપુરીમાં;
આશિષ વાગ્ધી ફરી પાય લાગું,
ગૃહે જવા મંગલ શીખ માગું.”—

વીંધાયું વંધુ દુઃખે, આવો ઉત્તર સાંભળી:
કથના રૂપતેજે એ, રહી અંગાંગ પ્રજ્ઞવળી.
“લગીર વિચાર કુમાર તવ વિરહે મારી ગતિ;
જળનો નહિ સહચાર; મીન ન જીવન ધારશે.

ભાવિ તણાં સ્વપ્ન ઉરે અમોલાં
કલ્પી, સુખાશુ દિન રાત ઢાળ્યાં;
તારે વિયોગે મુજ હાલ કેવા ?
વિભાવરી અંદ્ર વિના રહે વા ?

પ્રણયી ! ત્યાગીને નાજ, કષ્ટ આંહી તને કશું ?
પ્રણયે ભીંજતાં બહાલા ! સ્વર્ગ વિશ્વે વસાવશું.”

કષ્ટે નિર્લજ્જ વેણુ ત્વરિત પડતાં વાસના વિષે ઘોળ્યાં,
ઉલો નિસ્તબ્ધ, સૂન્ય, તન સુરગુરૂનો, નેત્ર નીરે અમોળ્યાં;
“બહેની ! આચાર્યપુત્રી પૂજનીય મુજને” વંદીને વાણી ગોલે,
“છોડી પીયૂષધારા શિદ વિધુમુખથી, તીક્ષ્ણ આ ઝેર ઢાળે ?

અસુર અંધકંથી વત્સે સારાસાર વિચારની;
સુખુદ્ધિ ત્યાગીને શાને, ધારે તુચ્છ વિકારની ?
ગુરૂગૃહિણી જનની ગણાયે,
ગુરૂતનયા ભગિની ભણાયે,

અનુકરણીય શાસ્ત્ર આજ્ઞા,
 ગુણસાતા ! શું ઘટે અવજ્ઞા ? ”
 કામાગ્નિ ભડભડતો ઉર પ્રદેશે
 રેડાયું ધૂત ત્યાં હિતોપદેશે,
 આવેશે ઉછળે પયોધરો ને,
 છોડ્યાં શું કુસુમાયુધે શરોને ?
 “ ઉવેજે પ્રણયભિક્ષાથી, કર્મના હીન ભાગ્યથી;
 વિદ્યા તારી જશે મિથ્યા, શાપુ છું સૂર્યશાળથી. ”
 દિગ્ગ્રાંત ધ્રુવ્યા, સળકયા જ શેષ
 દૂભાઈ છૂપ્યા વિયતે દિનેશ;
 વંટોળ ઉડ્યો દિશદિશ છાઈ,
 અંધાર આંધી સઘળે છવાઈ—
 —અંદકાન્ત મંગળજી ઓઝા

૫૦. લીખ-પ્રતિજ્ઞા

જગવંદ્ય જનની બાન્હવી, કલકલ નિનાદે ગાજતી,
 ને નયન મન રંજન કરણ કાંઠે વનશ્રી રાજતી;
 પ્રભુતા ગજવતાં પંખીડાં કલ્લોલથી ઉર કારતાં,
 અવનવ તરંગ સમીરના વિહરે સુધારસ સારતા.—
 નમેલો રાજ્ય ભારેથી, ઘડી આમોહ આશથી,
 તીરપ્રાન્તે ફરે રાજ, શાન્તનુ એ ઉમંગથી.—
 પવિત્ર ભાગીરથીના પ્રવાહમાં,
 નાનુક એકાદ્રી વિલોદ્રી નાવમાં;
 ત્રેલોક્યને રૂપ વરે લલ્લવતી,
 તિલોત્તમા શી રમણી પ્રભાવતી.

તારુણ્યે અંગ પ્રત્યેક, રસેલાં શાં હસી રહ્યાં;
સૌંદર્ય ળમણાં ખીલી, સાદા વેશે લસી રહ્યાં.—

“ શું આ છે શયિ કે રમા મનહરી કે છે ઉમા કે રતિ ?
લાવણ્યે લલચાવતી મુજ મતિ, અત્યંત આકર્ષતી;
કેવી કામણુગારી આંખ મધુરી પીયૂષ તેજે ભરી ?
મીઠે મીઠ મને અને હૃદયને લે પાશમાં પાથરી.”

વિચારશ્રેણિમાં ભૂપ, તણાતો મંત્રમુગ્ધ એ;
ઉભો એકી ટશે જોતો, રમણી રૂપવેલને.—

ગંગા તટે વાસ કરી રહેલો,
માછી સ્વકાર્યોર્થ અહીં ઠરેલો;
સુપુત્રી તેની પ્રિય મત્સ્યગંધા,
જ્ઞાને ગુણે જે જાપતી પ્રજુદ્ધા.—

છટા છખીલી એની નિહાળી નૃપાળ જનતો મોહાસક્ત,
મુજમંડળ માધુર્ય પીતાં એ અધીપ થયા અધિકો અનુરક્ત;
માછીને મળી કર કન્યાનો માગીને મનમાં મલકાય,
શરત આકરી સુણી નૈરાશ્ય નિજ નગરી પ્રતિ પાછો જાય.—

ખાલું પીલું વિમારે છે, દુઃખ લગ્ન મનોરથી;
કંઠાળીને રહે છેટો, રાજ્યના કારંભારથી,
શારીર હીર સુકાય છે, મુજમાધુરી કરમાય છે,
ઉડી ગુલાળી જલનની, શીકકું વદન દેખાય છે;
ચિતને ન ચેન જરી પડે, રસહીન જીવન થાય છે,
વિરહાતપે સંતપ્ત નૃપને દોહલો દિન જાય છે.

કાળુમાં મનોવૃત્તિ, લેવા છે કોણનું ગળું;
શરો જ્યાં પુષ્પધન્વાના, વીધે કોમળ કાળનું ?

રાણી સચિવ, સ્વજનો, સહુ દુઃખ ધારે,
સંકટ ભૂપ ઉરમાં વસ્યું શું ? વિચારે;
પૂછ્યે, ન પૃથ્વીપતિ મૌન્ય લગીર મૂકે,
આહે છતાં યુવતી ચિંતનને ન ચૂકે.—
મહર્ષિઓ મન્મથે હાર્યા, 'તો આ ભૂપતિ ભાર શો ?
અંગે છે ભસ્મનો રાશિ, રાખથી તોય બાળતો !—

પિતૃભક્ત પુત્ર પિતા દુઃખે સુખસાજ સહુ ત્યાગી રહ્યા,
નિજ તાતને સંતર્પવાના કાર્યમાં લાગી રહ્યા;
જાણી પિતાની પીડને ગાંગેય એ મહાયત્નથી,
સત્વર ખલાસી કુટિરમાં નહીતટ પળ્યા મન મગ્નથી.—
હસ્ત જોડી દ્વય મચ્છીમારને મિથ નમ્ર એ વચન કહે,
યોજનગંધાને માતાવત પિતૃભવને લઈ જવા કહે;
“મુજ પુત્રીના પુત્ર રાજ્યે અધિકાર ન પામે” માછી કહે,
“તો મુજ તનયા આપ પિતાને દેવા લેશ ન ઈચ્છા રહે.”

સાંભળી વાતને જોલ્યા; વીર એ તાત વત્સલ;
“ખપે ના તખ્ત મારે છે, પ્રતિજ્ઞા નેક નિશ્ચલ.”—

હસી તથાપિ વદતો જ માછી,
“ભલે તમે ગાદી કદી ન વાંછી;
પુત્રો તમારા નહિ એ સહેશે,
ભવિષ્યમાં રક્ત નદી વહેશે.”—

“લોગ ને વિલાસોની, લાલસા જરી ના મને;
આજીવ પાળવા બાધા, લઈ છું બ્રહ્મચર્યને.”—

દેવો દુઃકુલિ વાજતા સુમનની મંજુલ વૃદ્ધિ કરે,
દિશે દિશ દિગંતને અણમૂલી આકાશવાણી ભરે;

“છે તારો શ્રુત ત્યાગ સ્તુત્ય જગમાં સત્પુત્ર ! તું ધન્ય હો,
 ગાધા લીધમ વટે ત્રિલોક ઉજાગાતાં તેં તાત ! કીધાં અહો !
 ગવાઈશ જગે હાવાં, બીધમ નામાભિધાનથી;
 સંતુષ્ટ અમરો તારા, સ્વાર્થના જલિદાનથી.”—

આભારબીના નયને નૃપાલે,
 સુપુત્ર ભેટે ઉરપુર જહાલે.
 આશિષ આપે સુતને સુદર્યે;
 “સ્વાધીન તારે તુજ મૃત્યુ રહેશે.”

પ્રચંડ પ્રતિજ્ઞા આ હિન્દવાસી હરેકને,
 મહર્ષિ લીધમની આપો એકને નેક ટેકને.—

ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઝોઝા

૫૧. તરણાં ઝોથે ડુંગર

[શ્રી. પ્રભુભાઈ પટેલ.]

તરણાં ઝોથે ડુંગર રે ડુંગર એ દેખો સહી.
 અજાણ્યમાંહે રે સિંહ છો ઉવેખો નહિ.
 મુંગાં મજૂરો મહાં જેવાં લાત તમારી ખાય.
 એ અજાણાં જાણવાને દહાડે તમથી મોટાં થાય.
 એને ના ઉવેખોને ખહોરો એનો આવી રહ્યો.
 ગરીબડી ગોરી ને ગવરી તાણો તેમ તણાય.
 એ વિકરે તોં વાઘણ જેવી તમને ફાડી ખાય.
 એને.....

“જેસ ! જોલ ના વચ્ચે, ડાહ્યા !” ધમકાવો છો જાળ
 દશ વીશ વરસે તેઓ દેશે “જેસ ડોકરા !” જાળ.

એને.....

ધાસ તણખલાં તરણાં તોલે કૂંકથી ઉડી જાય,
ચકમકના ચણુજે ચેતી તે તમને જાણી જાય.

એને.....

અવળે બહેણે જોર કરીને તમે તરાવો નાવ.
ઓંચિંતા ઘોડા પૂર આવે ડોને કરશે રાવ ?

એને.....

વાદળ એક મ્હડે ને વરસે એ વરસીને જાય.
હેલીનાં વાદળ ઉમટે તે તમને તાણી જાય.
એને ના ઉવેજો રે, ખેહોરો એનો આવી રહ્યાં.

૫૨. હવાઈ !

ગામડામાંથી ભણુવા ઓંતા શહેરમાં મોટાભાઈ
પરીક્ષાઓ પૂરી થઈને આવ્યાની વધાઈ;
આવ્યા આવ્યા લાવ્યા લાવ્યા, મેવા ને મીઠાઈ,
દારૂખાનુ દેખી દેખી અમે ગયાં હરખાઈ.
ધારી ખરશી સુતરફેણી પેંડા ને કણસાઈ;
ખાતાં ખાતાં હરખી હરખી હતું પડતું ગાઈ;
નારંગી મોસંખી લાવ્યા, લાવ્યા લીલી દ્રાખ,
મોટાભાઈને લીધે મ્હારા ખાપુની બહુ શાખ.
વાંદરીયાં પુલકણીયાં લાવ્યા, લાવ્યા ટેટા ટેટી.
ખપોરીયાં તડતડીયાં તારામંડળ કેરી પેટી;
ચકલી લાવ્યા ઘંટી લાવ્યા ગંધકીયો પોટાશ,
હવાઈઓનું જાંડલ હતું ભાઈને માટે ખાસ.

ફેડનાં કરતાં ફાવે નહિ ને બહેની માગે ભાગ,
 ના દઈએ તો ભૂરી ભૂરી આંખે વરસે આગ;
 બીજા પાસે ફેડાવીને ભાગ પોતાનો ખુએ,
 બીતી બીતી હસતી હસતી છેટે રહીને બુએ!
 ગામના ચોરા પાસે ઉભા મહારા મોટાભાઈ,
 ચંડપ દઈને આંખી દીધી લીલી એક હવાઈ;
 સરસર સરસર સૂઝર કરતી એ તો હંચે ચડી,
 કાળીઆ કોળી કેરી ઘાસની ગંજીમાં જઈ પંડી.
 બીજે દહાઠે અમે સહુએ ખાતા'તા દૂધપાક,
 કાળીઆ કોળી ચોલવતો'તો આંસુઓથી રાખ.

—રમણિક અરાલવાળા

૫૩. હૈયાની હોડલી

મારી હૈયાની હોડલી નાની: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 એમાં બેબે ભરાય ના પાણી: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 એને શઠ ને સુકાન નથી 'કોઈનાં રે,
 'મેં' તો શકુનની વેળા બેઈ ના રે,
 આબુ મનમાં ને નાવ છોડી બેલી: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 મારે મંગી ન સાથી કોઈ બેલી: સાગરરાજ ધીરા વહો.
 વાય વેગે સમીર બહાર ચારે દિશે,
 રાત અંધારી વાટ મને ના રે દીસે.
 ધ્રુવતારાને બેઈ તોય હાંકું, સાગરરાજ ધીરા વહો.
 મારે જલપાની દિશ ચાલ રાખું, સાગરરાજ ધીરા વહો.

—સોમાભાઈ ભાવસાર

૧. રુદ્રમાળની સ્થાપના

[નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા (સને ૧૮૩૬-૫૩) સત્તર વર્ષની વયે સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા. ત્યારપછી તેમણે જુદે જુદે વખતે 'ભટતું ભોપાણું', 'વીરમતી નાટક', 'કવિજીવન', 'પ્રેમાનન્દ' વગેરે ગ્રન્થો લખ્યા છે. 'પ્રેમીજી' લેખો તો ઘણાજ લખ્યા છે. ૨૧. ગોવર્ધનરામભાઈએ એમના માટે વાળખી લખ્યું છે કે—

‘ મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં;
એમદીપ રવિનભિન્દુ, તો ધર દીવડા નહિ એટાં. ’]

(વેદની ધ્વનિ આલી રહી છે. હજારો ખાલણો ભરાયા છે. બધા મંડલેશ્વરો અને મંત્રીઓ ગિરાળ્યા છે. શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદ્યની સભા ભળેલી છે. બારણે સેના પડેલી છે. નોગત અને બત્રીસે વાળાં વાળે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હાસ્યવિનોદ થઈ રહ્યાં છે. પૂણ્યોદ્ધતિ અપાય છે. હુમાડાથી સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોઢું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે. હાથમાં નાળિયેર લઈ હોમવાને ઉભા થયા છે. હોમતી વેળા જ્યજ્ઞચક્ર શબ્દ ગાજી રહ્યો છે.)

[કથન : રાજમંદિર]

૧લો મંત્રી—મૂર્તિકાર, આ શું કીધું ? મહારાજની અને ખીજ સેનાપતિઓની મૂર્તિઓ કાં પાડી ? પાડી તો કીક, પણ આ નમે છે કેને ? એ અમંગળ કામ કેને કલે કીધું ?

૧ મૂર્તિકાર—મહારાજની આજ્ઞા છે.

૧લો મંત્રી—જુહું બોલ મા, તારું અને મારું માથું જવાનું. અરે ! ભગવાન, મારા કયાં ભોગ લાગ્યા, કે આ કામ મેં માથે લીધું ? કોઈ ખીજ અદેખા મંત્રીએ મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોઢમાં નાખી મારો પ્રાણ લેવાની યુક્તિ કીધી છે.

૨જો મંત્રી—ચનાર થયું. હે મિત્ર મહારાજને જાહેર કરો.

એની દિવ્યદષ્ટિથી કાંઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહીએ તેજ સાંઝે.

૧લો મંત્રી—હા બાઈ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ ક્રોધ ન કરતો—તું મારા જાળપણનો મિત્ર છે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

૨જો મંત્રી—રાજદરગાહમાં ગદ્ગદા મિત્રાઈ કેવી હોય છે, તે જાણી હું તારૂં ગભરાટનું જોશું મનમાં આણતો નથી. માંડે કંઈ મન, અને પછી એનું ફળ સાંઝે નીપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧લો મંત્રી—અત્યારે હું ભયભીત થયો છું. જેમ તેમ જોશાઈ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ ખીજા કોઈએ મારો ઘાટ ધડી મૂક્યો છે. મહારાજે કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા દલકા મનુષ્યને આરા આપે એ કેમ મનાય ?

૨જો મંત્રી—એમ હોય પણ ખરૂં. અને નહિ હોય, તોએ ખીજો ઉપાય નથી.

૧લો મંત્રી—ખરી વાત.

[જાય છે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.]

સિદ્ધ૦—અમે પ્રસન્ન છીએ, તે કામ સાંઝે કીધું, ઊહ.

[વાંસો થાળડે છે]

૧લો મંત્રી—(રડતો રડતો) હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કાંઈ જાણી નથી. તમે જીવાડો તો જ જીવું, મને અભયવચન આપો. ત્યાં લગી હું ઉઠનાર નથી, માંડે માથું તમારે જોએ છે, છેલ્લું-હોય તો છેદો.

સિદ્ધ૦—અમારી રીત તું જાણે છે; અપરાધ જાણ્યા વિના અમે કામા કરતા નથી, તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે કૂર થવા ધ્વજિતા નથી. જા, આ કામમાં તે એક કોટિ રૂપીઆ લગી ખાધા દશે તો માફ છે, પણ જો મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કાંઈપણ દુઃખ દીધું દશે તો યજ્ઞ તૈયાર છે. હું-આવા દોંગ માનનાર નથી.

૧લો મંત્રી—મેં ખાધું તો કાંઈ નથી, અને તમારા રામ-રાન્યમાં પ્રગતને દુઃખ દે એવો કોણ છે ? પણ તમારી આજ્ઞાથી કંઈ વધારે મૂર્તિકારે કીધું છે તે જોશો ત્યારે આપ કોપાયમાન થયા વગર રહેશો નહિ.

સિદ્ધ૦—(હસીને) મૂર્તિકારને બોલાવો.

[હાજાર બોલાવે છે.]

૧લો મંત્રી—મહારાજ, પેલા હનુમાનજીની પૂજન કરવા પધારો છો ત્યાંજ છે. મહારાજ, મારો કાંઈ વાંક નથી. મેં અત્યારે જ જોયું. પેલા મૂર્ખે પોતાની મેળે, મહારાજ, મને પૂછ્યા વગર કરી મૂક્યું છે.

[તે બાજુએ જાય છે.]

મૂર્તિ૦—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો) મહારાજ !

સિદ્ધ૦—આ કેની આજ્ઞાએ કીધું ?

મૂર્તિ૦—અરે ! ઓ ! દયાળુ પૃથ્વીપતિ ! અરે ! મને કાંઈ દુષ્ટ આપતું નામ હઈ બોળવી ગયો. (ગળવામાંથી વીંટી કઢાડે છે.) આપની મુદ્રિકા તે આપી ગયો છે. કોણ જાણે ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો. હશે ! મહારાજ, અરે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—ગમરા મા. એ અમારી જ આજ્ઞા હતી. અમે તારા પર પ્રસન્ન છીએ; પણ (૧લા મંત્રીને) તારી ભૂલ છે કે તવાસ રાખી નહિ. આતો અમારી આજ્ઞા હતી, પણ ખીજું કાંઈ કરત તોએ તુંતો નહિજ જાણત કેની ! આ (વીંટી પાછી લે છે.) જોયા પછી તારે કરવા દેવું હતું.

મંત્રેશ્વર—મહારાજ, એવી આજ્ઞા આપે ક્યારે આપી ?

સિદ્ધ૦—પછી કહું છું. પૂજનો સમય જાય છે. (આરતી ઉતારી સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી) હે વાયુપુત્ર ! બળનિધાન ! ! દુષ્ટિયાના બેલી ! હું તને આ રૂપમાળનો રક્ષક કરું છું. જગતે મને સિંહનું ઉપનામ આપ્યું છે. પણ હું રંક તરણા સરખો છું. મનુષ્ય તે કોણ માત્ર ? આલીસ પચાસ વર્ષનું ઘણું-તો-તેનું નિરાકર-તેમાં

તે શું કરે ! ત્યારે શત્રુનાં વાળં અહીંયાં આવી ગગડશે, ત્યારે ભારી ભરમ પણ હશે નહિ, અને હું (કોણુ જાણે ?) ક્યાંએ રખડતો હોઈશ ! ત્યારે રક્ષા કોણુ કરશે ? હે હનુમાન, સહાય તે સમે તારાથી થાય તો થાય. હે દેવ, તું ત્યારે આલસ્ય કરતો નહિ—અરે ! માફે એટલું નામ રાખજે. હું આ દીનભાવે પ્રાર્થના કરું છું—અરે ! અત્યાર સુધી મેં ભારી પ્રજાની રક્ષા બીજા કોઈને દેવ કે દૈત્યને સોંપી નથી તે હું આજે તે માટે કરગરું છું—એથી દીનભાવ કેવો ? [હેઠે છે.]

મંત્રે—મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો શક કાં કરો છો ? સાચું એ પડે અને જીહું એ પડે. એનો કાંઈ નિર્ધાર નથી.

સિદ્ધ—(ગંભીરાર્થથી) અરે મંત્રેશ્વર, એમાં જોશી શું કહેવાનો હતો ? આ જગત અનિત્ય છે એમાં શો સદેહ ? સૂર્ય ઉગે છે, તેજ આયમે છે; પૃથ્વીમાને દિવસે વિશ્વને આનંદ પમાડે છે, તેજ અંધ કળાહીન થાય છે; માણસ જન્મે છે, તેજ મરે છે; જ્યાં મોટાં નગર વસેલાં હોય છે, ત્યાં પાણી ફરી વળે છે; આ સૃષ્ટિ નિત્ય બાસે છે, તેનોજ પ્રલય થાય છે; અરે ! બ્રહ્મા વિષ્ણુને શિવ સરખા કાળને વશ થઈ નાશ પામે છે; તો અરે ! આપણા પામરના રાજ-પાટ અને આવાં દેવાલયના શા દિસાજ ?—સ્વર્ગ સરખી જગ્યા પણ નિત્ય નથી તો.

મંત્રે—મહારાજ, કહો છો તે ખરી માનવાતી છે; પણ એમ છેક આખરનો વિચાર સીદ કરીએ ? પ્રલયકાળની વાત આઘી મૂકીએ, તો આ સ્વર્ગ સરખા ધામથી આપનું નામ “યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો” રહેવાનું છે.

સિદ્ધ—મૂર્ખ ! એવી માંદી વાત મા કર. દૈવનું કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે, અને તેને વિંટાએલા વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ઉંચી નીચી થયા કરે છે. શિલાદિત્યનું વલ્લભીપુર ક્યાં છે ? બીજાં એવાં કેટલાં નગર ઉદય પામી શન્યમાં ભળ્યાં હશે, કે જેનાં

નામ પણ આપણે આ સમયે સાંભળ્યાં નથી ! અરે ! મંત્રેશ્વર, એક એવો દિવસ પણ આવશે, કે જ્યારે આ પાટણ શહેરને શત્રુનાં લશ્કરો પાયમાલ કરશે; સોલંકી વંશ નિર્મૂળ જશે; એક એવો સમય પણ આવશે, કે જ્યારે રજપૂતો શોધ્યા જડશે નહિ, અને જડશે તો મક્ષેચ્છની સેવા કરતા; અરે ! જ્યાં રાજમંદિરો શોભે છે, ત્યાં હાજ કરશે. અને મૂર્ખ વતનીઓ વલ્લભીપુરની પેઠે આજે આપણે બેઠા છીએ એવા દેવાલયના ખવાઇ ગએલા પથરા ખોદી કઢાડી (આખમાં આંસુ ભરાઇ આવે છે;) પેટને માટે વેચવા નીકળશે—અને પૂછશે તો પાટણ કે રૂદ્રમાળનું નામ સાંભળી તમારા સામું ટકટક જોવા કરશે ! તો હું કોણ માત્ર ! માટે હે મૂર્તિકાર ! તું એટલું લખ કે, “ પાટણનો સોલંકી સિદ્ધરાજ જે જીવતાં કોઈને નમ્યો નથી તે પગે લાગી માગી લે છે કે હે કાળ જેને અનુકૂળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઈ પણ રાખજે. આજ મારે ને કાલ તારે. ’ (મૂર્તિકારને) તું તાઈ પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્યારે.

આત્મા, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવે.

[ઇશ્વર નગદેવને બોલાવે છે.]

નવલરામ

પાટણથી થોડે દૂર આવેલા રૂદ્રમાળનાં ખડેરો આજે પણ જોવામાં આવે છે, ત્યારે એ ભૂતકાલીન દિવસો કંઈકા વૈભવપૂર્ણ હશે—તેની જાહો-જલાલી અદ્વૈત હશે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે. મંત્રેશ્વરો—સામ તો બહુધા—ધણીસાગે. હનુમાન—અંજની ને વાયુદેવના પુત્ર. બાળપણમાં સૂર્યને પાકેલું ફળ જાણી તેને પકડવા કુદકા માથો એટલે ઈન્દ્ર તેની જોડે લડવા માટે આવ્યા. ઈન્દ્રે તેને વજ્ર જેવું અંગ અને ચિરંજીવ થવાનો વર આપ્યો. તે બ્રહ્મચારી છે, અસાધારણ બળવાન છે અને રામચંદ્રના ચૂરત ભક્ત. હનુમાન એટલે બ્રહ્મચર્ય, બળ, ભક્તિ અને નિઃસ્વાર્થ સેવાનો સુંદર સમુચ્ચ અને એ માનવતાનો અનુકરણીય આદર્શ, સાધાંગ દંડવત પ્રણામ—આઠ અંગ લાકડીની જેમ જમીન ઉપર પડીને પ્રણામ કરવા તેને. આઠ

અંગમાં-મસ્તક, આંખ, છાતી, હાથ, પગ, મૂંઠણ, મન ને વાણીનો સમાવેશ થાય છે. પરજનિધાન-બળનો સહાર. નિર્ધાર-નિશ્ચય. યશ્વત્યંદ્રદિવાકરી-આ સંસ્કૃત વાક્ય છે. તેનો અર્થ જ્યાં લગી સૂર્ય ને ચન્દ્ર દયાત છે ત્યાં લગી; એટલે કે હંમેશા. વલ્લભીપુર-આ પ્રાચીન નામ અને ગામ આને કાઠિયાવાડમાં વળા નામે ગામ આવેલું છે તેના ખંડિયેર આને હયાત છે. તેની એક દિવસ નદોજવાલી હતી; પરંતુ તેના નાશ માટે અનેક દંતકથાઓ છે; છતાં તેના વૈભવની મહા નદોતી એ ઈતિહાસવિદિત વાત છે.

૨. ચઢાઈની તૈયારી

['સંક્ષિપ્ત કાણ્યેશ્વરી'માંથી આ પ્રકરણ લેવામાં આવ્યું છે એક વખત રાજપૂત વીરાંગનાને શીખે એવી તૈયારી ખીજી બધી સ્ત્રીઓ સાથે જવતી બળી જવાની તૈયારીમાં કૌળાદેવી હતી ત્યાં દૈવસ જોગે તે પકડાઈ ગઈ. જે વ્યક્તિ માટે જોને જરાય માન ન હતું, જોના વિધર્મી આચારવિચારથી જે મૂછ લટકી હતી તે કૌળારણી ગળધૂથીના ધાવણમાં ધાવેલ હિન્દુ સંસ્કૃતિને વિસરી ગયેલી અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ વાત આઠસેથી પતતી નથી. માત્ર પુત્રી-પ્રેમની ખાતર બાબલાધૂધી દેવળદેવીને પકડાવી મ આવવામાં એને જરાય આંશિકો લાગતો નથી. દૂંક સમયમાં આમ જમીન નેટલો તંદુરસ્ત વિચારકોને જરૂર અચળા પમાડે એમ છે. આનું કારણ શું?]

૧. હવે આપણે દિલ્લી તરફ નજર કરીએ. એક મોગલ સરદારે દેશ ઉપર હુમલો કરીધો હતો, તેને દરારી મૂળે ગુલામ પણ હાથ રાખનો માનીતો થયેલો મસેક કાફૂર હમણાં જ પાછો દુર્યો હતો. આને તે સવારી સાથે જાદશાહી દરઆરમાં જતો હતો. કાફુર હમણાં રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તે જાદશાહનો એવો તો મૂછનો બાક હતો તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે ચાહે તે કરી શકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી, પણ તે છતાં તે સુખી નહોતો. રાખની જે પ્રીતિ તેણે મંપાદન કરીધી હતી તે કાયમ રાખવાને, જાદશાહના સ્વચ્છંદી તથા ચળ સ્વભાવને લીધે જે નિરંતર ચિતા થપા કરતી હતી તથા અમીર

ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ, આવા આજ્ઞાકાવના ચડેલા શખસને
 બાદશાહ જોઈતું માન આપવું પડતું હતું તેથી તેના ઉપર જે કંટાળો
 ક્રોધ તથા અદેખાઈ આવતી હતી અને તેને લીધે તેઓ તેની જાંચી
 પદવી ઉપરથી તેને ઢોળી પાડવાને તથા તેનો અંત આણવાને પણ
 હઝારો યુક્તિઓ કર્યા કરતા તેને અટકાવવાને તેને હમેશાં ચોકસી
 રાખવી પડતી. વળી તેના લોભની અને અસંતોષની વૃત્તિ ઘણી
 પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી બધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો
 તથા રાખેલી આશા સફળ થયાં કીધી તેથી તેની ઈચ્છાનું જોર ધટવાને
 બદલે ઉલટું વધ્યું. તેના અંતઃકરણમાં લોભનો કીડો મોટો થયો અને
 તેનું કલેજનું કોતરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે બાદશાહ થવાનો લોભ
 થયો અને તેની નજર હવે તે નિશાન ઉપર ગયા કરતી હતી, પણ
 બાદશાહ ચતાં પહેલાં તેણે પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ અને કોઈ પણ પ્રકારે
 પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; તેથી તેનામાં જે
 જવાહર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઈ પણ લડાઈ ઉપર
 ચડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

૨. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાપુર બાદશાહી મહેલમાં
 ગયો. તે વખતે અક્ષાઉદ્દીન જનાનખાનામાં બેઠેલો હતો; કાપુરને
 બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચીત કરવાને કાંઈ દરકત
 નહોતી તેથી તે પણ જનાનખાનામાં ગયો.

અક્ષાઉદ્દીન બોજન કરવાને બેઠો હતો, તેની પાસે કૌબારાણી
 બેઠેલી હતી; અને તેઓ જન્ને અતિ આનંદમાં વાતચીત કરતાં હતાં.
 કૌબારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કાંઈ બદલાઈ
 નહોતી. ઉલટી રજપૂતાણીનો પહેરવેશ બદલીને તેણે હમણાં પડાણની
 બેંરીનો પોશાક પહેર્યો હતો તથા ઘણાં ઉમદા અને કીમતી જવાહરો
 પહેરેલાં હતાં તેથી તે વધારે ખૂબસૂરત દેખાતી હતી. ગુજરાત છોડતી
 વખતે તેને જે દુઃખ થયું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું.
 દુઃખનું ઓસડ જે દડાડા, તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો.

હતો અને ટેવ જે માણસને હરેક રિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપે છે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધાર્યું ન હતું કે તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઠોંગ હતો. માણસને ત્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાય છે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો રિતિરિવાજ કીધેલું છે કે થોડી મુદત મુધી ઘણામાં ઘણો અંતાપ ભોગવી કેટલીએક વાર પછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસહ્ય રિતિ ઉપર આવી જાય છે. જે પરમ દયાળુ ઇશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જે માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડ્યું ન હોત, તો તે ખરેખરે દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેની આખી આવરદા દિલગીરીમાં જ જાત અને તેથી દુનિયાનો ઘણી દૂંડી મુદત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગર જે કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જડમૂળ ધાત્રીને વસે છે તેથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે; તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી નહોતી, મારે તેને કપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય.

૩. કાકુરે કેટલીએક વાત કીધા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢ્યો અને દેવમઢનો રાજા રામદેવ પોતાના સામર્થ્ય ઉપર ભરેસો રાખીને ત્રણ વર્ષથી ખંડણી આપતો ન હોતો, તેને સજા કરવા લશ્કર સાથે પોતાને મોકલવા માગણી કીધી. જાદશાહ લડાઈની વાત સામળી જાગત થઈ જતો; તેની નસોમાં લોહી વધારે જુરસાથી વહેતું તથા તેમાં અંપલાવી પડવાને તે ઘુરત તૈયાર થઈ જતો. પોતાના માનીતા કાકુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજૂર કરતો ન હતો, તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે ના પસંદ કરે? તેને લડાઈમાં જાતે જવાની મરજી થઈ, પણ કાકુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાને કબૂલ કીધું.

૪. કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડ્યાં ત્યારે તેનું આગહું સધળું યાદ આવ્યું, અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનો આગસો ધણી કરણુ આગલાણુમાં છે એવી ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી દનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. જૈરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ધણું ગમે છે, તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી યયેસી છોકરીને બોલાવવાનું મન થયું. દેવળદેવીને વારતે તેને જે ખ્વાર હતો તેથી તે એવી તો આંધળી થઈ ગઈ કે તેને બોલાવવાથી તેના બનાં કરણુને જે દુઃખ થશે તે આ વખતે તે ભૂંડી ગઈ. તેણે અન્નાઉદીનને વિનંતિ કરી કે જ્યારે કાકુર દેવગઢ જાય છે, ત્યારે બાગલાણુથી દેવળદેવીને લાવવાને તેને હુકમ આપવો. પોતાની વહાણી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાકુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કરીધો. કાકુરે એ હુકમ માથે ચડાવ્યો; અને તેને ન લાવું તો માઈ માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

૫. બીજે દહાડે એક મોટો દરબાર ભરી બાદશાહે કાકુરને મોટા સિરપાવ તથા ખિસઅત આપ્યાં, અને હવે પછી તેને નાયબ મન્ત્રેક કાકુર કહેવો તથા સધળા અમીર ઉમરાવોએ તેને પોતાના જેટલુંજ માન આપવું એવો હુકમ કરીધો. થોડા દહાડામાં એક લાખ માણસનું લસ્કર તૈયાર થયું. તે લસ્કર કાકુરની સરદારી તળે ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં દક્ષિણ દેશ છૂટવાને નીકળ્યું.

૩. જ્ઞાતિબન્ધનની બેડીઓ

[૨૧. સર રમણભાઈ મહિપત્રામ નીલકંઠ (સને ૧૮૧૮-૧૯૨૮) પિતાના સંસ્કાર અને સંસ્કારી વાતાવરણની અસર નીચે પિતાનો સાર એણે કરવા 'જ્ઞાનસુખા'નું તંત્ર લઈ તેમની વકીલાતની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત પણ સાહિત્ય સેવા આદરી. એમણે 'ભદ્રંભદ્ર', 'દાસ્તર્મનદિર', 'કવિતા અને સાહિત્ય', 'રાઇનો પર્વત' એમ વિવિધ દિશામાં એમની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે.

તેઓ અને ૧૯૦૫માં ભરણથી પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપન સમિતિના પ્રધાન અને આઠમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું છે, તેમ 'રમણભાઈ એટલે ઉદ્ધવા પચાસ વર્ષના મૂળજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને તા. પચ્ચાસ જાન્યુઆરી ૧૯૫૧, તેમ 'ઉપરથી અંબીસ દેખાતા રમણભાઈ દ્વારથી અંબીસ દેખાતા']

(સ્થળ: કનકપુરની કચેરી)

કાંટવાળા—ભગવન્તને નમસ્કાર કરું છું.

હયાણકામ—કાંટવાળાજી! આ માણસનો શો અપસાધ છે?

કાંટવાળા—આ જન્મે રાજસો રાજભાગ ઉપર ગાળાગાળી અને મારામારી કરતા હતા. તેમની મદદે તેમના પક્ષનાં માણસો આવ્યા, રસ્તામાં જાડુ તોફાન થયું. સિપાઇઓએ તેમને રોક્યા પછી માન્યું નહિ, અને ઉડ્ડા સિપાઇઓને મારવા ધર્યા.

હયાણકામ—(પકડાએલા માણસોને) તમને ઘેર અણગમે થતો હોય તોપણ તુરંગમાં જવા શા માટે આવુર થાઓ છો? જાત્રાએ જાઓ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત! તુરંગમાં જવા જેવું મેં કંઈ કૃત્ય કર્યું નથી.

બીજો માણસ—ભગવન્ત! એ તુરંગમાં જવાને પાત્ર છે. હું નિર્દોષ છું.

હયાણકામ—જે નિર્દોષતા હરબારમાં આવી ધારણ કરે છે તે ઘેર ધારણ કરી હોત તો કાંટવાળાજીને આટલી મહેનત પડત નહિ. તમારા વચ્ચે કલહ શાથી થયો?

બીજો માણસ—ભગવન્ત! આ માણસ મારો ગેર છે; હું એનો યજ્ઞમાન છું. મારી દીકરી માટે સારો વર જોખી લાવવવા મેં એને પરગામ મોકલ્યો હતો. એ મારો વંશપરંપરાનો ગેર છે. મારી તરફથી સારી રીતે દાનદક્ષિણા એને મળે છે. તે છતાં મારી નવ વર્ષની બાળકીનું વેવીશાળ એની વર્ષના ધરડા

ડોસા સાથે કરી આવ્યા છે. ડોસાના પૈસા ખાઈને મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો છે.

કલ્યાણકામ—ભવ બગાડ્યો શનો! તું વેવીશાળ રદ કર.

બીજો માણસ—ગોર ચાંલેલો કરી આવ્યા પછી વેવીશાળ કાંઈ તોડાય?

કલ્યાણકામ—અન્યાયનાં બંધન છોડી ન નખાય?

બીજો માણસ—ભગવન્ત! નાતની રૂઢિ પડી તે શું કરીએ? અમારી નાતમાં વેવીશાળ કોઈ કારણથી તોડાતાં નથી, કોઈ તોડે તો નાતવાળા ન્યાત બહાર મૂકે, અને કન્યાને, બીજો કોઈ લે નહિ.

કલ્યાણકામ—ચોખ્ખ આચોખ્ખનો નાત વિચાર નહિ કરે?

બીજો માણસ—નાત તે વળી એવો વિચાર કરે ભગવન્ત?

કલ્યાણકામ—નાત સત્ અસત્ પણ જુએ નહિ?

બીજો માણસ—શી રીતે જુએ?

કલ્યાણકામ—(પહેલા માણસને) ભૂદેવ! તમે કન્યાના પિતા તુલ્ય અને બિચારી કન્યાને કુવામાં કેમ નાખી આવ્યા?

પહેલો માણસ—ભગવન્ત! કુવામાં નથી નાખી. વર તો થીમન્ત છે, બીજવર છે એટલે ઉમ્મર તો સહેજ વધારે હોય, પણ કન્યા બેઠી બેઠી રોટલો ખાશે, અને પરદેશથી વૈદ્યરાજ આવ્યા છે. તે મહારાજ પર્વતરાયને હિપચાર કરી રહે પછી એ વૈદ્યને રાખી એજ હિપચાર આ વર કરશે તો એ પણ જીવાન થઈ જશે.

બીજો માણસ—ભગવન્ત! આ ગોરે એવું કશું તેથીજ લગાઈ થઈ. મેં ગોરને કશું કે તેમને ડોસાએ પૈસા આપ્યા છે, તેના ચાર ભાગ કરો. એક ભાગ તમે રાખો, અને ત્રણ ભાગ મને આપો કે તેમાંથી એક ભાગ ડોસાને જીવાન કરવામાં ખરચીએ, અને બાકીના બે ભાગ મારે ઘડપણમાં ગુજરાન માટે ચાલે. મેં પૈસ

માઝ્યા ત્યારે ગોર સામી ગાગો દેવા લાઝ્યો. આથી લોડો બરાઈ ગયા અને હો હો થઈ ગઈ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! મારા પૈસામાંથી હું શાનો ભાગ આપું ? મેં તો કારજ કરી આપ્યું. વરને જીવાન થવું હોય તો વર પૈસા ખરચે અને કન્યાના બાપને નાણાં જોઈતાં હોય તો વર પાસે કઢાવે.

બીજો માણસ—ડોસાની પહેલી વારની બાયડીના છોકરા છે તે હવે એક બદામ આપવા દે તેમ નથી.

કહ્યાણુકામ—કોટવાળજી અત્યારે અમારા ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો છે. કાસે આ માણસોને હાજર કરજો. એમના બન્ધન કાઢી નાખજો. એમના દુરાચરણે એમને બાંધ્યા છે તે ખસ છે.

કોટવાળ—જેવી આગા.

(રાધનો પર્વત) રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

તુરંગ-કેદખાનું કલહ-કંઠાસ. ભવ-આખી છંદગી. અન્યાયનાં બન્ધન-જે વિવાહ કે સગપણ અસમાન હોય તે બીજાએ કે પોતે કર્યા હોય તો પણ તે સંબંધ અન્યાયી હોઈ તે ટકવાં ન જોઈએ, એવો અહીં અર્થ છે. અત્યારે જ્ઞાતિની વારસવિઠ સ્થિતિ એવી છે કે એમાંથી છટવાનું મહા મુશ્કેલ છે અને એથીજ 'કાઈ તોડે તો નાતવાળા નાતબહાર મૂકે' એમ બોલે છે. સત્-અસત્-ખરૂં ખોટું, વાજબી, અવાજબી. પરદેશથી વૈધરાજ...જીવાન થઈ જશે-કન્યાઓ માટે વાની પસંદગીમાં કદ દ્રષ્ટિ રખાય છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. ક્ષોભ-ડકળાટ. દુરાચરણ-અસદ્વર્તન.

૪. રાણુ ક દે વી

[શ્રી. કનૈયાલાલ મણેકલાલ સુનશી (જન્મ સન ૧૮૮૭) જાતે કાર્મલ પ્રાદાણ ને ભર્યના વતની છે. એઓ નવલકથાકાર અને નાટકકાર હોવાની સાથે એક સુંદર વક્તા પણ છે. તેઓ એક વખત " નવજીવન અને સત્ય " તેમ ' યંગ ઇન્ડિયા ' સાપ્તાહિકના સહતંત્રી નિભાવ્યા. એમની ખ્યાતિ "યુજ્જરાત"ના તંત્રી તરીકે વિરોધ બણીતી છે. સને ૧૯૨૨માં યુંબાઈમાં સાહિત્યસંસદ સ્થાપી તેની મારફત આઠમી સાહિત્ય પરિષદ તેમણે નોતરી હતી.

નૂની પ્રજ્ઞાલિકાજાંચ કરી શ્રીમતી લીલાવતી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું હતું. સત્યાગ્રહમાં પણ ભાગ લેઈ જોલ બોમબેલી છે. તેમના ૧૩ ઉપરાન્તના ગ્રન્થો છે. તેમાં 'ગૂજરાતનો નાય', 'પૃથિવી વહુબ', 'કોનો વાંક', 'રામધિરાજ', 'સ્વપ્નદષ્ટા', 'ભગવાન કૌટિલ્ય', 'કાકાની રાસી' 'વેરની વસુલાત' વગેરે સુવિખ્યાત છે.

આ પ્રકરણ 'ગૂજરાતનો નાય'માંથી લીધું છે. એનું વસ્તુ બહુ સાદું છે. પાટણના નરેરા જયસિંહદેવને રાણકદેવી ઉપર પ્રીતિ હતી; તેઓ એને પરણવા આહતા હતા. પરંતુ એટલામાં જૂનાગઢનો રા'ખેંગાર એને પરણી નય છે. આથી જયસિંહદેવને રા'ખેંગાર સાથે વેર બંધાય છે તેઓ જૂનાગઢ ઉપર હંદસો કરે છે, આખરે રા'ખેંગાર હારે જ ને રણમાં પડે છે. પછી જયસિંહદેવ રાણકદેવી પાસે જઈને તેના હાથની માગણી કરે છે. પતિભક્ત સતી કોઈ દિવસ કબૂલ થાય? એની ના છતાં જયસિંહ એને ઉપાડી જવા પ્રયત્ન કરે છે. એને રોકનાર રાણકના બે નાદાન પુત્રોનું ખૂન કરવાની પણ તેઓ મૂર્ખાઈ કરે છે. આખરે વઢવાણ પાસે જયસિંહદેવના અમાત્યો અને માતા તેમને પકડી પાડે છે. તેમને સતીને હેરાન કરતાં વારે છે. અહીં બોગાવાને તીરે રાણક સતી થાય છે. આ પ્રકરણ વાંચતા આપણને તેની નિશ્ચલ પતિભક્તિનો ખ્યાલ આવે છે.]

મોડી રાતે મીનજાની સ્વારી વઢવાણ પહોંચી અને વાજતે ગાજતે રાજગઢમાં પેડી.

સાંઢણી પરથી ઉતરી મીનજાદેવી રાણકદેવી પાસે ગયાં. મીનજાના રા'ખેંગાર પર ગમે તેટલું વેર હોય, અને પોતાના પુત્રને છોડી રા'ને પરણવા માટે રાણક પર ગમે તેટલો દ્વેષ હોય તો પણ અત્યારે પડેલા વેરીની વિધવાને ચોગ્ય માન આપવાને તે તૈયાર થયાં. તે પોતાના પુત્રની સ્ત્રીધિક્ષાને સારી રીતે પીછાનતાં હતાં. અને તેને તેની ગેરવર્તણૂક માટે પશ્ચાતાપ થતો હતો.

તે અને રાણી, રાણકદેવી પાસે ગયાં અને " જય અંજે ! " ગણગણતી સતીને પગે લાગ્યાં. રાણકની આંખમાં દૈવી તટસ્થતા આવી ગઈ હતી.

“ અંબા ભવાની તમારું બહુ કરે ! ” સતીએ દુશ્મનની મા અને સ્ત્રીને આશીર્વાદ આપ્યો: “ મીનળદેવી ! મારા રા'ને લાવ્યાં છે ? ” તેની આંખ સુકાઈ ગઈ હતી.

“ હા. માયું આપ્યું છે. ”

રાણકે નીસાસો મુક્યો.

“ કાશ્વે સવારે મારે સતી થવું છે. ”

“ જેવી સતીની આજ્ઞા. ”

“ મારા રા'ને અહીં મોકલાવો. ”

“ માતા લાવ તો. ” મીનળદેવીએ અનુચરને આજ્ઞા કરી. અનુચર શાકમાં વીંટલું રા'નું માયું લઈ આવ્યો. એકદમ તે ઉભી થઈને આગળ આવી અનુચર પાસેથી માયું લઈ લીધું.

‘રાણકે માયું પોતાના હાથમાં—જાણે કપડામાં વીંટાએકું નાનકડું બાળક હોય તેમ રાખ્યું ને ધીમેથી, અનિર્વાચ્ય મૃદુતાથી ઉપરનો છેડો ખસેડ્યો—

“ મારા રા' ”—રાણકનો અશ્વપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. તેની આંખમાં આંસુ તહોતાં.

તે થોડીવાર ધવાયેલા રા'ના મુખ તરફ જોઈ રહી; ને ધણીજ હેતથી ખરડાયેલા કપાળ પર આવેલાં જૂલ્લાં. ઉંચાં કર્યાં.

ધીમેથી તે હસી. મ્હાન વદને “ મારા રા' ! મારા સોરઠના ધેણી હું ! આવી ” કહી તેણે પતિનું મસ્તક છાતી સાથે આપ્યું.

મીનળદેવી ને લીલાદેવીની આંખો બીની થઈ ગઈ. રાણકે રા' નું માયું પાટલા પર મુક્યું. “ મને ઘીનો દીવો કરવો છે. ”

“ હા હમણાં મોકલાવું. ” કહી મીનળના બિડ્યાં. અને બંને પદણી રાણીઓ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

થોડી વારે બે ઘીના દીવા રા' ના માથા આમળ મૂકી રાણક તેની સમક્ષ બેઠી ને તેની સમક્ષ એકચિત્તે જોઈ રહી. તેની આંખોમાં કે' કે' ભાવ આવ્યા ને ગયા.

તે થોડી થોડી વારે “ મારા રા ” સિવાય બીજા શબ્દ ઉચ્ચારતી નહીં. રાત ધીમે ધીમે જવા માંડી.

પહેા ફાટયો તોપણ રાણક ત્યાંની ત્યાં જ રહી હતી.

સવાર પડતાં પહેલાં આખું વઢવાણ ગામ ઘર બહાર નીકળ્યું, પુરો ને સ્ત્રીઓ ખેંગારની રાણી સતી થતી હતી તેને પૂજવા કંકુને કુલ લઈ બહાર પડ્યાં. રસ્તે લોકોની હક માતી ન હોતી. અને બધાં બોગાવાને તીરે સ્મશાન તરફ જતાં હતાં. ડંકા ને શરણાઈના અવાજ ગાજી રહ્યા. થોડે સ્વાર અને પાળાની સ્વારી ચાલી. આખા ગામમાં ‘ જય અંબે, જય અંબે ’ ની ઘોષણા ગાજી રહી.

સૂર્યોદય થતાં રાજમઢમાંથી સ્મશાનીઓ નીકળ્યા. દાંડડી પર ફૂલોના ઢગમાં ખેંગારનું માથું મુક્યું હતું. અને ચારે-તરફ જરીનો શણગાર મુક્યો હતો. સ્મશાનીઓમાં દુઃખી દેખાતા મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ ને મહાઅમાત્ય મુંગલને લોકો જોઈ રહ્યા.

પાછળ સતી રાણક ‘ જય અંબે ’ ઉચ્ચારતી આવી. તેની પાછળ રાજ્યમાળા ને રાણી અને બીજી સ્ત્રીઓ હતી.

સતી જ્યાં જતી ત્યાં હજારો માણસો ‘ જય અંબે ’ ઉચ્ચારતાં કંકુ ઉછળતાં ને કુલ-વેરતાં, ‘ સતી માતાનો જય ’ એ અવાજો સંભળાવતાં રસ્તામાં-ખે તરફ હિમેલાં સ્ત્રી પુરો સતી પાસે આવતાં સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરતાં ને આશીર્વાદની વાચના કરતાં. વઢવાણનો રાજ્યમાર્ગ સતીના પાદસ્પર્શથી કચરાયેલાં પુરો વડે સોહાઈ રહ્યો.

બધા સ્મશાનીઓ બોગાવાને તીર આવ્યાં. સંનિકે ચારે તરફ હિમા રહ્યા, વચ્ચે ડાઘુઓ ને સ્ત્રીઓ ઉભી રહી. બધાંની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

ચિતા ખડકાઈ ગઈ હતી ને ધીમેથી, નિડરતાથી રાણક

પર ચઢી, તેના મુખ પર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. બાહ્યે તેને લલાટે કંકુ કર્યું, પાસે શ્રીફલ મૂક્યાં ને રા'નું માથું આપ્યું.

“અમ્મા મારા રા'ને” કહી રાણકે પતિનું માથું લઈ, હેતથી ખોળા પર મુક્યું ને ‘જય અંબે, તે બોલી.

જયસિંહદેવે આગ મુકી ને ડંકા, શરણાઈ ને તુરીના અવાજે ગગન બેદાઈ ગયાં. ચારે તરફ મુલાકા ને કંકુએ વાતાવરણ લાલ કરી મુક્યું.

“જય અંબે, સતી માતાનો જય” એ ઘોષણા થયા જ કરી. ચિત્તીની ચારે પાસે કંકુ અને ગલાલ ઉછળી રહ્યાં. વૈશ્વાનર લાકડે લાકડે કુદ્યો—એક મહાન જ્વાળા બહુકી ને રાણકના વાળ જળી ઉઠ્યા.

ચારે તરફ પ્રમુલ નાદ થયો. ચારે તરફ વાતાવરણ કંકુમય થઈ રહ્યું. એક ‘જય અંબે’ ની ખૂમ, એક ચીસ આ ઘોંઘાટમાં સંભળાઈ ન સંભળાઈ અને સતી રાણક દેહ છોડી રા'ની સાથે જઈ વરી.

અને ભોગાવા આ સતીની ભક્તિની પરમ કસોટી બેઈ રહી.

સમજુતી:—‘મીનજ બા’—જયસિંહદેવની માતા; ‘તે અને રાણી’ મીનજ બા અને જયસિંહદેવની રાણી, લીલાદેવી ‘દૈવી તદસ્થતા’—મિત્રો અને રાત્રીઓ ઉપર સમાન દષ્ટિએ ભેવાની, દેવતાઓમાં જ નજરે પડે એવી વૃત્તિ. ‘અનિર્વાચ્ય મૃદુતા,—વર્ણવી ન શકાય એટલી કામળતા, નરમાર. રા'ખેંગાર મારેનો રાણકનો પ્રેમ કેટલો અદ્ભુત હતો એ આ ઉપરથી જણાય છે.

૫. એક સાધારણ અનુભવ

રઘુનંદન અને હું દીક્ષોગ્નન દોસ્ત હતા. બાલપણમાં—અમારો વિદ્યાભ્યાસ સાથે થયો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ દરેક જાતની ભવિષ્યની આશાઓના મોટા છુરગે જે અમે ચણતા તેમાં ‘પણ અહર્નિશ અમે સાથીઓ હતા. કોલેજમાં શીખતા બીનઅનુભવી યુવકોની સ્વચ્છંદ કલ્પનાથી અમે અનેક જાતના વિચાર કરતા. વિશ્વવ્યાપક હિલચાલોના અગ્રગણ્ય નેતા થવાની શક્તિ અમારામાં

છે એમ માનતા; પ્રલયકાળના સમુદ્ર તરંગ જેવો દ્યુથરતો આત્મા કે બુદ્ધિનો ઉત્સાહ અમારો છે એમ ધારતા; અને એ બધી શક્તિઓને દુનિઆની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગમાં લાવવા દ્રઢ નિશ્ચયો કરતા. તેમાં મારા કરતાં રઘુનંદનમાં ટાપટીપ વધારે—જીમ જરા વધારે સગળ, એટલે એ કદી ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચશે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો આવતો. ધડીમાં એમ લાગતું કે તે ધાર્મિક સુધારક યર્ષ સત્યને માટે ઈસુ ખ્રિસ્તના કારમા મૃત્યુની મહત્તા પામશે; ધડીમાં લાગતું કે દેશજનુનમાં જનન કંપલાવી કોઈ નરરત્ન વીર થશે; ધડીમાં એમ થતું કે સુરેન્દ્રનાથ સમું અપ્રતિમ વક્રૃત્વ કેળવી દેશની ચારે દિશા ધગધગતા શબ્દાંગારોની પુરશે.

પછી એ મુંઝઈ આવ્યો. પૈસાની કૈંક ઝોટ હોવાથી એક અગ્રિજ નિયાગમાં આલીસ રૂપીઆના ભારતરની જીંદગીમાં માફ તો મનોરાજ્ય મારે વિરામવું પડ્યું. રઘુનંદને અભ્યાસ જરૂરી રાખ્યો. અમારો પત્રવ્યવહાર નિરંતર ચાલ્યા જ કરતો. અને ભક્ષે હું નહિ તો મારો મિત્ર પણ બાલપણનાં સ્વપ્નો મૂર્તિમંત કરશે એમ માની સંતોષ લેતો.

વરસેક દિવસે અમે મળ્યા. જરાક મને ખેદ થયો. મેં ધાર્યું હતું કે રઘુનંદનના નિર્મળ હૃદયની સ્વચ્છતા પર કદી જરા પણ ઝાંખ વળશે જ નહિ, પણ તેની રીતભાતથી મને અચંબો થયો. અંતરના ઉલાસ કરતાં કૃત્રિમ રીતભાત તેનામાં વધારે દેખાઈ. હેત અને ઉત્સાહના નિર્મળ ઝરણામાં દુનીઆદારીનો કાચક વધારે કરતો લાગ્યો. મેં એવા વિચારો મનમાંથી કાઢી નાંખ્યા; વખતે મારા નિરીક્ષણમાં ભુલ હોય. મેં જુના સ્વપ્નોની વાત છોડી, થોડોક તેમાં તેણે રસ લીધો—પણ વધારે રસ તો મુંઝઈની મઝા લાંના નાટકે અને ત્યાંની ફેશનમાં એ લેતો હોય એમ લાગ્યું. અમારી મોટી આશાઓની અટારીઓમાં એણે કેં ફેરફાર કર્યો હોય એમ દેખાયું, છતાં તેનામાં મારી શ્રદ્ધા અડગ રહી. સ્થૂલ સુખોને ઈષ્ટ માનનાર

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના અલબેલા જગત જેવા મુંબાઈના વાતાવરણથી વખત છે ને જરા માનસિક ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. મારા રનેહને લીધે મેં તેનામાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા અધઃપતન તરફ આંખ આડા કાન કર્યાં.

રઘુનંદન અને એક સુશીલ બાલિકા વચ્ચે કેંક પ્રીતિ હતી. તે તેના ગુણો વિશે હંમેશા પત્રમાં લખતો અને જતે દહાડે તેની સાથે જ તે પરણ્યો એમ મેં ધાર્યું હતું, પણ તે છોકરીના બાપની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી હાલ પરણવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું એમ મને કહેવામાં આવ્યું હતું. બે એક મહિના પછી મારા પર પત્ર આવ્યો કે રઘુનંદને એક શ્રીમંતની છોકરી સાથે વિવાહ કર્યો છે. મેં પહેલાં માન્યું નહીં. રઘુનંદનને લખ્યું પણ તેણે કેં જવાબ વાળ્યો નહીં. રઘુનંદન જેવો ઉચ્ચ ભાવનાવાળો માણસ એક રનેહજનને પોતાની કરેલી પ્રિયતમાને છોડી બીજાને પરણે એ મારા માનવામાં આવ્યું નહિ. એ અરસામાં મારે મુંબઈ જવાનું થયું. હંમેશા પત્ર લખતાં જ રઘુનંદન દોડતો રેશન પર આવતો; આ વખતે એ મારા ગયા પછી પણ એક દિવસ સુધી આવ્યો નહીં. મારા મનમાં અનેક વહેમ. ઉત્પન્ન થયા. મારું હૃદય ધણું દુઃખાંતું; રઘુનંદનની બિવિધ્યની મહત્તા અને દેશપ્રયોગિતા પર મારી એટલી અદ્દા હતી કે એનું અધઃપતન જો થાય તો દેશને અને સમાજને કારી ધા લાગે એમ હું માનતો હતો.

દોઢ દિવસે બાઈસાહેબ જણાયા. વિલાયતની રેશન અને મોંઘા-પસોમાં દીપતા રઘુનંદનને જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. સાફ જીવન અને ઉચ્ચ વિચારની પવિત્ર ભાવનાના સાધકને આટલો દુઃખ શા ? સાહેબ બેઠા. ઉચ્ચ સોસાયટીની કહેવાતી ચાલાકીથી થોડો વખત આમ તેમ વાતો કરી. મારાથી ન રહેવાયું. પુછ્યું. “હા, ફલાણા શેરીયાની એકની એક છોકરી સાથે મારાં લગ્ન આવતે મહીને થશે.” આંગળી પર વીંટીનું ઝગકતું નંગ ઉપર આણુતાં તેણે કહ્યું “તારે

પણ આજે આવ્યું પડશે વાતકેશ્વર. તારી ઝોળખાણ કરાવશું ” વાત ધ્રુપાવી અતડાપણું દર્શાવી, કરેલો મિત્રદ્રોહ—ગરીબ માથાપતી નિરાધાર છોકરીને દંગો દઈ વહોરેલો પ્રેમદ્રોહ—પૈસાની લાગણમાં સ્વીકારેલા નવા સંબંધમાં તેમજ દેશનમાં કુળી અંતરનું કરેલું આઘાતન અને આત્મદ્રોહ. આ સધળું મેં જોયું અને શરમાયા વિના આટલી નફટાઈમાં તેને નાચતો જોઈ મને તિરસ્કાર આવ્યો. આ રઘુનંદન ! તેને મેં ઊધડો લીધો. કલાક સુધી મેં કહેવાય તેટલું તેને કહ્યું. તિરસ્કારનો આખો શબ્દકોષ ઠાલ્યો, પણ તેણે હાસ્ય જ કર્યું.

આખરે તેણે જવાબ દીધો : “ જો બાઈ ! એ બધાં આપણાં સ્વપ્નો હતાં, પણ આપણામાં કંઈ સ્વયં કે શંકરની પ્રતિમા છે ? આપણે અલ્પ શક્તિવાળા છીએ. તે છતાં પણ જો આપણી પાસે સારો પૈસો હોય તો આપણે કૈંક અંશે તેનો સદુપયોગ કરીએ, તેનાથી દેશનું બહું કરીએ. એકલાં બાપણ કરતાં પૈસાનો ત્યાગ કરી દેશસેવા કરવામાં વધારે શોખ છે. તું જો જરા થોભ. મન થોડું મારવું તો પડે, છતાં આપણે એનાથી કેટલો લાભ જનમમાજને આપી શકીએ ! ” આ ખ્યાલ જરા હલકો હતો પણ ફીક દેખાતો. મને થયું કે રઘુનંદન હજી કૈં કરશે. લક્ષ્યાધિપતિ થઈ ઉચ્ચ ત્યાગનો દાખલો બેસાડી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેને પ્રસન્ન કરી ખરેખર એની ભાવનાઓ થોડેક અંશે પુરી પાડશે.

થોડે વખતે રઘુનંદન ધામધુમ સાથે પરણ્યો. સાંબળ્યા પ્રમાણે ૭ મહીને એણે તરછોડેલી પ્રિયતમા વિરહથી રીજાઈ સ્વધામ ગઈ. તે વખતે રઘુનંદન મહાગલ્લેશ્વરમાં મોજ માણતો હતો. નવી સ્ત્રીના સંધન રનેહમાં નિર્ધન અજાગણીના અકાલ અરણુની કૈં લાગણી થાય ? કાગળ વાંચી કચરાની ટોપલીમાં તેને વિસર્જન કરી, પત્ની સાથે ટેનીસ રમવા રઘુનંદન ચાલ્યો.

ત્યારપછી ત્રણ વર્ગે હું મુંમાઈ આવ્યો. મારે માટે મોટર હાજર થઈ હતી. અખુટ પૈસાના વિલાસમાં લહેર કરવાનો અનુભવ

મને નવો હતો. ઝપાટાગંધ અમે વાલકેમ્બર ગયા; માણસોએ આવી મારે માટે રાખેલો ઝોરડો દેખાડ્યો. આખા મકાનનો વૈભવ રાગ-ઓનો ગર્વ ઉતારે તેમ હતો. જે ફક્ત જંગલનો નકામો સરસામાન વેચી પૈસા એકઠા કર્યા હોત તો પણ ત્રીજી સાલના દુકાનમાં એક પણ જીવ કે દોર મરવા પામતે નહિ! એક જીવ જે ઠાડીઆવાડમાં પુટ્ટી બદામને અભાવે અનન્યસ વિના તરફડીયાં મારતો મરણ પથારીમાં પડ્યો હતો તેનાથી એ વધારે નાપાક જીવને ખુશ રાખવા, તેની લિપ્સા સંતોષવા કેટલો ખર્ચ? કેટલી મહેનત? કેટલી ખુશામત?

પછી રઘુનંદનને હું મળ્યો—મારા વિદ્વાન બાળ રનેહીની માનસિક ઉત્સાહથી ચમકતી આંખો, હંચી અભિલાષથી ધ્રુજતો શબ્દ, અભ્યાસના ગૌરવથી ઓપતું કપાળ, એ બધાની જગ્યાએ આજસમાં ગરક થયેલી વિષયી આંખો, ફેશનેબલ ગણાતી પારસીશાઈ બાવા અને જરા બોક્ષતાં તરફી પડતી હોય એવો લંબાતો સ્વર, અને અનેક સુવાસિત પ્લાસ્ટરોથી ચકચકિત કરેલું મોઢું—આ બધો ફેરફાર જોઈ હું તો ચમક્યો.

પછી જાણે ઈંટ મટોડી કે કાચ લાકડામાં કેં ભવ્યતા હોય તેમ એમનો જંગલો દેખાડવા તેણે મને સાથે લીધો. તેના વર્ણનથી ઠાને લાભ થવાનો હતો? મને ત્રીસનો એક મહાત્મા સાંભળ્યો. એક પૈસાદાર શિષ્યે ડાયોજનીસને પોતાનો ભવ્ય મહેલ દેખાડી, પ્રશંસાની આશાએ તે તત્ત્વવેત્તાનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ડાયોજનીસ શિષ્યના મોં ઉપર થુંક્યો, અને હસીને કહ્યું: “આ બધું સુંદર છે, માત્ર ગદીય જગ્યા આટલી જ છે.” મને પણ રઘુનંદનને એવો ઠાંઈ શીરપાવ આપવાનું મન થયું.

આ ફલાણો “હોલ” ને આ દીકણો રૂમ કરતા કરતા અમે કહેવાતી લાયબ્રેરીમાં આવ્યા. અનેક ચગકતા કપાટોમાં ધણું જ સારાં પૂંદાં અને સોનેરી નામોથી સુશોભિત, ડાઈ એક અરપર્ચ, વિષયી જમાનાની વાસના તૃપ્ત કરવા લખાએલી વાર્તાઓ મેં દીડી. થોડાંએક

કપાટોમાં સાહિત્યના ગ્રંથો જોમના તેમ-વગર પાનાં કપાએ શોભતા હતા. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં કોઈ પણ તેને અડક્યું હોય એમ લાગતું નહોતું.

“રઘુનંદન, તારી કોલેજની નાની ચોપડીઓનું શું થયું ? એ તો તારી જીવનન ચોપડીઓ હતી ?”

“કઈ પેલી છ છ આનાની ! હં એ તો તદ્દન નકામી પડી. તે મેં ફેંકાવી દીધી,” ખરેખર હયા ત્રિચારોની જનેતાઓ ગઈ, પછી ભાવનાઓ ક્યાંથી રહે ?

એટલામાં એક નોકરે આવી કહ્યું કે જોસફાઇન માંડી થઈ ગઈ છે. એ નામ સાંભળીને મને મહાન નેપોલીઅનની સ્ત્રીનું સ્મરણ થયું, અને રઘુનંદનનું ચિંતાવાળું મોઢું જોતાં એ વ્યક્તિ કેાણુ હશે તે જાણવા જણાસા થઈ. હાંફતાં હાંફતાં અમે એક ઓરડામાં આવ્યા. તે ઓરડો કંઈ કુતરાની પાંજરાપોજ જેવો લાગતો હતો. કારણ કે ૧૫-૨૦ કુતરાં મોજ કરતાં ત્યાં મેં જોયાં અને મારા અત્યંત તિરસ્કાર વચ્ચે જોસફાઇન એક કુતરી છે એમ મેં જાણ્યું. આ ભાગ્ય-શાળી જનનવર માટે મોટરમાં ડકટર આવ્યા અને તેને શાંતિ થઈ ત્યારે રઘુનંદન જાંખ્યા. એ વખતે પેલી સ્વર્ગસ્થ ગ્રેમાળ જાળા જે રઘુનંદનની અધમતાને લીધે બાજપણમાં મરી ગઈ હતી તેનું સ્મરણ મને થયું. મને કમકમાં આવ્યાં. ત્યારપછી દરેક કુતરાની જાત, કુટુંબ, ગુણુ વગરનો ઇતિહાસ મને તેણે કહ્યો. ખરેખર, આટલી ગંધી યાદ-દારત બીજે ફેંકાણે વાપરી હોત તો હિંદુસ્તાનનો સરસ ઇતિહાસ લખાત.

ત્યારપછી અમ્મરી તમેલાની મુસાફરીનું અને ઘોડાઓના ગુણુનું વર્ણન લખી વાંચનારને કંટાળો આપીશ નહિ. મને એટલુંજ થયું કે રઘુનંદન કુતરાં કે ઘોડામંદ્રેડાનો વેપારી હોત તો ઘણું સાફ કામ કરી ફુનીઆને હાંધી વધારે ઉપયોગી થાત. ગધુ જોયું. પછી રઘુનંદને પોતાની સમૃદ્ધિ અને વસ્તુઓનાં વખાણુ કર્યા : “કેમ દોસ્ત ! ગધું ક્ષુદ્ર છે ને ? એકજ સાગી પીગ છે.”

“શું?” મેં તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

“આવક પહોંચતી નથી. શું કરું! મહામુશ્કેલીએ આવી રહે છે.”

પળવાર પર બેઝેલા ડઝન ઘોડા, બે ડઝન કુતરાં ને પાંચ ડઝન ખાસડાં મને યાદ આપ્યાં, પણ હું બોલ્યો નહીં.

“ત્યારે બીજા કામમાં તો પૈસા ક્યાંથી જ પ્રપરાતા હોય?” મેં પૂછ્યું.

‘અરે નહિરે? એક દમડી પણ ખચતી નથી. હું શું કરું?’ જાણે એમાં દમડીનો વાંક હોય તેમ તેણે કહ્યું. “પણ નહીં દોસ્ત! ખરું કહે બધી વસ્તુ ગોઠવાઈ તો મળતી છે ને!”

“ખરેખર રઘુનંદન ગધાની જગ્યા મેં બોધ, પણ એક વસ્તુ મુકવાની જગ્યા કાંઈ દેખાઈ નહીં.”

“શાની?”

“શાની? અહિંઆં બધું છે. પણ તારી બાવના, પુરપાઈનાં હિંચા આદેશ, ત્યાગ અને સેવાના સુદ્ધ સંકલ્પનું સ્થાન કેં અહિંઆં દેખાતું નથી. તેને માટે કેં જગ્યા નથી. તે ગધાં તું પહેલાં રહેતો હતો તે કાલગાદેવીની નાની ગંદી ઓરડીમાં રહી ગયાં એમ ભાસે છે; અને જુનો રઘુનંદન પણ ત્યાંજ રહ્યો નહીં વાર?”

મારા નાના ગામમાં, અને હુંકા પગારમાં મેં મારી બાવના વધારે મારી રીતે જીજ્ઞાસી હતી.

પાંચ છ દિવસ સુધી બોગવેલી અત્યંત મોજથી ગુંગળાઈ મારે ગામ જવા હું નીકળ્યો. ગંગતો છોડતાં મને બર્તુદરિ યાદ આવ્યો:—

સાહિત્ય-સંગીત-કલાવિહીન:

સાધ્વાત્ પશુ: પુચ્છવિયાળહીન: ।

તુર્ણં ન રાદગ્રાપિ જીવમાન-

સ્તદ્ભાગવેયં પરમં પશુનામ્ ॥

૬. હા થી ને પ ગે

[માળવાના રાજા મુંજે દક્ષિણમાં આવેલા તેલંગણના રાજા તૈલપને અનેકવાર હરાવ્યો હતો અને અવનતી લઈ જઈ સામન્તની મારફત તેની પાસે સેવા કરાવી હતી. તૈલપ આ કલંક ઠાળવા લાગે શોધ્યા કરતો હતો. એકવાર તેલંગણ હપર ચઢી આવતાં મુંજને અટકાવતાં તૈલપ તેને પકડે છે ને તેને દેહમાં પૂરે છે. પણ તેની છટા અને સીન્દર્યથી તલપની વિધવા પહેલ મૃણાલ અને નગરજનો તેના હપર મોહી જાય છે. તૈલપ તેને આગળ તેટલું દુઃખ અને અપમાન દે છે છતાં તેની લોકપ્રિયતા વધેજ નાય છે. આખરે ઈર્ષાના બળથી તૈલપ તેને હાથીને પગે ઘુંટાવી નાંખે છે.]

સાત દિવસ સુધી મુંજે બિશ્વા માંગી, ને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો. આખું ગામ તેની પાછળ ઘેલું ચઢી ગયું; દરેક નર ને નારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં; દરેક જણ મુંજ બચે તેવી બાધા લેવા બેઠાં.

પણ આ વખત તૈલપ હેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલ પર, મુંજપર, મુંજની સાથે બોલે તેનાપર સખત પહેરો રહેતો, અને શબ્દે શબ્દ તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમે ધીમે માલવરાજના ચમત્કારી વ્યક્તિત્વનું, અને પોતાની કથબેલી બાબતનું બાન આવતું ગયું, અને જેમ જેમ બાન આવતું ગયું તેમ તેમ મુંજને મારી નાખવાનો સંકલ્પ તે દૃઢ કરતો ગયો.

હઢેરો પીટાવી તેણે જમતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને હાથીને પગે કચરવામાં આવશે; અને આ વિજય-મહોત્સવમાં ભાગ લેવાને તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દિગ્ગ ચઢી ગયો. હજારો અંતરમાંથી, રોપના, તિર-સ્કારના હૃદ્ગારો જહાર પડ્યા, હજારો અંતરમાં આંસુ આગ્યાં, હજારો નિઃશ્વાસો આ અન્યાયની સામે મૂંઝો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપનો સંકલ્પ નિશ્ચલ હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ રાજસુવનના આગળના ચોમાનમાં બેગો થયો. ચારે તરફ ચારીઓમાં અને છાપરે લોકોની દૃઢ જાગી હતી.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મદોન્મત ગજરાજ ડાકતો હતો. નેને નિશામાં ચકચૂર બનાવ્યો હતો. તેના પર એક અનુભવી મદાવત બેસી મહામૂરકેલીએ તેને કાથુમાં રાખતો હતો. હાથી ઘાત આંખો વડે નગરજનોને નિહાળી રહ્યો હતો. ને થોડી થોડી વારે સુંઠ લાંબાથી અવાજ કરી પોતાનો ગુસ્સો બહાર કરતો હતો. મુંજ કારા-ગૃહમાંથી નિકળીને આવ્યો. શોકમાં શાન્તિ પ્રસરી રહી અને બધા એકીટસે જોઈ રહ્યા.

હસીને મુંજે દહ્યું, “આ પક્ષે મારો દિગ્વિજય પૂરો થયો.” ગુસ્સામાં શું કહેવું તે ન સૂઝતાં તૈલપ મૂંગો રહ્યો. મુંજે પોતાનું તેજસ્વી મુખ ચારે તરફ ફેરવ્યું, હસ્યો ને બધાં આંખે એમ કહ્યું; “મૂર્ખ, કાંઈ નજરે મૂકે છે? અવન્તીના સિંહાસન પર સિંહસભો મારો બોજ ગર્જે છે. સ્મુનદેશમાં બીજામ માફ વેર વાળવા તકસે છે. તારી પ્રજા તારી નથી રહી; મારી બની છે. વિન્ય કોનો? મારો કે તારો?”

“હમણાં મારો હાથી તારો વિન્ય દેખાડશે.” કહી તૈલપ આગળ આવ્યો.

મુંજ ખડખડાટ હસ્યો.

“એમાં તારો વિન્ય કે મારો? તું મને નમાવવા માંગતો હતો; ને હું વગર નમે શ્રવન પૂર્વ કરીશ. તું નીતિનો આડંબર ધારતો હતો; અત્યારે તેને છોડી રાજહત્યાનું મહા પાપ વહોરે છે. વિનેતા કોણ—હું કે તું?”

મુંજનો અવાજ તિરસ્કાર ભર્યો તે મેદનીમાં ગાજી રહ્યો. તૈલપે અકળામણમાં હોહ કરડ્યા. તેની આંખમાંથી વિષભર્યા કિરણો કુટ્યાં.

“સૈનિકો પકડો એને.”

“શા માટે? હુંજ મારી મેળે ચાલ્યો.” કહી ગજેન્દ્ર સમા ગૌરવભર્યા ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.

બધાં જોઈ રહ્યાં—આંખો ફાડીને. બધાંનો આસ ફાંધાઈ રહ્યો. મુંજ શાન્તિથી આગળ ચાલતો—પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો આવતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઉભો રહ્યો; ને તૈલપના હુકમથી સૈનિકોએ તેની બેડી કાઢી નાંખી.

બેડીઓ છુટી કે મુંજ ટટાર થઈ ઉભો રહ્યો; તેણે પોતાના કપાળ પર પડતા વાળ હાંચ્યા કર્યાં. અને વિશાળ ભાસથી ઓપતું મુખ લોકો તરફ ફેરવ્યું. તેની આંખમાં નિડરતા હતી, પૃથિવીની વલ્લભતા સ્વયંક તેજ હતું. તેના હોઠ ઉપર મીઠું ગૌરવભર્યું હાસ્ય હતું.

લોકોને કમકમાં આવ્યાં. કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષ રડવા લાગ્યાં. સૈનિકો હોઠપર હોઠ બીડી કર્તવ્યપરાપણુ થઈ રહ્યા.

“તૈલપ,” નિરાંતે મુંજે કહ્યું, “જો માફ મૃત્યુ આખરે તો પૃથિવીવલ્લભને શોભે તેવું જ રચાયું.”

તૈલપ નિશ્ચય હોઠે ફૂરતાભર્યો ઉભો હતો. તેના હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે મરતાં મરતાં પણ મુંજ પોતાનો વિનયધ્વજ ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ખિન્ન થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદૃષ્ટ પડે તેની વાટ તે બેઠે રહ્યો હતો.

“આશ નહિ તો સૈનિકોને જોડાવું ?”

મુંજે એક તિરસ્કારભરી નજર તૈલપ પર નાખી ને હાથીની સૂંઠ પાસે બે ડગલાં આગળ ગયો.

ત્યાં જઈ તે ખંચાઈ ને ઉભો.

તૈલપને બેઠેતી તક મળી—“કેમ ગભરાયો ?”

“પૃથિવીવલ્લભ ગભરાય તો પૃથ્વી રસાતાલ જાપ. ગાંડા, એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.”

“શો ?”

“એટલેજ” ગર્વથી મુંજે માથું ઉંચું કર્યું. તેની આંખો જરા રનેહબીની થઈ “કે ગિયારી સરસ્વતીનું થશે શું ?”

“એટલે ?”

લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ જશે વીરસનદમાં; પણ મરતો મુંજ જરા મરતાં ગિયારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.

એટલું કહી અનિવાર્ય નિરસકારથી તૈલપ તરફ પૂંદ કરી તે હાથી તરફ ક્યો. “ગજરાજ, રાજાઓમાં ગજ એવો પૃથિવીવંશભલ્લારી પામે આવ્યો છે.”

ધોડીવાર વિચાર કરતાં, રમતા હોય તેમ હાથી મૂંઢ દક્ષાથી રહ્યો. અને મુંજને તેને પંપાળા ક્યો. આખરે શાન્તિથી તેની મૂંઢને તે વગવ્યો. ઉપરથી મહાવતે અંકુશ માર્યું. હાથીએ મૂંઢ વીંટી મુંજને ઉચ્ચકી લીધો:

હાથીએ મૂંઢનું મુંજનું ઉંચું ક્યું;—નીચું ક્યું; અનેકવાર તેની વચ્ચે દમ્ભતો, પ્રભાવભરી આંખો વડે ગર્વ દર્શાવતો પૃથિવીવંશભ કાળીનાગ નાયતા શ્રીકૃષ્ણ સમો સોડોની નિશ્ચય ને સજ્જ આંખો અગાડી રમી રહ્યો. ગજેન્દ્રે ઘોષ ક્યો ને મૂંઢને એક ઝોક વધારે આપ્યો. પૃથિવીવંશભનો વિનયધોષ ગાળી રહ્યો, “જય મહાકાલ.”

સોડોમાં હાહાકાર થયો ! મુંજ હાથીના પગ તળે અદૃષ્ટ થઈ ગયો હતો. હાથીએ પગ મૂક્યો—નાર દીધો—કચરાવાનો અવાજ થયો, ને પગ ઉંચકી લીધો !

જમીન પર પૃથિવીવંશભનું શયન શુંદારીને રાટલો બની પડ્યું હતું !

આ ભાગ ‘પૃથિવી વંશભમાં’થી લેવામાં આવેલો છે. તેમની વાર્તાઓ માટે અનેક તર્ક વિતર્ક થાય છે; છતાં તેમના લખાણમાં પ્રસંગનું સચોટ ચિત્રદર્શન કરી શકવાની અજબ શક્તિને લેઈ તેમની વાર્તાનાં સ્વીકૃત્તેા જલ્લે જીવતા જનતાં હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતા નથી. તેમની ભાષાનો જુસ્સો પશુ દરસાદાર છે.

દ્વિગ્વિનય—બધી દિશાઓમાં સંપૂર્ણ જય, અમત્કારી—અસાધારણ, બચ કિત્તવ—સામા માણસ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાની શક્તિ, મુંજ તૈલપનો રાજકેદી છતાં લોકો મુંજથી અલઈ જઈ રાજ ઉપર પ્રેમ બતાવવાને બદલે મુંજને ચાહતા હતા. રાજ્યભુવન—રાજગહેલ, ‘ભુવન’ રાજ્યને બદલે ‘ભવન’ જોઈએ. મહોન્મત—મસ્તાન. અવન્તી માગવાની પ્રાચીન કાળની રાજધાની, લો ૪—મુંજનો ભત્રીજો તેણે મુંજને બચાવવા માટે છેક કારાચલ લગી હપ્ત

ભોંયદે ક્યું હતું, છતાં તે તૈલપની બહેન કાત્યાયિની જે વિધવા હતી તેના પ્રેમપાસમાં બધાઈ ગયેલા હોય છટ્ટી શક્યો નહિ. બીજામ-એક માંડસિક રાત્ર. તે તૈલપની નોકરીમાં હોઈ તેનેજ લીધે મુંજ પકડાયો હતો. પરંતુ તેનું તેના રાત્રએ અપમાન ક્યું એટલે તે નોકરી છોડી પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો તથા તેનું અપમાનનું વેર લેવા તે વલસતો હતો. પૃથિવીવશસ્ત્ર-પૃથ્વીનો પતિ, મુંજ વિદ્વાન, રસિક અને પડિતોને આશરો આપતો દોષ તેમણે તેને એ બિરુદ આપ્યું હતું. રસતાળ-પાતાળ, સાડ પાતાળમાંના એક પાતાળનું નામ. 'અદૃષ્ટ' શબ્દ બરાબર રીતે નથી વપરાયો 'અદૃશ્ય' લેખ્યો.

૭. પતિમુગ્ધ મંજરી

સૂર્ય તેજમાં નાચના સરસ્વતીના તરંગોપર એક નાની નાવડી જતી હતી. તેમાં પાંચ સાત યુવતીઓ બેઠી હતી, તેમાંની જે તેજસ્વી, નવયૌવના મદભરી હતી; એક કાશ્મીરા હતી, બીજી મંજરી હતી. કાશ્મીરાની આંખો તોફાનમાં નાચતી હતી; તેણે એકદમ મંજરીને પગે ચોંટી દીધી.

“ઓ ! ઓ ! બા શું કરે છે ?”

“તો પાછી વળી ત્યાં શું જોયા કરે છે ?”

“હું તો જોઉં છું કે પાટણ અદિપાંથી કેવું દેખાય છે.” કાશ્મીરાએ મંજરીને એક તમાચા માયો “જુડી ! નજર તો પેલા આરાપર હતી.”

મંજરીનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું.

“ત્યાં શું જુએ છે ? ત્યાં તો બધા વહેંતીયા વીરો છે. ક્યાં અમારા બી.મ, ને દ્રોણ, ને પરશુરામ !”

મંજરીના ઉચ્ચારણના ચાળા પાડતાં કાશ્મીરાદેવીએ ટાણે માયો. “આ જમાનામાં એવા છે ક્યાં ?” ત્યાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ બધી હસી પડી.

“તો બધા વહેંતીયા જ છે.” ગર્વથી મંજરીએ કયું; “એક સિતાય”-તેણે ઉમેર્યું.

“એક ડોલુ ?” કહી કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીનો હાથ પકડી હસતા હસતા હાથવા માંડ્યો. “બોલ ! ડોલુ મંડોજેશ્વર, નહિ ? બોલ.”

“ઓ જા ! મારો હાથ ભાંગશે !” ચીસ પાડતાં મંજરીએ કહ્યું.

“તો પીડા ઓછી. બોલ હરામખોર ! એક ડોલુ ?” કહી તેણે વધારે હાથ મરડ્યો.

મંજરીની આંખમાં હસતાં હસતાં પાણી આવ્યાં. “સો હાથ બેઠએ તો ભાંગી નાંખો. હું જીવું નહિ બોહું.”

“એક ડોલુ ! બોલ !”

“ઉઠા, નવધણુ. જેંગાર ને કાળ જૈરવ—એ ચારનો વિન્જેતા હોય તે.”

“હજી કોઈ રહી ગયું છે ?” કાશ્મીરાએ હસતાં પુછ્યું.

“હા, પેલી કવિકુલ શિરોમણિ એ પાંચનો વિન્જેતા.”

“હુમ્મી ! હરામખોર ! શરમ નથી આવતી ? તારી બધી પંડિતોઈ ગઈ ક્યાં ?

“સમાધ ગઇ, બધી ત્યાં.” કહી મંજરીએ જે હોડીમાં મંડોજેશ્વર, કીર્તિદેવ ને કાક બેઠા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“નહટ !” કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“તમે બનાવી. પરણાવી શું કામ ?”

કનૈયાલાલ મુનશી

પૂર્વકથા : મંજરી કર્ણદેવના સમયમાં કાશ્મીરથી પાટણ આવી વસેલા કવિકુલ શિરોમણિ રૂદ્રદત્ત વાચસ્પતિની વિદુષી પુત્રી છે. એની માતા એને ખંભા-તના હાડેમ ગ્રાવક ઉદાસાએ પરણાવવા માગેછે; પણ પોતાનાં કુલ અને સંસ્કારના અડમ અભિમાનવાળી મુવતી તેમ કરવા કબૂલ થતી નથી. એ પ્રસંગે બૃથુકચ્છનો બ્રાહ્મણ શૈનિક કાક ખંભાત જઈ રહે છે, અને ત્યાંથી પાટણ લાવી પોતાના સ્વામી લાટના મંડોજેશ્વર ત્રિભુવનપાલની સ્ત્રી કાશ્મીરા દેવીનો સંભાળ નીચે એને રાખે છે. કાશ્મીરા કાકને પરણવા મંજરીને ધણું સમજાવે છે, પણ તે વિધાવિહીન બ્રાહ્મણને પરણવા એ ગર્વિષ્ઠા ના પાડે છે. પરંતુ ફરી ઉદાના માણસો એને પકડી જાય ■ એટલે કાકને પરણ્યા સિવાય કદાચી પોતે નિર્ભય

નહિ યદ્ય શક્ય એમ ખાતરી થવાથી અન્તે કમને એ તેની સાથે લગ્ન કરે છે. છતાં પત્ની તરીકેનો કોઈ પણ વ્યવહાર તેની સાથે રાખતી નથી દરમિયાનમાં કોઈ અનેક પરાક્રમે કરે છે; ગુજરાત ઉપર ચડી આવનાર જીનાગઢના રા' નવધણની પાછળ પડી એને પકડાવે છે, કાળજીરવ પાસે જઈ પોતાના મિત્ર કીર્તિદેવનું કુળ પૂછી આવે છે; અને જીનાગઢમાં રા' ખેંગારે પોતાને કેદ કર્યો હતો ત્યાંથી મુક્તિ કરી છૂટી નીકળે છે. આ સર્વ પરાક્રમે જોઈને તેમજ તેનાં ચારિત્રથી મુગ્ધ બની મંજરી પોતાનું અભિમાન વિસરી ન્યહ છે, અને કોઈને પોતાને યોગ્ય પતિ ગણી તેના તરફ માનદ્રષ્ટિથી જોવા લાગે છે.

૮. શઠમ્ પ્રતિ- ?

[શ્રી ૦ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ્ટ (જન્મ સંવત્ ૧૮૩૬) એમ. એ; એસ. ડી. સી. ડી-ની લાવનગરની શામલદાસ કૌલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે નિમણુંક થઈ હતી. શિક્ષણ પદ્ધતિની ખાતર શ્રીમાનૂ નમુસમ રામાની સહાનુભૂતિ અને સક્રિય સહાયતા મેળવી સને ૧૯૧૦માં ફક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાધોજનનની સ્થાપના કરેલી. આ એક શિક્ષણ સંસ્થા છે.

આ બધા વ્યવસાય સાથે પોતાનો ખચત બધો સમય તેઓ લેખનકાર્યમાં ગાળે છે. એમણે આસરે વીસ ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે.]

“ દેવી પાંચાલી શું કરો છો ? ” પર્ણકુટીના દરવાજામાં પેસતાંજ સુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

“ આ બીણડી થોડાએક કોદરા અને ખંટી આપી ગઈ છે તે સાફ કહી છું. ” દ્રોપદીએ જવાબ વાળ્યો.

“ પણ તમારૂં મોં મને આજે સૂજી ગયું લાગે છે. કાલે કાંઈ જીંધ નહોતી આવી શું ? ” સુધિષ્ઠિર પર્ણકુટીની વધારે નજીક આવ્યા.

“ જીંધ શા માટે ન આવે ? વલ્કલનો આ રાજવી પોશાક, ખૂદ પૃથ્વી માતાના ખોળામાં રહ્યા, રાત આખી શીયાળવાનું મીઠું સંગીત અને બાર બાર વર્ષો થયાં અનાયાસે મળેલાં આ સુખ ઐશ્વર્યને લીધે મનની અસાધારણ શાંતિ; આવી ઉઘતો હું કુંવારી હતી તે દિવસે

પાંચાળના છત્રપત્રગમાં એ ન આવતી. ” દ્રૌપદીએ કાદરા ઝાટકતાં ઝાટકતાં ચલાવ્યું.

યુધિષ્ઠિર પર્ણકુટીને ઝોટલે બેઠા અને ઊંડાવિચારમાં પડી ગયા હોય એમ બોલતા બંધ થયા.

“ કેમ બેલતા નથી ? ” દ્રૌપદીએ સામું બોલને પ્રશ્ન કર્યો. “ તમે ત્યાં બેઠા રહ્યા છો તે કુતરાંમી વિષ્ણુ છે, આ પર્ણકુટીને દરવાજે કાલે થોડાં રોઝ આવ્યાં હતાં તેમણે તોડી નાખ્યો છે. નકુળ સહદેવે આપના માટે જે ચોતરો બનાવ્યો છે ત્યાં હવે તો નોળાઆ આજોટવા લાગ્યા છે; યુધિષ્ઠિર મહારાજ, કેમ બેલતા નથી ? ” દ્રૌપદીએ ચલાવ્યું. “ શરીરે તો ઠીક છે ને ? ”

“ હા. ”

“ તકકામાંથી આવો છો એટલે માથું તો નથી કુખતું ? ભો જરા આ પાણી છોટો. ” દ્રૌપદીએ ઠંડા પાણીથી ભરેલું એક માટીનું વાસણ આપ્યું, પણ યુધિષ્ઠિર જરાજરા તેને પકડી ન શક્યા એટલે વાસણે ભાંગી ગયું.

“ હશે, આટલા દિવસ ટક્યું તેથી મૂને આશ્ચર્ય તો થતું જ હતું ! મેં બીલડીને કહ્યું હતું કે અમને આપીશ તો એ નહિ રહે, પણ એણે ન માન્યું. જરા ખમો. હું હમણાંજ નદીમાંથી વલકત્તને બીનું કરીને લાવું છું અને આપના માથાપર મૂકું છું. ”

“ પાંચાણી, કશી જરૂર નથી. માઈ માથું બાથું કાંઈ કુખતું નથી. ” યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

પગ પાસે સૂતી હતી; એટલે મારા માટે તો તે દિવસે જ મંગલાચરણ થયું છે. વચ્ચે જે દિવસ નળાઆના છાપરા ઉપર હેઠળ સૂવાનું મળ્યું એ કાણુ જાણે કોના પુણ્યે મળ્યું હશે? મારી તો વાતજ નથી. પણ આ ભીમ અશ્વત્થામનો વિચાર કરો છો? આ માદ્રીમાતાના પુત્રોનો વિચાર થાય છે?" દ્રૌપદી જરા જોસમાં આવી.

"તમને કેમ લાગે છે?" યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

"મને તો લાગે છે કે વિચાર નહિ થતો હોય. આ ભીમસેન અને અશ્વત્થામ જેવા ભાઇઓ તો ઈંદ્રને પણ મળવા દુર્લભ! એ જે ભાઇઓના પરાક્રમને લીધે તો તમે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને દેશ દેશા-વરના રાજાઓએ તમારા ચરણમાં માથાં મૂક્યાં. આવા જે વીરોને આજે તમારે લીધે વધકોતો પહેરવાં પડે, ધનુષ્યનો ટંકાર કરી અક્ષૌ-હિણી સેનાનો સંહાર કરે તેવા અશ્વત્થામને આજે શેર અનાજ માટે જંગલના પશુઓનો શિકાર કરવા જવું પડે, મોટા મોટા વડલાઓને આથમાં લઇને જડમૂળ સાથે ઉખેટી નાખનાર આ ભીમને તમારી શપ્થા કરવા માટે જંગીન પરથી ખડ ખૂંટી નાખવું પડે—એનો વિચાર સરખો તમને આવતો હોય તો તે આપણી આ દશા હોય જ નહિ!" દ્રૌપદીની આંખમાં ઝળુન આવવા લાગ્યું.

"દેવી દેવી! તમને ખબર નથી?"

"મને ખબર છે. પાંચાળની પુત્રી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બેન સાવ ભૂખી નથી. આ નકુળ સહદેવની જોડી જંગલમાં મળવી કદાચ. એમના કપાળમાં તો સિંહાસનો લખ્યાં છે પણ કાણુ જાણે કેમ, આજે એ ભાઇઓ આ ખડ પર આજોરે છે અને આજો દિવસ જંગલમાં રખડે છે." દ્રૌપદીએ કહ્યું.

"પાંચાલી, તો તમને એમ લાગે છે કે હું આ ગધું બેતો જ નથી?" યુધિષ્ઠિર ધવાયા હોય તેમ બોલ્યા.

"તમારી ચામડીની આંખો એ દેખે છે, પણ તમારા હૈયાની આંખ એ જોઈ શકતી નથી! માફ ન લગાડશો; મને તમે જ બોલાવા

પ્રેરી છે માટે જોહું છું. મારો તમને કહેવાનો અધિકાર છે માટે જોહું છું. આજે હવે મારું હૈયું હાથ રહેતું નથી માટે જોહું છું. તમે આ ગધુ સાચું જ દેખતા હો તો હજીએ જીમની પાસે અને અર્જુનની પાસે શાંતિની અને ક્ષમાની વાતો શા માટે કરો છો? કહો જોઈએ!" દ્રૌપદી બોલી.

"શાંતિ અને ક્ષમા એજ સાચી વસ્તુ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે, માટે તો વાતો કરું છું!" યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો.

"હજી શાંતિ અને ક્ષમા? હજીએ ક્ષમા? યુધિષ્ઠિર મહારાજ, આ કોણે બોલે છે?"

"યુધિષ્ઠિર બોલે છે. પાંચાલી કોપે ત્યારે પણ ક્ષમાની વાત યુધિષ્ઠિર વિના બીજો કોણ કરે?"

"એવો નિષ્કુર બીજો કોણ હોય? પોતાની બાપદીને હડેચોક વેચી નાખે એવો વીરપતિ બીજો કોણ હોય? યુધિષ્ઠિર, યુધિષ્ઠિર, આ વહકત તો કૌરવોએ આપણને પહેરાવ્યાં, પણ આવા જંગલમાં એ આપણને તેઓ શા માટે કનડતા હશે?" દ્રૌપદીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

"સાપ વીંછી કરડે નહિ તો બીજું શું કરી શકે! એ એમનો સ્વભાવજ છે."

"તો એ સાપ વીંછીને શા માટે મારી નાખતા નથી? તમને મારતાં તમારાં હાથ હૈયું ધૂજતાં હોય તો આધા ખરી જાઓ. પણ આ બીમ અર્જુનને શા માટે રોકે છે?" દ્રૌપદી ગોઠણભર બેઠી.

"એ, પ્રભાણે તેમને મારવાંથી આપણને સુખ મળવાનું નથી એમ લાગે છે માટે રોકું છું." યુધિષ્ઠિરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

"શાથી સુખ મેળવવા માગે છે?"

"તેમને સમજાવીને."

"તે સમજશે એમ તમને લાગે છે?"

આપણે ખરા હૃદયથી સમજાવીશું તો સમજશે. નહિજ સમજે તો કાસે ને ધાર્યું હશે તે થશે."

તમારી આ વાત મારે તો ગળે જ ઉતરતી નથી. આટલું આટલું વેઠ્યા છતાં તમે એને કેમ પકડી રહ્યા છો તે સમજાતું પણ નથી. આજ જંગલમાં દુર્વાસા મુનિ અને તેમના હજારો શિષ્યોને મોકલીને આપણને દુર્યોધને શાપથી મારી નાખવાનો યત્ન કર્યો એ પ્રસંગ યાદ આવે છે? એ વખતે પ્રભુએ આપણી લાજ રાખી ન હોત તો? આજ જંગલમાં દુર્યોધનનો બનેલી અને સિંધનો રાજા જયદ્રથ મારા પર ક્રૂર દષ્ટિ કરીને મને ઉપાડી ચાલતો થયો એ યાદ આવે છે? કેટલું જાણે શું મારી પર તો આ કૌરવોએ ત્રાસ વર્તાવ્યો છે! યુધિષ્ઠિર, યુધિષ્ઠિર, આ ચોટલો જોયો! ભર સભામાં આ ચોટલાનું દુંડાસને અપમાન કર્યું અને મારા ધણીઓ જોઈ રહ્યા એ સાંભળે છે? તે દિવસથી હજી તો મેં અંબોડો વાળ્યો નથી. જે દિવસે ભીમ એ દુષ્ટના લોકીથી આ મારો અંબોડો વાળશે તે દિવસે જ વાળીશ તો તો શાહ જોઈ બેઠી છું. આ બધું યાદ છે?”

“બધું યાદ છે, અને તેથી એ વધારે યાદ છે.”

“તો પછી તમારે લોકી કેમ ઉઠાવતું નથી? તમારી આંખમાં ખૂનકેમ આવતું નથી.”

“આ બધું યાદ છે, એ સાંભળવાથી ચિત્તમાં દુઃખ પણ થાય છે કે મારે લોકી તમારે સૌને દુઃખી થવું પડે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે આ બધાનો સાચો ઉપાય મુદ્દ નથી.”

“ત્યારે ક્ષમા છે?”

“મને લાગે છે કે એજ છે.”

“એવી ક્ષમા કાયરની જ હોય!” એવી ક્ષમા તો આયેલાની જ હોઈ શકે! એવી ક્ષમા ભામટાઓની જ હોય, યરા ક્ષત્રિઓને એવી ક્ષમા હોતી નથી. અને હોય તો એ સાચો ક્ષત્રિય નથી.” દ્રૌપદીની આંખે લોકી ચંદ્રું.

“તમને એમ લાગતું હશે.”

“એક વાત પૂછવા માગું છું. તમને જો આવી ક્ષમા એજ.

ગ્રેષ્ઠ અને સાચો ઉપાય જણાતો હોય તો તમે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી ? એવી કાયા જ તમારે સેવવી હોય તો આ ક્ષત્રિયપણાનો ચિન્હ જેવાં શસ્ત્રાશત્રોનો ત્યાગ કરો, ક્ષમાના અવતારરૂપ ઋષિમુનિઓનું શ્રવન શરૂ કરો અને ક્ષમાની ઉપાસનાથી સુખશાંતિને શોધો. હું આવી ક્ષમામાં શ્રદ્ધા રાખતી નથી; બીમ અર્જુન તેમાં માનતા નથી ! નકુળ સહદેવને પણ તેમાં વિશ્વાસ નથી. એટલે તમે એકલા અહીં જંગલમાં બેઠા બેઠા ક્ષમાની ઉપાસના કરો અને અમને અમારે માર્ગે જવા દો. કૌરવોને તમામને યમસોડમાં પહોંચાડ્યા પછી અમે પણ તમારી સાથે ઉપાસના કરવા અહીં આવીને રહીશું, અને માતા કુંતીને પણ સાથે લેતાં આવીશું.” દ્રૌપદી બબડી ઉઠી.

એટલામાં બીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ મૂંઝવણ કરી પશુકુટીએ આવ્યા. દ્રૌપદીનું મોહું અને આંખો લાલચોળ જોઈને બીમે પૂછ્યું : “ પાંચાલી, કેમ કોપમાં આવી ગયાં જણાંઓ છો ? ”

“ મહારાજ, યુધિષ્ઠિરને વચનપાણું મારીને દુઃખી તો નથી ક્યાં ને ? ” અર્જુન બોલ્યો.

“ બહાલો અર્જુન, આજે તો હું એ કોપમાં આવી ગઈ છું તે માટે મને માફ કરો.” દ્રૌપદી નરમ થઈ.

“ આપણો સૌનો સંકેત જ આવે છે કે મોટાભાઈને આપણે નાહક દુઃખી ન કરવા.” અર્જુને ધીરતાથી કહેવા માંડ્યું.

“ એમાં મને જરાએ દુઃખ નથી. દ્રૌપદીને અને તેમને સૌને મેં મારી મૂખાઈથી આ દુઃખમાં ઉતાર્યા છે એમાં શક નથી. એ દુઃખનાં માર્યા તમે કહો તે મારે સાંભળવું જ જોઈએ.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

“ હવે આપણા દુઃખનો અંત નજીક દેખાય છે. આ બાર વર્ષ વીત્યાં. એમજ તેરમું પણ જશે ને આપણા દુઃખનો અંત આવશે.” અર્જુન બોલ્યો.

“ કેમ સહદેવ તને શું દેખાય છે ? ”

“ચિન્નો તો એવાં દેખાય છે ખરાં; પણ આને સુખ છે કે તેર વર્ષને અંતે સુખ છે એ તો એ જાને સુખ ભોગવી રહીએ પછી ખબર પડે.” સહદેવે જવાબ દીધો.

“મારી તો એક જ વાત છે. આ ચાર વર્ષ વીતાડ્યાં એમજ તેરમું વીતાડો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની જે પ્રતિજ્ઞા તે, આપણી એ પ્રતિજ્ઞા. પણ ત્યારપછી શું ?”

“ત્યાર પછી મારી આ મદદ અને અર્જુનનું આ માંડીવ! ત્યાર પછીનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.” ભીમે ઝુકાવ્યું.

“હું એજ કહું છું, કે ત્યારપછી યુદ્ધ, યુદ્ધને યુદ્ધ ?” દ્રૌપદી બોલી.

“હું કહું છું કે ત્યારપછી બને ત્યાં સુધી સમજાવેટ, બને ત્યાં સુધી ધીરજ અને નજ આસે તો છેવટે યુદ્ધ.” યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

“તેર વર્ષ મેં જીએ સમજાવેટ ? કોને સમજાવવા ? શા માટે સમજાવવા ! કોણે સમજાવવા ?” ભીમથી ના રહેવાયું.

“હજી તો, એક વર્ષની વાર છે. એક વર્ષમાં તો આપણે અંતઃ-તવાસ કરવો છે એ મહર્ષી છે. એ વર્ષને અંતે શું કરવું તેની વિચારણા આજે ન કરીએ. તેરમું વર્ષ પૂરું થાય પછી તો આપણે જો કરવું હશે તે કરવા માટે સ્વતંત્ર છીએ. સમજાવેટ કરવી હશે તો તે કરીશું !” અર્જુન બોલ્યો.

“પછી તો પાંચાલીનો આ ચોટલો સમજાવેટ માગશે ! પછી તો મારી આ મદદ દુઃશાસનની છાતી સાથે અને દુર્યોધનની સાંયળ સાથે સમજાવેટ માગશે !” ભીમ ઉઠળી ઉઠ્યો.

“ભાઈ ભીમસેન, દ્રૌપદી, અત્યારે આપણે એ વાતની પડતી મૂકીએ. મધ્યાહ્ન થઈ ગયા છે એટલે સૌ જમવા બેસીએ.”

સૌ પણ કુટીની અંદર ગયો.

(પાંચાલી) — નૃસિંહ પ્રસાદ કા. ભટ્ટ

‘શક’ પ્રતિ શાક્ય’ એ કહેવત તમે સાંભળી હશે. એને મળતી અંતે કહેવત તે Tit for tat. પરંતુ અહીં તે ‘શક’ પ્રત્યપિ સત્ય’ એમ સિ કરવાનો ચત્ત છે. કંઈક કાળથી શકે પ્રતિ જ્ઞાત્યમ્ માં આ શકે પ્રત્ય સત્યમ્ સૂત્ર રત્ન કિનારે ગાંધીજી છે. પાચાલી-પંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી પદ્મી. માદ્રી, કાની માતા ઈ સેના-પ્રાચીન સમયમાં સેનાનાં ચાર મુખ અંગ દતાં; દાથી, રથ, ઘોડેશ્વર, પાચદળ, અશ્વૌહિણી-સેનામાં ૨૧૮ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦ ઘોડેશ્વર અને ૧૦૯૩૫૦ પાચદળનો સમાવે થતો હતો. નિષ્કુર (સ)-નકોર, નિર્દય, ક્રૂર. ગાંધીવ (સ)-અતુલનું ધનુષ ‘શક’ પ્રતિ શાક્ય’ એ નીતિ તાત્કાલિક વિજય અપાવે એવાત ખરી છે તમને એમ નથી લાગતું કે એ નીતિ સાચા ઉમદા ક્રિયવાળા પુરુષની હોઈ શકે? ‘શક’ પ્રત્યપિ સત્ય’ આચરનાર મહાપુરુષ શિરસાવંધ છે. એ કંઈ સંદેહ ખરા?

૯. રાજા છતાં નોકર

[શ્રીકૃષ્ણ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (જન્મ તા. ૨-૧૦-૧૮૬૯) મોટા ભાગે ગાંધીજી કે મહાત્માજીથી આજે સારાં વિચિત્રે સુપરિચિત છે. ગાંધીના કુટુંબના આ વિશ્વવંધ પુરુષ પોરબંદરમાં જન્મ્યા હતા. ‘હરિશ્ચન્દ્ર’ ‘અવલુ પિતૃભંજિત’ ઈત્યાદિ અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોની ડાંડી છાપ તેમ ઉપર નાનપણથી પડી હતી. ૧૮૮૭ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા અમદાવાદ આપેલ ત્યારબાદ બેરિસ્ટર થવા વિચારત ગયેલા અને ત્યાં રહી માતૃભક્તિનું દી સ્મરણ કરી રંમરાગમાં કૃષ્ણાચા સિવાય બીજી અમલડો બેડી લઈ સુર સાકાહારી રહ્યા હતા. ૧૮૯૧ માં સાઝનનું વર્ષ બાદ તેઓ બેરિસ્ટર બન્યા તા હંડન મેટ્રિકની પરીક્ષા પણ આપી દીધી. અને હિન્દુસ્તાન આવી રાજકોટમાં ધર્મો રાજ કર્યો. અંગ્રેજ અમલદાર હિન્દુસ્તાનમાં કેવા તુંડ મિલજ રહે છે તે અનુભવે રાજકોટમાં મળ્યો. ચાકી દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેમલુ પેટીના મોટા માટે તેઓ ગયા. અહીં પણ ડરબનની કોર્ટમાં અપમાન પામ્યા અને ત્યારપા એવા પણ અપમાનના પ્રસંગો તેમને મળ્યા. ૧૮૯૪માં ‘નાતાલ ઇન્ડિય કોન્ગ્રેસ’થી તેમણે સ્થાપના કરી. ૧૯૦૬ માં શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના પ્રત્ય પરિચયમાં આવ્યા. ૧૯૧૫ માં હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને સાબરમતીના કા બન્યા. લોકસેવાનું કાર્યસેત્ર હળું કર્યું અને સત્યાગ્રહાગમની સ્થાપના તરત

યહ. ૧૯૧૬માં ચંપારણ્યમાં માલિકા-મજૂરો વચ્ચે હોદ્દી જુલોશને તેમણે વાઈસરોય સાથે મળી નિકાલ આપ્યો. 'નવજવાન' અને 'ચંપાનંદિયા' જે સાપ્તાહિક પત્રો ગૂજરાતી અને અંગ્રેજીમાં શરૂ કર્યાં. પંજાબમાં ગાળીબાર થયો અને તેમાં તેઓ પકડાયા. તેથી અમદાવાદ, મુંબઈ, ખેડા, પંજાબ બધે અણસમજાથી હુલ્લડો થયાં. 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ' સ્થપાઈ ચૌરીચાં રાત્રું હુલ્લડ થયું. ગાંધીજી ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકાયો અને છ વર્ષની સજા થઈ. ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહ થયો અને વલ્લભભાઈ 'સરદાર' થયા. ૧૯૨૯માં લાહોર મુકામે પૂર્ણ સ્વરાજનું કથેય સ્વીકારાયું.

૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ ૮૦ ચુત ઠા સત્યાગ્રહીઓ સાથે વહસાઈ નજીકના દરિયા ગામે ઢાંડીની કુચ કરી. આ કુચ દ્વિતીય મહાભિનિષ્ક્રમણ જેટલું મહત્વ યોગ્ય નહોતું. ગાંધીજી પકડાયા એટલે ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી વિક્રમભાઈ પટેલે તેમની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું. વાઈસરોય લૉર્ડ ઇરવીને સરકાર અને હિંદી મહાસભા વચ્ચે સંધિ કરાવવાની ઇચ્છામાં રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ પણ થઈ, પણ કંઈ પરિણામ નહિ આવવાથી ગાંધીજીને સરકારે ફરીથી પકડાયા. દરિયાનો માટે આમરણાન્ત કપવાસ કર્યાં તે તમને મુક્ત કરવામાં આવી. ધારાપ્રવેશ સ્વીકાર્યો. દરિયાનો માટે પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને રાજકોટનો પ્રશ્ન આવતાં અનશન મત લીધું. તેમાં જ્ય થતાં મહાસભાની કીર્તિમાં અનન્ય શ્રોતૃદ્ધિ થઈ.]

તમે મારા રાજા ખરા. તમે તમારી તલવારથી છો કે મારી ઇચ્છાથી છો. એ સવાલ ચર્ચાવાની મારે જરૂર નથી. તમે મારા દેશમાં રહો તેનો પણ મને દ્વેષ નથી. પણ તમારે રાજા છતાં નોકર થઈને રહેવું પડશે. તમારું કંઈું અમારે નહિ, પણ અમારું કંઈું તમારે કરવું પડશે. આજ લગી તમે દેશમાંથી જે ધન કાઢી ગયા તે તમને પચ્યું પણ હવે તમે તેમ કરશો તો નહિ શકે. તમે હિંદુસ્થાનનું સિપાઈગંડું કરવાની ઇચ્છા રાખો તો રહી શકાય તેવું છે. તમારે અમારી સાથે વેપારની લાલચ છોડવી. તમે જે સુધારાની દિમાયત કરો છો તેને અમે કુધારો બાણીએ છીએ. અમારા સુધારાને અમે તમારા કરતાં અત્યંત ચડીયાતો માનીએ છીએ. તેમ તમને સુઝી આવે તો તમારો લાભ છે. તેમ તમને ન સુઝે તો ખણી તમારીજ કહેવત પ્રમાણે તમારે અમારા દેશી ચર્મને રહેવું જોઈશે. તમારાથી

અમારા ધર્મને બાધ આવે તેમ ન થવું જોઈએ. તમારો ધર્મ છે કે તમારે રાજ્યકર્તા હોઈ હિંદુના માનને ખાતર ગાયના માંસનો આહાર હોડવો અને મુસલમાનને ખાતર તમારે છુરા જનવરનો આહાર હોડવો. અમે દયાએલા તેથી બોલી શકતા નથી, પણ અમારી લાગણી નથી દુખાઈ એમ તમારે સમજવાનું નથી. અમે સ્વાર્થ કે ખીજ બચથી તમને કહી નથી શકતા. પણ હવે કહેવું એ અમારી ફરજ છે. સ્થાપેલી નિશાળોને અદાકતો કંઈ કામની નથી એમ માનીએ હોએ. તેને બદલે અમારી અસલા અદાકતો ને શાળાઓ હતી તે અમારે જોઈશે.

હિંદુસ્થાનની ભાષા અંગ્રેજી નથી પણ હિંદી છે તે તમારે જાણવી પડશે, ને અમે તો તમારી સાથેનો અમારો તમામ વ્યવહાર અમારીજ ભાષામાં રાખી શકીશું.

તમે રેલ્વે અને સોલ્જરોમાં અખૂટ પૈસા વાપરો છો તે અમે દેખી શકતા નથી. તેની અમને જરૂર નથી જણાતી. રૂશિઆની ખીક તમને હશે, અમને નથી. તે આવશે ત્યારે અમે જોઈ લઈશું. તમે હશે તો આપણે સાથે જોઈ લઈશું. અમારે વિલાયતી કે યુરોપી કાપડ ન જોઈએ; આ દેશમાં પેદા થયેલી વસ્તુઓથી અમે ચકાવી લઈશું. તમારી એક આંખ ખાનગેસ્ટર ઉપર ને ખીજ અમારા ઉપર, એમ નહિ પરવડે. તમારો અને અમારો એકજ સ્વાર્થ છે એમ તમે વર્તો ત્યારે સાથ ચાલી શકે.

તમારી સાથે આ વાત તોછડાઈથી નથી કરી, તમારી પાસે હચિયારબળ છે, નૌકાસૈન્ય બારે છે. તેની સામે અમે તેવાજ બળથી નહિ લડી શકીએ. પણ જો તમને ઉપલી વાત કખૂત ન હોય તો અમે તમારી સાથે નહિ રમીએ. તમારી મરજીમાં આવે અને બને તો તમે અમને કાપજો, મરજીમાં આવે તો તોપે ઉડાવજો. અમને જે પસંદ નથી તે તમે કરો તેમાં અમે તમને મદદ નથી કરવાના ને અમારી મદદ વિના તમારાથી ડગ ભરી શકાય તેમ નથી.

આ વાત તમે તમારી સત્તાના મદમાં હસી કહાડશો એવો સંભવ છે. આજકાલમાં, તમારું હસવું મિથ્યા છે, એમ તો તમને વખતે નહિ દેખાડી શકાય. પણ જો અમારામાં દમ હશે તો તમે જ્નેશો કે તમારો મદ નકામો છે, તમારું હસવું તે વિપરીત શુદ્ધિની નિશાની હતું.

અમે તો માનીએ છીએ કે તમે હાડે ધર્મી પ્રજના માણસ છો. અમે તો ધર્મસ્થાનમાંજ વસીએ છીએ. તમે ને અમે કેમ સાથે થયા તે વિચારવું ફાકટ છે. પણ આપણા સંબંધનો આપણે બંને સદુપયોગ કરી શકીએ છીએ.

તમે હિંદમાં આવનાર અંગ્રિજો અંગ્રિજ પ્રજનો ખરો નમુનો નથી, તેમ અમે અર્ધા અંગ્રિજ જેવા બનેલા હિંદીઓ પણ ખરી હિંદી પ્રજનો નમુનો કહેવાઈ શકતા નથી. અંગ્રિજ પ્રજા જો બધું સમજે તો તમારા કાર્યની સામે થાય. હિંદી પ્રજાએ તો તમારી સાથે સંબંધ થોડોજ રાખ્યો છે. તમે જો તમારો સુધારો કે ને કુધારો છે તેને છોડી તમારા ધર્મનું શોધન કરશો તો તમે જ્નેશો કે અમારી માગણી બરાબર છે. એજ રીતે તમારાથી હિંદુસ્થાનમાં રહેવાય. એમ તમે રહો તો તમારી પાસેથી અમારે કેટલુંક શીખવાનું છે તે શીખશું અને અમારી પાસેથી તમારે ઘણું શીખવાનું છે તે તમે શીખશો. આમ કરતાં આપણે લાભ લઈશું ને દુનિયાને લાભ કરીશું; પણ તે તો બ્યારે આપણા સંબંધની બડ ધર્મક્ષેત્રમાં નખાય ભારેજ બને.

ગાંધીજી

૧૦. માતૃશ્રી શિવકાશી

આગળ કહ્યું છે તેમ વ્યવહાર એ શિવકાશીની પ્રવીણતાનો ખાસ વિષય હતો. “એમની વ્યવસ્થા-શક્તિ તથા બીજાંને સમજાવી તેની પાસે ધાર્યું કામ કરાવવાની શક્તિ,” એમની હિંમત તથા એમની સમપસૂચકતા વિવક્ષણ પ્રકારનાં હતાં. ઘણા પ્લોએટ્ટા સોનીઓને

તેઓની ચોરી ખઢીને તથા તેઓએ શુકિતથી સંતાડેલું સોનું પાછું
કઢાવીને, એમણે તાજુબી તથા ગભરાટમાં નાખ્યા હતા. આવા
પ્રસંગ તો અમના જીવનમાં ઘણા બન્યા હતા, અને તે પ્રસંગોએ
પોતાનાં બુદ્ધિબળ, ડહાપણ, હિંમત તથા આગ્રહથી એમણે સર્વને
છકે કર્યા હતાં. ધરનો વહિવટ પણ એ સારી રીતે કરતાં અને
“કુદુમ્બની સંબંધી તેમજ નબળી સ્થિતિમાં સમય જોઈને વર્તતાં”

એક પાસથી એમની બુદ્ધિ આવી કરેલ તથા વ્યવહાર હતી,
ત્યારે બીજી પાસથી કેટલીક ઉપયોગી કળાઓ તે એવી સારી બાજુતાં
હતાં કે તે કળાઓમાં એમનાં સમયમાં એમની, જોડી મળવી મુશ્કેલ
હતી. રસોઈની કળામાં તો એ પૂરેપૂરાં પ્રવીણ તથા ખાસ પંઠાયલાં
હતાં. ગાવામાં પણ કુશળ હતાં. જોકે સાસ્ત્રીય તાલીમ એમના
જમાનાની સ્ત્રીઓને મળી હોય એવો અશક્ય જ હતું, છતાં પોતાની
સ્વાભાવિક શક્તિ ને મદાવરાથી તેમજ મહેનતથી એમણે ઘણી
ખીલવી હતી. વળી ગરબાઓ, ગીતો, વગ્ગનો કવિતાઓ ઇત્યાદિ જે
એમને મોટે હતાં હોની સંખ્યા એટલી બધી મોટી થાય કે આખા
વર્ષનું ગોખેલું પરીક્ષાને બીજે જ દિવસે જૂલી જનાર આપણા ઘણા
વિદ્યાર્થીઓને એમના આગળ શરમાવું પડે. આ વાત જાણવા
જેવી છે કે “સરસ્વતીચંદ્ર” માં જે જૂનાં ગીત વગેરે નજરે પડે છે
અને તેમાંથી ગોર્વધનરામનાં બનાવેલાં નથી, હોંમાંનો કેટલોક બાગ
એમણે પોતાનાં માતૃથી પાસેથી મેળવેલો હતો. આ કળાઓ ઉપરાંત,
નહાનપણમાં તરવાની કળા પણ એ બહુ સારી રીતે શીખ્યાં હતાં.
પોતે કહેતાં કે “હું નહાની હતી ત્યારે મ્હોટા મ્હોટા તારાઓની
પણ હિંમત ચાલે નહિ, એવા હંચા ઝાડ ઉપરથી જૂસ્સા ભારતી
તથા, આખું તળાવ તરી જતી.” આ સંબંધી તે એક પ્રસંગ
જણાવતાં, જે એમની આ શક્તિ ઉપરાંત એમનાં સાહસ, હિંમત,
સમયમુચકતા વગેરે ગુણો ઉપર પણ વિશેષ પ્રકાશ નાખે છે.

એક વાર એવું બન્યું કે શિવકાશી ને આસરે બાર ચૌદ વર્ષનાં

હશે તે આવી રીતે બૂરકો મારવા માટે નડિઆદના એક તળાવ પાસેના ઝાડ ઉપર ચઢ્યાં હતાં. ત્યાંથી પડતું મૂકે તે પહેલાં એમની નજર નીચે ગઈ, તો પોતાના શ્વસુરપક્ષના કાંઈ મોટી હિમ્મરના પુરૂષને જોયો. બૂરકો મારવો એટલે એમની નજરે પડ્યા વિના, રહેવાય નહિ, તેમ ઝાડ ઉપરથી ઉતરવું એ પણ યોગ્ય કે ઈષ્ટ નહોતું. એટલે, શું કરવું હોતો નિશ્ચય એક ક્ષણમાં કરી લઈ, શિવકાશીએ પોતાની ટેવ મુજબ તળાવમાં બૂરકો માર્યો. પરંતુ પાણીમાં પડ્યા પછી પાછાં ઉપર આવવાને જદલે પાણીમાં ને પાણીમાં રહી દુર નીકળી ગયાં, અને આખું તળાવ તરી ફેંક સામે આજે નીકળ્યાં. પેલા પુરૂષે એમને પડતાં દીઠાં અને તરત ઓળખ્યાં. પરંતુ પાણીમાં બઢાર આવતાં જોયાં નહિ એટલે એકદમ પેટમાં ઘ્રાસકો પડ્યો કે “અરે, બિચારી કુળી ગઈ હશે કે શું?” તેથી બઢાવરા જનીને આ સમાચાર ઘેર કહેવા માટે શિવકાશીને સાસરે દોડ મોકલે ગયા અને “શિવ-કાશી તો ડૂબી ગઈ...નાદાન છોકરી...ધરમાંથી કાઢી કહેનાર મળે નહિ તે ખીજું શું થાય?...છોકરી માણસને તે તરવાના છંદ ગા? હા, હા, મહેં નજરોનજર જોઈ...અરે હાય! કેવા હિંચા ઝાડ ઉપરથી બર તળાવમાં બૂરકો માર્યો...” વગેરે વગેરે શબ્દોથી બધાંને ગભરાવી માર્યા. તેઓ હાંફળાં હાંફળાં થઈ શિવકાશીની તપાસ કરવા તથા આ ખેદકારક સમાચાર જણાવવા એકદમ શિવકાશીને ઘેર આપ્યા. આણી પાસથી શિવકાશી આખું તળાવ તરી સ્નામી પાસને આરે નીકળ્યાં. અને પોતાનાં લુગડાંલતાં ત્યાંથી પહેરી લઈ, પેલા માણસ ઘેર વાત કરશે તો કદાચ હપકો મળશે એમ બ્હીતાં બ્હીતાં પણ બહારથી શાન્ત દેખાવ રાખતાં, ઉતાવળે પગસે ઘેર પહોંચી ગયાં; અને, બાણે કશું બન્યું જ ન હોય એમ, મૂંઝે મૂંઝે, ધરના કામમાં વળગ્યાં. એટલામાં તો એમના સમુદાના ધરનાં બેબાકળાં બનેલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં, ને એકદમ શિવકાશી વિષે પૂછપરછ કરવા મંડ્યાં. તે સમયે બ્યારે શિવકાશીનાં

માતૃત્રીએ “શિવકાશી ! એ તો ક્યારની આવી છે ! એ ધરમાં કામ કરે !” એમ જવાબ દીધો, તથા ત્યારે ડૂબેલાં માનેલાં શિવકાશીને ઠંડે પેટે ધરમાં કામ કરતાં તેઓએ જોયાં, ત્યારે તેઓ ગિચારાના મ્હોં કેવાં ચોબીલાં પડી ગયાં હશે, તથા પ્રથમ સંદેહ, પછીથી આનન્દ તથા છેવટે આશ્ચર્ય એમની મુખમુદ્રાઓ ઉપર કેવી દોડદોડ કરી રહ્યાં હશે તેમજ શિવકાશીએ તેઓની આ અવસ્થા જોઈ કેવી શુભ રમુજ મેળવી હશે, એ સર્વનો ખ્યાલ તો વાંચનારેજ કરી લેવો. “શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ” કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ નામનું જીવનચરિત્ર શ્રી. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ લખ્યું છે તેમાથી આ એક પ્રકરણ છે

પ્રવીણતા-હોશિયારી. શ્વસુરખસ-સાસર. ઇન્દ-રોખ. ખેડકારક-રોકળનક ચોબીલા-ઢોભાં. અવસ્થા-હાલત. શુભ-ફખી. રમુજ-મગમત. સખળી-સારી.

૧૧. ઉદ્ધરતા લેખકને

સારા કવિઓ અને ઉત્તમ કવિતા વાંચો, ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો મનન કરી કરીને અભ્યાસ કરો, તેમાં શુભ કયા, શા કારણથી તે શુભ ગણાય. કયા અને શી રીતે સાધ્યા છે, એ સર્વ વિષયમાં વિહરીને વિવેકબુદ્ધિ અને રસેન્દ્રિયોને કેળવો, દરેક સાચી કવિતામાં કવિનું પ્રધાન વક્તવ્ય જે એનું “દર્શન” તેની રેખાઓ મૂલ્ય પ્રમાણેજ તદ્દમારી કલ્પનામાં છપાય એને માટે તદ્દમારી શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કરીને મથો; ઘટ્ટ ઘટ્ટ પુનરપિ પુનઃશ્વંદનં ચારુગંધમ્—તેમ આવું વારંવાર બુદ્ધિધર્ષણ ઠીક ઠીક સહન કરી શકે, અને ધર્ષણે ધર્ષણે નવા છુટા, નવી છટા, નવા કુવારા, નવી ન્યોત, નવો પ્રસાદ અનુભવાય, તેને જ સારી કવિતા માનો, ન ઇતરને. વળી જ્ઞાન ચોતરફ વધારો, સાફ ગદ્ય લખવાનો મહાવરો પાડો. ભાષાશક્તિ મેળવો, અને ખીલવો; એ માર્ગ જ આ પ્રકારનો શક્તિવિકાસ મેળવવાને માટે સાચા બકતનો રાજમાર્ગ છે. એમ

કરતાં કરતાં ટ્રેરણા જામશે અને થોડા વિષય જડશે અને ખીલવી શકશે, તો ત્હમે પણ કવિ થશો, કેમ નહીં? હાલના સમયના-કોઈ પણ સમયના-મોટા ગણાતા કવિ અને વિદ્વાન અને વિવેચક અનુદાર અને મત્સરી પણ હશે. ભણે રહ્યા! પ્રતિભા ઇશ્વરના આલમનૂરનું કિરણ છે. ત્હમारी કોઈ કોઈ કૃતિમાં એ જરા પણ ચમકશે, તો તેઓ ક્રમાનો અને ક્રમાનાની પ્રગતિ આગળ કંઈ ભારે છે. ત્હમે પોતે ત્હમारी કૃતિઓના નિખાલસ અને ઉંડામાં ઉંડા ટીકાકાર બનો. ત્હમને જે દોષ જણાય તેને ખીજઓ ગુણ ગણે તો પણ દેવ જ ગણે અને તે સુધારી સુધારીને આત્મપ્રયાસે જાતિબદ્ધે જિંયા રહડો. સાહિત્યગિરિરાજનો રહડાવ આ રીતે જ રહડવાનો છે. બાપામાતા ત્હમને કેડે બેસાડીને રહડાવવાની નથી.

—બળવંતરાય હાકેર

ઘુષ્ટ-ચંદ્રને જેમ વધુ ને વધુ ધસવામા આવે તેમ તેમ તેનામાંથી ખૂબ મધુરી ફોરમ આવે છે શ્રી. કાકોર અહીં એમ કહેવા માગે છે કે નવા ઉગતા લેખકો કરી ઉતાવળ કયા સિવાય ખૂબ વાચી વિચારીને જ લખશે તો સાથે ગદ્ય લખી શકશે. અનુદાર-(અનુદાર) ખીલના વિકાસમાં સમતા વિનાના. મત્સરી-અદેખા. પ્રતિભા-સુંદર શક્તિ. આલમનૂર-કૃતિયાનું તેજ.

૧૨. બળિનું રાજ્ય

બળિ રાજ્યએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. માગનાર જે માગે તે બળિરાજ તેને આપતો. બળિરાજ્યમાં જીવદિંસા, સુરાપાન અગમ્યા-ગમન, ચોરી અને વિશ્વાસઘાત આ પાંચ મહાપાપોનું નામ સરખું પણ ન હતું. સર્વત્ર દયા, દાન અને હિંસા વર્તતાં હતાં. બળિએ આખરે સર્વત્ર વાચનમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યું. બળિના આ દાન-શૌર્યના આરક તરીકે શ્રી વિષ્ણુએ બળિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આપણી દીવાળી, બળિના રાજ્યમાં

આજસ, મસિનતા, રોગ અને દારિદ્ર્યનો અભાવ હતો. બળિના રાજ્યમાં કે લોકોમાં અધિકાર નહતો. સૌ ગ્રેમથી રહેતા હતા. દેવ, મત્સર, કે અસુમાનુ કારણ જ ન હતું. બળિનું રાજ્ય એટલું બધું શોકકલ્યાણકારી હતું કે અત્યંત શ્રી વિષ્ણુ તેના દ્વારપાળ થઈને રહ્યા હતા. તેથી જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે બળિરાજના સ્મારકમાં આ તહેવાર પહેલાં લોકોએ કાદવકીચડ અને ગંદકી કાઢી નાખવી, જ્યાં જ્યાં અંધાઈ હોય ત્યાં દીપાવલીની શોભા કરવી, લોકોના પ્રાણ હરનાર ચમરાજનું તર્પણ કરવું, પૂર્વજોનું સ્મરણ કરવું, મિષ્ટાન્ન-ભક્ષણ કરવું, સુગંધિ-ધૂપદીપ-પુષ્પપત્રથી સુંદરતા ભેગી કરવી. આ દિવસોમાં સંધ્યાકાળની શોભા એટલી બધી મનોહારી હોય છે કે યક્ષ, ગન્ધર્વ, કિન્નર, ઔપદિ, પિશાચ, મન્ત્ર અને મણિ એ બધા જ હિત્સવથી નર્તન કરે છે. બળિરાજનું સ્મરણ કરી લોકો ચિત્રવિચિત્ર રંગથી સાચિયા પૂરે છે. સફેદ ચોખ્ખા ગોઠવી જાત જાતનાં સુંદર મિત્રો બનાવે છે. ગાય બળદ વગેરે ગૃહ્ય પશુઓને શય્યાગારી તેમનું સરથસ કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સધળા એક ચર્ધ 'વષ્ટિકાકર્પણ'ની રમત રમે છે. 'વષ્ટિકાકર્પણ' એ યુરોપીઅન લોકોની દોરડું ખેંચવાની 'ટગ ઝાફ વૉર'ની રમત જેવી એક રમત છે. આને જ આપણે 'ગજગ્રાહનું નવું નામ આપ્યું છે. વળી જૂના વખતમાં તો રાજા લોકો દીપાવલીને દિવસે પોતાની રાજધાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમંત્રણ આપતા અને તેમને રમાડતા.

સુગંધિત દ્રવ્યનું મર્દન કરી નદાવું અને જાત જાતના દીવાઓ દારામંધ ગોઠવવા અને મિત્રો સાથે મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરવું એ દીવાળીનો મુખ્ય ભાગ છે. બળિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો દેવ મત્સર. અદેખાર્ધ, અપમાન વગેરે સર્વ જૂઠી જઠ બધા સાથે એકદીલ થઈ જવું એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અને આવી રીતે નિષ્પાપ થઈ પર્વમાં પ્રવેશ કરવો એ આપણો પ્રાચીન રિવાજ છે.

આજ દિવસે સત્યમામાએ શ્રીકૃષ્ણની મદદથી નરકાસુરનો નાશ

કર્ચો હતો અને સોળ હજાર રાજકન્યાઓને મુક્ત કરી હતી. દીપાવલીના ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમાં ભાઈબહેનનો સંબંધ શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉદ્ઘાસનો હોય છે. પતિપત્ની સંબંધ અથવા માતા-બાળકનો સંબંધ આટલો વ્યાપક અને આટલો ઉદ્ઘાસયુક્ત નથી હોતો.

ધનતેરસથી ભાઈબીજ સુધીના પાંચ દિવસ સાથે યમરાજનું નામ જોડાયેલું છે. એનો ઉદ્દેશ શો હશે ? ઈન્દ્રપ્રસ્થનો રાજા હંસ મૃગયાને માટે દૂરતો હતો. તેનું હૈમ નામના એક નાનકડા રાજાએ આતિથ્ય કર્યું. તેજ દિવસે હૈમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો. રાજા આનંદ કરે છે એટલામાં ભવિતવ્યતાએ આવીને કહ્યું કે વિવાહ પછી ચોથેજ દિવસે આ પુત્ર સર્પદંશથી મરી જશે. હંસ રાજાએ આ પુત્રને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ધર બાંધ્યું અને હૈમ રાજાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું. સોળ વરસ પછી રાજપુત્રનો વિવાહ થયો. ચોથેજ દિવસે આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને રાજપુત્ર મરાયો. આનંદની ઘડી અપાર શોકની ધર્ષ ગર્ભ. દૂર યમદૂતોને પણ આ કરણ પ્રસંગે દયા આવી અને તેમણે માગી લીધું કે દીપાવલિના પાંચ દિવસમાં જ્યાં દીપોત્સવ કરે તેમના પર આવો કંઈક પ્રસંગ ન આવે.

આ ધર્ષ ધનતેરસની વાર્તા. કાળીચૌદશને દિવસે તો યમરાજનું અને બીજમું તર્ષણ ખાસ કહેલું છે. દીવાળી તો અભાવાસ્થાનો દિવસ. તે દિવસે, યમશ્રોકવારી પિતૃઓનું પૂજન અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવુંજ પડે. પડવાને દિવસે યમરાજ સાથેની કંઈ વાર્તા નથી, પણ એમ માનવાને હરકત નથી કે યમરાજ પણ તે દિવસે નવા ચોપડા શરૂ કરતા હશે. ભાઈબીજને દિવસે યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ત્યાં જન્મવા ગય છે. દીપાવલીના સ્વચ્છન્દ સાથે યમરાજનું સ્મરણ રાખવામાં ઉત્સવકારોનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પણ તેની અસર બહુ

સારી હશે એમાં કંઈ શક નથી. જેણે ઉત્સવમાં પણ સંયમ રાખ્યો હશે એજ યમરાજના પાશમાંથી મુક્ત રહી શકે છે.

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ દાલેલકર

સુરાપાન-દાર પીવે તે. અગમ્યાગમન-ન જવા યોગ્ય સ્થળે જવું તે; વ્યભિચાર વર્તતા હતા-જણાતાં હતા. અહોરાત્ર-રાત્રી દિવસ. અસૂયા-અદે-ખાઈ. ગૃહ-ઘરના. નિષ્પાપ-પવિત્ર. અવિતગ્નતા-અવિશ્વદેવ.

૧૩. માફ નામ ઉમારી નહીં

[શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકે ‘પચાસ વર્ષ પછી’ એ નામની એક મુંદર રોચક નવલકથા લખીને એમાં સ્વતંત્ર અનેકું ભારત, પરતંત્રતાની વેદનામાં સહતા આફ્રિકાને સ્વતંત્ર બનાવવા માટે કેવાં સાદસ કર્મો કરે છે તેનો એમાં ખ્યાલ આપ્યો છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી શ્રી ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે લખી એની સાર્યક્તાની સારી પ્રશંસા કરી છે.

આ પ્રકરણ આફ્રિકામાં ઘોળી ચામડીનો કાળી ચામડી ઉપર ફેટલો જીલમ ■ તેની અહીં બેઠાં નવી દૃષ્ટિ આપે છે. સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થીઓ અને છાત્રોની ખૂબ વર્ષો લગી પરતંત્રતા વેઠેલા શિક્ષકો અને શુદ્ધપતિઓ પણ યોગ્ય કદર કરી શકતા નથી એનો અહીં ચિતાર રત્ન થાય છે. એટલુંજ નથી, પણ માત્ર લાગવમથી ‘ચોર ફાટવાળને દંડ’ એવી અવળી સ્થિતિનો અન્યાય તથા અત્યાચાર ઉમારીને અસહ્ય નીવડે છે. વળી હિંદીઓના કુઠિત માનસ માટે તેને ખૂબ કાળ લાગે છે. આ આખું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ રસ-પૂર્વક વાંચી જાય એવું છે તથા નવીન માનસના ધડતર માટે એટલુંજ ઉપયોગી હોઈ આ પ્રકરણ વાંચ્યા પછી તે આખું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ વાંચી જાય એવી આશા છે.]

નૈરોબીના જાગરમાં ઉમારી એક દોસ્ત સાથે ચાલ્યો જાય છે. હાથમાં રમાડની અંદર કેળાં છે. બન્ને દોસ્તો ગામગણાટા લગાવતા ચાલ્યા જાય છે. એમાં પાછળથી એક અંગ્રેજ કારકૂન ભારતી સાયકલે નીકળ્યો. ધંટડી વગાડી નહિ હોય કે બે દોસ્તોએ વાતોમાં સાંભળી નહિ હોય, ગમે તેમ પણ સાયકલ ઉમારી સાથે બટકાઈ અને અંગ્રેજ

જીવાન એક તરફ ગમડી પડ્યો. બહુ વાગ્યું તો નહિ. પણ રસ્તો તાળે છંટાયશે હોવાથી પાટલૂન ખરડાયું. અંગ્રેજ રીસમાં ઉઠ્યો. ‘યૂ શેન્ડ’ કહીને ઉમારીના પડખામાં ડેંસે લગાવી દીધો. તરતજ ઉમારીનો પિત્તો ગયો. સાયકલના પેડલથી એની પિંડીમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું. મારી માગવાને બદલે ગોરાએ ડેંસે માર્યો ત્યારે ઉમારીનો મિત્તળ હાથથી ગયો. આગળ પાછળનો વિચાર કયો વિના ‘શેન્ડ જાગ્યા યાકો’ કહીને હાથમાંનો કીબોડો ગોરાના ખરડામાં ફટકાર્યો ! બસ ખલાસ ! એક તો ગોરા અને એમાં અંગ્રેજ; ધુઆં પુઆં થઇ ગયો. ઉમારીને બોચીએ જાલ્યો. મુઝા અને લાતો લગાવવા માંડ્યો. માણસનું મોટું ટોળું નજમા થઈ ગયું. ઉમારી યથા-શક્તિ જવાબ આપતો હતો. બે ત્રણ પોલીસ દોડી આવ્યા. ઉમારીને પકડીને પોલીસ થાણે લઈ ગયા. ગોરા કારકૂને ઉમારી વિરૂદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી. ઉમારીને અટકમાં રાખ્યો.

છાત્રાલયના ગૃહપતિને ખચર પડી એટલે એ બખડ્યા; “એ હરામખોર એજ લાગતો હતો.

ગોરા ઉપર હાથ લગાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. અગ્રાન આફ્રિકનો અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા; “પાંચ વરસની નેસ મળશે.”

નૈરોબીમાં ઈસ્માઇલ કરીને એક આફ્રિકન બેરિસ્ટર હતા. તાજ ન વિકાસપતથી આવેલા. તેમને ખચર મળ્યા. તરત પોલીસ ચોક્કસ આવ્યા. ફોજદાર આફ્રિકાવાસી હતો. બેરિસ્ટરને સલામ કરી એણે ખુરશી આપી.

“કેમ પધાર્યું થયું જાના ?” ફોજદારે વિનયથી પૂછ્યું.

“આને તમે એક છોકરાને અટકમાં લીધો છે ?”

“હા, કેમ ?”

“એને છોડવવા આવ્યો છું.”

“અને જવા દો જાના, એ તો બહુ તોફાની છે, આખા

શહેરમાં એના જેવો હરામખોર ઠાઈ નથી. આપ વિચાર તો કરો, નહિતર ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડે ?” ફોજદારે ખૂણામાં બેઠેલા ઉમારી તરફ તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી.

“ હશે જે થયું તે થયું. આ વખતે છોડી મૂકો.”

“ મને ઉપરી તરફથી ઠપકો મળે.”

“ હું તમારા ઉપરીને વાત કરતો આવ્યો છું. એણે કહ્યું છે કે ફોજદારને ઠીક લાગે તો છોડી મૂકે. આ વખતે આટલી દયા કરો, ફરી આવું નહિ કરે.”

ફોજદાર પીગળતો ઢાળ્યો. ઈસ્માઇલે ચોમેર નજર ફેરવી. ઉમારી ખૂણામાં બેઠો હતો. ફોજદારને સાફ લગાડવા ઈસ્માઇલે ઉમારીને કહ્યું: “ છાકરા! આમ આવ, જે તારી વતી હું માફી માગું છું. ફોજદાર સાહેબ દયા કરીને આ વખતે છોડી મૂકે છે, ફરી આવું કરીશ નહિ.”

શબ્દે શબ્દે ઉમારીની છાતીમાં તીર ભોંકાયાં. એનું માથું ભમવા લાગ્યું. એને થયું: ‘આ મારા દેશભાઈઓ! આટલા ક્રુર! પેણા ગોરા વિના કારણ મને મારી ગયો, ઉપરાંત મને અટકમાં રાખ્યો અને હવે આ ભાઈસાહેબ બધો વાંક મારો હોય તેમ મારી વતી માફી માગવા આવ્યા છે ! ઉમારીથી આ ન સંખાયું. એ ગરજ ઉઠ્યો: “ તમને ખીજની વાતમાં ડહાપણ કરવા કોણે બોલાવ્યા છે ? એક ગોરા કારકૂન ભરખખરમાં તમારા ભાઈને મારે, કેદ પુરાવે તમારે એને છોડવવા દયાની બીજ માગવી પડે ! તમને સ્વમાન છે કે નહિ ? મહેરબાની કરીને ઘર બેગા થઈ જાઓ. મારી વતી કોઈને માફી માગવાની જરૂર નથી.”

બેરિસ્ટર સાંભળી રહ્યો. ફોજદારે હસીને કહ્યું: “ હું નહોતો કહેતો કે છાકરો એજ લાગતો છે ?” સાંભળીને ઉમારી ફરી તડૂક્યો: “ હા, હા, એજ લાગતો છે. તારું ચાલે તો ફાંસીએ લટકાવજે.”

બલા બેરિસ્ટરે ઉમારીને બાળક ગણી એની વાત કાને ધરી નહિ. ફોજદારને કહ્યું: “એના બોલવા સામે ન બેતાં આ એક વાર મારી ખાતર છોડી મૂકો.” ઉમારી કંઈક બોલવા જતો હતો પણ આ બલા માણસની લાગણી ન દુભવવા મૂંગો રહ્યો.

ફોજદારે પોલીસને હુકમ કર્યો: “છોડી મૂકો એ હરામખોરને! ખખરદાર હવે ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તો.”

“ગોરા” શબ્દ સાંભળીને ઉમારી ઉછળી પડ્યો. “હાથ નહિ ઉપાડું, હવે કાબોકો ચે નહિ માર્ગ, પણ ફરી કાંઈ આવી તુમાખી કરવા આવશે તો ચામડી ઉતરડી નાંખીશ. તમારે એનો રોટલો ખાવો છે, મારે નથી ખાવો. તમને તમારા દેશનું અભિમાન નથી, મને છે. આ ગોરા આપણા જ દેશની અંદર આપણીજ કાંઈ ઉપર ચડી બેઠા છે. રાતદિવસ એ આપણું લોહી ચૂસી રહ્યા છે. અરે! આપણને પશુસમાન ગુલામ ગણે છે. પણ હું સોગન ખાઈને કહું છું” ઉમારી ટદાર થયો, છાતી સહેજ આગળ આવી, હાથની મુઠ્ઠીઓ વળાઈ ગઈ. ચહેરા ઉપર ખુદાઈ નૂર આવ્યું. એણે ગુરુસાથી વાક્ય પૂરું કર્યું. “કે સત્તાના મદમાં છકી ગએલા આ ગોરાઓને આફ્રિકાનો કિનારો છોડાવી ન દઉં તો માર્ગ નામ ઉમારી નહિ.”

બેરિસ્ટર અને ફોજદાર દિગ્મુઠ ગતી તેના કાંતિમાન ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યા. બેરિસ્ટરને સલામ કરી ઉમારી ચાલ્યો ગયો.

“છોકરો જળરો છે!” બન્નેના મુખમાંથી એક સાથે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા.

—રામનારાયણ ના. પાઠક

x યૂરોન-જંગલી. રોન બાળા ચાકો-જંગલી તારો બાપ.
કાબોકો-ગોડાની ચામડાની સોદી.

૧૪. વેલ્સ દાદા

ચતુર્વેદી ગદુકશંકર શર્મા કાશીમાં બણી ગણી ખટશાસ્ત્રમાં પારંગત થય નટપુરમાં પધાર્યા. તેમની સાદાઈ, તેમનો વિવેક, તેમની બુદ્ધિ અને તેમનું જ્ઞાન જોઈ બ્રાહ્મણોએ તેમને અગ્રપદ આપ્યું. તેમનામાં દક્ષ એક જ ખોડ, મહાસુનિ દુર્વાસાના વારસ આ બ્રહ્મદેવો ને જે ઉગ્રતા વારસામાં મળી હતી તેનો ભાગ તેમને પણ વારસામાં મળ્યો હતો અને કાશી જઈ બણીગણી આવ્યા ત્યારબાદ તે વારસો તેમણે સારી રીતે કેળવ્યો હતો.

શ્રાવણ માસના પ્રથમ સોમવારે નાહી ધોઈ, શરીરે સ્વચ્છ રેશમી વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં કૂલપાત્ર ને પૂજપો લઈ તે શિવપૂજ માટે જતા હતા એટલામાં સામેથી એક કાંકરો ઉડ્યો ને તેમને આવી અડ્યો. તરત તેમની ડોક ઉઘી થઈને નજર ચોતક્ષ કરી ત્યાં કાળીઆ મહેતરનો છોકરો ઉડળીઓ કાંકરા ઉછાળતો જોવામાં આવ્યો ને તેમનો ક્રોધ ભભૂટી ઉઠ્યો. હલકી મહેતરની જાતનો છોકરો કાંકરા ઉછાળે અને તેના અપવિત્ર હાથમાંથી છૂટેલો અપવિત્ર કાંકરો શુદ્ધ ઉચ્ચ કામના બ્રાહ્મણને અને તેમાંથી વળી બણેલા પંડિતને અડકે! આ વાત તેમનાથી ખમાઈ નહિ. તેમની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. તે પોતાનું ઉચ્ચતર પદ ભૂલ્યા અને કનિષ્ઠ પક્ષને પણ શરમાવે એવી વાણી ખોલ્યા, એટલું જ નહિ પણ પાસે પડેલો નાનો સરખો પત્થર ઉચકી જોરથી તેમણે ઉડળીઆ તરફ ફેંક્યો. તે પત્થર જતાકને લાગ્યો ઉડળીઆના કપાળ ઉપર, અને ત્યાંથી લોહીની ધારા છૂટી. હવે બ્રાહ્મણનો ક્રોધાગ્નિ સાંત થયો ને ને ઘેર ન્હાવા ગયા.

ઉડળીઆનું ત્યાં કાણુ ? જે હોય તે કહે “એ જ લાગનો, સાળો ધાટ્યો છે. રસ્તે કાણુ જાય છે તે જોવું નહિ ને બધાને અભડાવી માર્યા. આજકાલ આ મહેતરો તો હદ વાળે છે. આ ઇંગ્લેન્ડના રાજનાં ઢેક મારે ધકકે.”

ઉડળીયાની ચીસ સાંભળી તેનો બાપ કાળીઆ પાસેના ઝઘડીયો

વાડો સાફ કરતો હતો તે દોડી આવ્યો. તે શું કરે બિચારો ? નાગરવાડામાં તેનું કાણુ સાંભળે ? ત્યાં કોઈ જાની તો કોઈ પંડ્યા ને કોઈ યાત્રિક, બિચારા બુદ્ધકર્ષકર રમી અભડાયા ને તેમને નહાવા જવું પડ્યું તેને માટે એ બધાને અક્ષોસ થતો હતો અને તેમને કોઈને આ મહેતરની પડી નહોતી. કાળીઓ ચોતાના દીકરાને છાને રાખવા પ્રયત્ન કરે ને તેના કપાળમાંથી નીકળતું લોહી અટકાવવા કંઈ ચીથરાના પાટાપૂરી કરવા જતો હતો ત્યાં આથેથી ' ખસો ખસો'ની બૂમ પડી.

બધા આઘા પાછા થવા માંડ્યા. દૂર કોઈ સાહેબ આવતા જણાયા. તે જીલ્લાના હાકેમ કલેક્ટર સાહેબ હતા. તેમને મુકામ નટપુરમાં હતો ને તે ગામ જોવા નીકળ્યા હતા. લોહીથી ખરડાપણા ઉકળાઆને જોઈ તે ઉભા રહ્યા ને પટાવાળાને હુકમ કર્યો કે તેને ઇસ્પતાલમાં લઈ જાઓ. સાહેબે તેને હાથ પથ્થુ અડાડ્યો. કેતી મગદૂર કે તેમને ના કહે ? સુધરાધના અમલદારો, પ્રમુખ સાહેબ વગેરે બધા ચુપાચુપ હિભા. તે બધા અભડાયા, પથ્થુ સત્તા આગળ શાણુપથ્થુ શા કામનું ? ઉકળાઓ ઇસ્પતાલમાં પહોંચ્યો ને ત્યાં તેના ધા ધોઈ પાટો બાંધ્યો. કલેક્ટર સાહેબે મોકલેલા દરદીને ઇસ્પતાલમાં બે હહાડા રાખવાનું દાક્તરે નક્કી કરી તેને ઇસ્પતાલના કપડાં પહેરાવ્યાં.

ગામમાં ચક્કર મારી આખી સવારી ઇસ્પતાલ તરફ આવી ને ત્યાં તેમણે બધાએ ચોકખા કપડામાં સજ્જ થયેલો ઉકળાઓ જોયો. તેની ચામડી ધણવણી હતી ને તે શરીરે પથ્થુ ભરાઈ હતો. સાહેબને તેનું મ્હોં ગમ્યું ને તેમણે કાળીઆ મહેતરને તે છોકરાને બહુાવવાની સલાહ આપી. કાળીઆએ કહ્યું: ' બાપા ! તે બધું ખરું, પથ્થુ મળ ગરીબનું એ ગળું નહિ. ' સાહેબે ચોતે તેને મિશન સ્કુલમાં મૂક્યો ને ત્યાંના પાઠરીને બલામણુ કરી.

ઉકળાઓ ધીમે ધીમે ઠીક ભણ્યો ને વળી તે અંગ્રેજ છટ્ટી

સુધી ગયો. તેનું નામ હવે ઉકળાઆ કાળાઆ વેસ્સ હતું! વેસ્સ ક્લેકટર સાહેબની મહેરબાનીથી બચ્યો ને બચ્યો તેથી ખ્રિસ્તિ યર્ષ ગયો ને તેને બધા ઉકળાઆ કાળાઆ વેસ્સ કે યુ. કે વેસ્સ કહેતા.

તે અમદાવાદ જઈ દાકતરનું શીખ્યો અને ધીમે ધીમે દાકતરની નોકરીમાં વધતો વધતો નટપુરમાં જ દાદા તરીકે આવ્યો. જે ઇસ્પિતાલમાં પચીસેક વર્ષ ઉપર દરદી તરીકે દાખલ થયેલો તે જ ઇસ્પિતાલમાં તે હાહિસ સર્જન થાય એ ઝોઝી વાત! પાછલી વાત તો કોને યાદ હોય? તેનો બાપ કાળીઓ મહેતર ક્યારનોએ મરી ગયેલો અને તેના સગાંવહાણાં પણ તેને જૂલી ગયેલાં.

બલમલા દાદાઓ એ ઇસ્પિતાલમાં આવેલા. મોઢાની જાણમાં તે દાદા રતનાકર, દાદા જોગલેકર, વગેરે દક્ષિણીઓ, દાદા રામસિંહ વગેરે હિંદીઓ તથા દાદા હરમતરામ, દાદા મહાશંકર વગેરે ગુજરાતીઓ એવા ઘણા દાદાઓ એ ઇસ્પિતાલમાં યર્ષ ગયા, પણ આ વેસ્સદાદાએ તો દદ કરી. તેમની બક્ષમનસાઈ, તેમની કામ કરવાની રીત, અને તેમને હાથે જશ એ બધાથી તેમની કીર્તિ નટપુર અને નટપુરની બહાર બધે પ્રસરી. ઘણા ઘણા દરદીઓ તેમના હાથે સારા થયેલા અને તે અને તેમનાં સગાંવહાણાં તેમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે.

એટલામાં ગામના શેઠ રતનચંદનો એકનો એક દીકરો મોઢો પડ્યો. પહેલાં સાધારણ તાવ આવ્યો, ને પછી તેમાંથી થયો ત્રિદોષ. બલમલા ખાનગી દાકતરો આવી ગયા. કોઈ કંઈ કહે ને કોઈ કંઈ કહે. નટપુર તેમજ આણંદના મિશનના દાકતરો પણ આવ્યા. પરંતુ દવા વગેરે કશાની કંઈ ટીકા લાગે નહિ. એટલામાં કોઈએ વેસ્સ દાદાનું નામ દીધું ને તેમને બોલાવી લાવવા આગ્રહ કર્યો. વેસ્સદાદા આવ્યા ને તેમણે જોજ દવાડા દવા કરી તેટલામાં તો તે છોકરાએ આંખ ઉઘાડી. જેને હાથે જશરેખા હોય તેને હાથે હંમેશાં સાફ જ થાય. દવા કરતાં ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં કે છોકરો તદ્દન સારો થયો.

શેઠ અને શેઠાણીના હર્ષનો પાર માપ નહિ. હવે છોકરાને માથે પાણી નાખવાની ક્રિયા કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમના કાઠીઆવાડી દોરતોએ એ બહાને મેળાવડો થશે, એમ ધારી એ સલાહ આપી.

ગામના દેસાઈઓ, અમીનો, પટેલો, શેડીયાઓ, વડીલો, જુદી જુદી જાતિના આગેવાનો, ઠાકતરો અને પંડિતોને નોતરવામાં આવ્યા. એમાં વેલ્સ દાદા તો હેરાન જ. પાણી નાખવાની ક્રિયા તેમને હાથે જ થવાની હતી. ક્રિયા પૂરી થઈને બધાએ એક જ પાથરણા ઉપર ખેસી દ્વધ, બરશી, પેંડા વગેરે બાધાં અને વાત ચાલી. શેઠે ઉભા થઈ વેલ્સ દાદાનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. ખીખ બધાએ સમયાનુસાર કંઈકને કંઈક કહ્યું. પછી એક વડીલ સાહેબનો વારો આવ્યો. તે મ્યુનિસિપાલિટીના આગેવાન સમાસદ હતા, લોકલ બોર્ડમાં તેમની લાગવગ ભારે હતી, અને સરકારમાં તો તેમના તરફ બધાની મહેરબાની હતી. તેમણે કહ્યું કે ભાઈઓ, વેલ્સ દાદાની હાલની વાતો તો આપણને ખબર છે પણ તેમનું વતન કયું, તેમણે કયાં કેળવણી લીધી, વગેરે તેઓ કહે અને તેમના પાછલા ઇતિહાસની એટલે તેમના જીવનવૃત્તાંતની કંઈ તે વાત કરે તો તેથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળશે, એમ હું ધારું છું. બધા મંડળે આ વડીલને ટેકો આપ્યો.

આત્યાર સુધી વેલ્સ દાદાએ પોતાની અથથી ઈતિ કોઇને કહી જ નહોતી. પણ હવે તેમને કહેવી પડી. તે એવ્યા:

“ સુદ મહારથો! મારા બચપણની વાત તો મને જ કેટલીક માફ નથી પણ જ્યારથી મારા નર્માગમાં પછટો થયો ત્યારથી વાત કહું. આ ગામના ઋષિ જેવા પૂજ્યથી બહુશંકર શર્માએ જ્યારે મારા અપવિત્ર દેહમાંથી પોતાના હાથે ફેંકેલા પાથર વતી થોડુંક લોહી કઢાડેલું તે વાત પ્રથમ યાદ દેવડાવું. એક વખત જ્યારે બાળપણમાં મારા પિતા, જેને બધા કાળીઓ મહેતર કહેતા હતા, તેમની સાથે નાગરવાડા પાસે ગયો ને ત્યાં કાંકરે રમતો હતો ત્યારે મારો એક કાંકરો શ્રીમાન બહુકશંકરને અડક્યો ને તેઓશ્રીએ મારા તરફ પાથર

કેંકયો ને મારા માયામાંથી બોલી નીકળ્યું. તે વખતે મને મહેરબાન વેલ્સ સાહેબ જે કલેક્ટર હતા તે આજ ઇસ્પતાલમાં લઈ આવેલા ને લાંબા મારા ઘા ઉપર દવાદાર થયેલા. તે વખતથી માઈ લણવાનું શરૂ થયું, અને નાનપણનો ઉઠાણો ઠાણો મહેતર તે હું આને મુ. કે. વેલ્સ છું. મારે મારી આજની દશા માટે ખરો આભાર તણ જણવો માનવાનો છે. એક તો જે માતાપિતાએ મને જન્મ આપ્યો તેમનો, બીજો શ્રીમાન બુદ્ધશંકર જેમના મારને પ્રતાપે મારા જેવા ગરીબ તરફ મે. કલેક્ટર સાહેબનું ધ્યાન ખેંચાયું તેમનો અને ત્રીજા મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબનો પોતાનો કે તેમણે મને બણાવ્યો. આજની તકનો લાભ લઈ હું એ બધાનો જાહેર આભાર માનું છું. મારા કામને માટે હું મગરૂજ નથી. તેમાં જશ અપજશ પ્રભુ અપાવે છે. તે બધી દોરીના સંચાલક છે, અને તેણે જ શ્રીમાન શેક્ષ્પી સાહેબના ચિરંજીવીને ઉગાર્યો છે.”

આટલું બોલી તે બેસી ગયા. ત્યારે વેલ્સદાદા બોલતા હતા ત્યારે હાજર રહેલાઓમાં એક ખુણે બેઠેલાં ચતુર્વેદી બુદ્ધશંકરના મોં ઉપર અનેક વિકારો થતા હતા ને તે ત્યારે બેસી ગયા ત્યારે બુદ્ધશંકર ઉઠી પુણી જેવા દેખાતા હતા.

શેક્ષ્પીના દિકરાને આરામ થયા બાદ પોતે પણ વેલ્સ દાદાને પોતાના દિકરાને દેખાડવા ઘેર લઈ આવેલા. અને તેમણે પોતે ને તેમના દિકરાએ તેમની દવા પીધેલી. વકીલના એક સવાલે તો ખાનાખરાખી કરી. તેણે તો પાણી પીધા પછી ઘર પૂછ્યું ને વચ્ચે પોતાને સળવામણ ઉભી કરી. વકીલ કાયદામાં ઝાલ્યા ને તે હંમેશા ચોળીને ચીકણું કરે અને અહીં પણ તેમજ કર્યું. પોતે બાલક કુલદીપક એવા ચતુર્વેદી બુદ્ધશંકર શર્મા એક અધમ મહેતરને અડક્યા; અને પોતાના ધરના બધાને તેને અડકાડી આપું ઘર અમકાવી માર્યું.

વળી પોતે અને ઘરનાં બધાંએ તેની બનાવેલી દવા પીધી, અને બાકી હતું તેમ તેમની સાથે એક જ પંક્તિએ બેસી દૂધ અને મેવા

મિહાઈ ખાધાં. આ વિચારે તેમનું માથું ધૂમ થવા લાગ્યું. તેમને પારાવાર દુઃખ થતું હતું ને ધરતી માર્ગ આપે તો સગામ જઈ એમ થવા લાગ્યું. પણ મન મારતું એ મોટાની મોટાઈ છે, અને ત્યાં શર્મા પાછા પડે એમ ન હતા. કઢી નથી ખાધી પણ કઢીમાંથી વડી ખાધી છે, એમ તે મન સાથે તોડ કહાડવા લાગ્યા. થોડીવારના મંથન પછી તેમને વિચાર આવ્યો કે હવે હિઝળીઓ કાળીઓ પહેલાંનો અધમ મહેતર નહોતો, પણ તે તો મી. યુ. કે. વેલ્સ નામના ખ્રિસ્ત ઠાકતર હતા એટલે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે દેડાને અડક્યાએ નહોતા, દેડાનું અડકેલું પાણી કે દવા પીધી નહોતી, અને દેડા સાથે પંક્તિમાં ખેસી દૂધ પીધું કે દળાહાર કર્યો પણ નહોતો એટલે તે કોઈપણ રીતે ધર્મભ્રષ્ટ થયા જ નહોતા! આમ જ્યાં મનનો તોડ થયો ત્યાં તેમના મુખારવિંદ પરની શીકાશ દૂર થવા લાગી ને તેમને શાન્તિ થઈ.

—હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ

૧૫. યતિની વાંછના

[શ્રી ૦ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી (જન્મ સંવત ૧૯૪૫ બાદપદ નડીઆલમાં) જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ ને કેળવણી મેટ્રીક સુધી લીધી છે. ૧૯૧૦ ની સાલથી તેઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં કવિતાઓ દ્વારા પ્રવેશ્યા. સર્વવ્યાપ્તમાં 'સદ્વિલાસી' ઉપનામથી 'સુન્દરી સુબોધ' 'સાહિત્ય' 'આર્થ' ધર્મ પ્રકાશ' આદિ માસિકોમાં તેમની કવિતાઓ પ્રકટ થતી ૧૯૧૨માં 'વાર્તાવૃક્ષ' નામે તેમનું દ્વંદ્વી વાર્તાઓનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રકટ થયું. સ્વીન્ડનાથ ટાગોરનાં 'ઐએરવાલી' અને 'દૂળદ્વ વહાણ' એમણે અનુવાદિત કરેલાં છે, જે પુસ્તકોની અત્યાર સુધીમા અનુક્રમે ત્રીજી અને બીજી આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે. 'ગુજરાતી' પત્રમાં સાતેક વર્ષ અને 'ગુજરાતી પંચ' માં અઘાપિ સુધી તેઓ તંત્રી મંડળમાં છે. 'ગુજરાતી પંચ' નાં પૃષ્ઠાં બેટ

પુસ્તકો તેમણે લખેલાં છે. અનુવાદિત અને મૌલિક એમ મળીને એમણે આસરે ૪૦ નવલકથાઓ લખી છે. ઇતિહાસ એમનો પ્રિય વિષય છે.

‘જય ગુજરાત’ માથી લીધેલું નીચેનું પ્રકરણ કેટલીક જૂની માન્યતાઓ ઉપર વેધક દ્રષ્ટિ નાખે છે. આપણી કેટલીક જૂની કહેવતો સાથે આ પ્રકરણનો મેળ વિચારવામાં આવશે તો સમજશે કે તેમાં સંતતિ અને મર્મ ધારણ ક્રિયા સાથેના સબધની પરોક્ષ ચર્ચા મળી રહે છે. તેમના આ પુસ્તક સબધમાં અનેક અભિપ્રાય—દ્રષ્ટિઓએ સમીક્ષા કરી તેની તુલના તેટલીજ સરસ રીતે કરવામાં ‘પ્રભબન્ધુ,’ ‘સાહિત્ય,’ ‘શુણ્મુન્દરી,’ ‘ગાંડીવ,’ ‘પ્રસ્થાન,’ ‘ગુજરાતીપંચ,’ વગેરે શિષ્ટ પત્રોએ સત્કાર કર્યો છે. આ નવલકથામાં વીરાણદેવ, વિમદેજવ, વસ્તુપાળ-તેજપાળના તમયના ઇતિહાસને આલેખવામાં આવ્યો છે. જે શૈલીથી શ્રી. ક. મા. મુનશીકૃત ‘પાટણની પ્રભુતા,’ ‘ગુજરાતનો નાથ,’ ‘રાજ્યધિરાજ’ વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખાઈ છે તેજ શૈલીનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ધીરગંધાર નદીના વહેતા, કંઈક ડહોળાયલાં છતાં સજમ નજરે ન્હોતાં નિર્મળ જળ જેવો સુખ અને શાન્ત આલેખન પ્રવાહ નજરે પડે છે. વિક્રમની તેરમી સદીના અંતિમ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં બનેલા બનાવો કલ્પના મિશ્રણ સાથે ઇતિહાસ રૂપે રજૂ થાય છે. આ વાર્તાના આવતા પાત્રોમાં નાગેશ્વર કાક તથા વસ્તુપાળ-મુંબલ મહેતાની પુનરાવૃત્તિનો દસ અમંગળજીવ ઇ રહેતો હોય છે.]

“વત્સ, તારો જન્મ આ વૃદ્ધ યતિને આભારી છે. તારાં માતૃશ્રી રતનાળીદેવી એની સાક્ષી પૂરશે.”

“એમ?” ત્રિશળદેવે પૂછ્યું: “કેવી રીતે મારો જન્મ એમને આભારી છે, એ કહેવા કૃપા કરો!”

“રાણા વીરધવળને ધણી કાળ સુધી મુદ્દત સંતતિ ચર્ચા નહતી.” ગોરજીએ કહેવા માંડ્યું: “તેમને એથી ધણી ચિન્તા થતી હતી. આસપાસના મંત્રીઓએ અને શુશ્રૂષુકોએ તેમને એક વધુ રાણી પરણવા સૂચના કરી. પરંતુ ત્રણ રાણીઓને તો તેઓ પરણી ચૂકેલા

હોવાથી એમનું મન ચોથી રાણી કરવા માન્યું નહીં. પંડિતરાજ સોમેશ્વરદેવ અને જીજ્ઞ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ જાણ અને યજ્ઞયાગદિનો માર્ગ સૂચવ્યો. રાણીએ એક મહા યજ્ઞ કરાવ્યો. એ યજ્ઞ શુદ્ધ અંતઃ-કરણથી કરવામાં આવેલો હોવાથી સુભાગ્યે મહિષી રત્નાળી દેવીને ગર્ભ રહ્યો. દિવસો વહી ગયા. યજ્ઞ સમયે તેનો પ્રસવ થયો નહિ અને ચિદ્ર તો સઘળાં ગર્ભવંતીનાં રક્ષાં. આ મામલો ચિંતા-જનક થઈ પડ્યો. દર મહા પૂરા વીતી અગ્નીઆરમો માસ ખેડો; આરમો, તેરમો અને એમ પંદર માસ થઈ ગયા પણ પ્રસવ થયો નહીં. આમ કેમ! આનું કારણ શું! રાજેન્દ્રે જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓને એકઠા કર્યા; પ્રવશાન્તિ કરાવી પણ કોઈ ઉપાયે પ્રસવનાં ચિદ્રન જાણ્યાં નહીં. એમ કરતાં કરતાં વીસ મહિના થવા આવ્યા. રાણી રત્નાળીદેવીતો દુઃખે મુગ્ધાઈ ગઈ; ગર્ભમુક્ત ન થવાથી તેને અતિ કષ્ટ થવાં માંડ્યું. હવે જીવવું શા કામનું? આવો વિચાર પોતાના મનમાં કરીને આપઘાત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેની આસપાસની દાસી-ઓમાંથી એકે તેને સકળ ભારતવર્ષના તમામ તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરવાનો વિચાર સુઝાડ્યો. રાણીને શ્રાવ્યું કે એ ઠીક વિચાર છે. કદાચ એકાદ તીર્થસ્થાનમાં આપઘાતનો યોગ મળી શકશે. રાણીએ તેથી રાજેન્દ્રને તીર્થયાત્રા કરવા જવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. એક નાના સરખા રિસાલા સાથે રાણીને તેણે તીર્થયાત્રાની પરવાનગી આપી. પ્રારંભ નર્મદા તટનાં તીર્થસ્થાનોથી કરવામાં આવ્યો. આજોદ કન્યાળી સરખ જતાં માર્ગમાં ડબોમ નજીક તેણા નામના એક નાના સરખા ગામડા આગળ રાણી રત્નાળી દેવીનો રીસાલો પહોંચ્યો ત્યારે રાણીને અસહ્ય દર્દ થવા માંડ્યું. એ વખતે સાયંકાળ પડી ગઈ હતી. એટલે રિસાલાએ ગામને પાદરે પડાવ નાખ્યો અને રાત વીત્યા પછી પ્રાતઃકાળે ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કરવું એમ દરાવ્યું. ”

“ રાજેન્દ્ર ” ગોરજીએ વીસળદેવને કહ્યું; “ માનવીનો જીવ ત્યારથી ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ તેના ગ્રહોનો યોગ સર થાય છે.

એ શરૂઆત જન્મ પછીજ થાય છે એમ ન માનવું. તમે વીસ માસથી તમારી માતાના ઉદરમાં તપ સેવ્યું હતું. તમારા અનિષ્ઠ ગ્રહોનું બળ તેથી કમી થયું હતું. તેગા ગામને પાદરે જ્યાં તમારાં માતૃશ્રીના રિસાલાનો પડાવ હતો તે ગામમાં મારો કામચલાઉ વસવાટ હતો. તે રાત્રિને વખતે અચાનક પાદરમાંથી હું પસાર થતો હતો. મેં તે વેળા કોઇ સ્ત્રીના આત્મનાદ સાંભળ્યા. તપાસ કરતાં તે મહિળી રતનાળી દેવીના હતા, એમ જણાયું. મેં પૂછપરછ કરી અને તમામ હકીકત જાણી લીધી. તરતજ મેં મારી વિદ્યાનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. ધ્યાન ધરતાં, રાણી મેલી વિદ્યાના પ્રયોગથી કષ્ટાય છે એમ મને માતૃમ પડ્યું.”

“મેલી વિદ્યા?” વિશળ દેવે પૂછ્યું.

“હા મંત્રતંત્રના સાધકો ધણીવાર પોતાના મંત્રજળથી ગર્ભિણીઓના ગર્ભ થંભાવી શકે છે. મંત્રોનો એ દુરપયોગ છે; પણ તે રીતે તેમને સાધનારાઓ પડ્યા છે, માટે તેને મેલી વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પણ એ મેલી વિદ્યાનો પ્રતિકાર હંમેશાં યુક્તિપ્રયુક્તિથી થઈ શકે છે. રાજન તમારાં માતૃશ્રીની પીડા જોઇને મેં તેમને ઉગારવાનો અને પીડામુક્ત કરવાનો દરાવ કર્યો.”

“ધન્ય!” વીશળ દેવથી ખોલી જવાયું.

“નહીં. એવું કાંઇ ન બોલશો. અમારા જેવાઓને જે ધર્મ છે તે બજાવવાને જ હું તત્પર થયો. મેં યોગવિદ્યાના પ્રભાવથી શોધી કાઢ્યું કે, મેલો પ્રયોગ કેવી રીતે અજમાવવામાં આવેલો છે.” ગોરજીએ કહ્યું: “કોઈકે અડદનું પૂતળું બનાવીને તેના પર મંત્રતંત્ર અજમાવીને માટીના એક ઘડામાં ઘાલ્યું હતું અને તે પૂતળા સમેત તે ઘડો જમીનમાં ઉડાણમાં દટાવ્યો હતો. જ્યાં સુધી તે ઘડો તે જગ્યાએ દટાવેલો રહે ત્યાં સુધી ગર્ભિણીને પ્રસૂતિ થાય નહીં, એવો એનો પ્રભાવ હતો—”

“અરર! એવું કુષ્કર્મ કોણે કર્યું હશે?” વીશળ દેવે પૂછ્યું.

“અભિલાષી એક બાતકો, તામે હોત વિરાધ, એવું એક જણે કહ્યું છે.” ગોરજીએ જવાબ દીધો: “રાણીને એક જણે કહ્યું છે.” ગોરજીએ જવાબ દીધો: “રાણીને પ્રસૂતિ થાય અને તેનો પુત્ર બાવી રાત્ર થાય એ જેઓને ગમતું ન હોય અને પોતાનાં સંતાનના રાજ પદની જેમને અભિલાષા હોય તેઓ સિવાય આવું કામ કોણ કરાવે?”

“હં...હવે સમજાયુ.”

“જે સમજ્યા હો તે મનમાં રાખજો; કારણકે અઘાપિપર્યંત મહુર્મ રાણાએ કોઈને આ માટે સ્વમુખે દોષિત કહ્યા નથી.” સોમેશ્વરદેવે કહ્યું.

“રાણાશ્રીના ઉદાર સ્વભાવનો એ પુરાવો છે.” ગોરજીએ કહ્યું: “આ કોઈ જેઓએ કર્યું હતું તેઓને પાછા પાડવા માટે મેં તરતજ યુક્તિ પ્રયોજી. તત્કાળ મેં તે રિસાલાના મુખ્યને એક દાસી સાથે વિદાય કર્યો અને તેની સાથે વધાર્ધ દેવરાવી કે- મહિપી રતનાળી દેવીને પુત્ર પ્રસવ્યો છે.”

“ખોટી વધાઈ?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“હા તદ્દન ખોટી. આ એક યુક્તિ હતી અને તેમાં મેલી વિદ્યાને ફોગટ બનાવવાનો હેતુ હતો. એ હેતુ તરતજ પાર પડ્યો. રાણીના રિસાલાનો મુખ્ય માણસ અને દાસી રાણીના મુકામેથી ગયાં તે પછીને ણીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ૮ વાગે, રાજગ! તમારો જન્મ થયો!”

“મેલી વિદ્યા વ્યર્થ જવાયી?” વીશળ દેવે પૂછ્યું.

“હા ગુરુદેવ,” સોમેશ્વરે કહ્યું: “યતિ મહારાજે એ બાબત મારી સમક્ષ અને મંત્રીશ્વર વસ્તુબાળ સમક્ષ પુરવાર કરી આપી હતી. કેવી રીતે તે હું આપને કહું. રાણીનાં બે માણસોએ પ્રાતઃકાળમાં ૭ વાગ્યાના અરસામાં ઘોળકે આવી પહોંચીને વધાઈ આપી કે, મુવરાજનો પ્રસવ થયો છે અને રાણી રતનાળી દેવીની તખીયત ઘણી સારી છે.

આથી રાણા વીરધવળને ઘણો હર્ષ થયો. પુત્રરત્નના જન્મની ખુશાલીમાં તેમણે ઘેરઘેર સાકર વહેંચાવી, ગરીબોને અન્ન-વસ્ત્ર આપ્યાં, કારાગ્રહમાંના કેદીઓને બંધનમુક્ત કર્યા અને શહેરમાં મોટા તહેવાર ઉજવાવ્યો. આ વખતે કોઈને એક નહીં થયો હોય એમ અમારું માનવું હતું પણ વસ્તુતઃ તેમ ન હતું. ગોરજી મહારાજે કહ્યું છે તેમ, કોઈક દેવો અભિલાષીઓ જેમણે મંત્રતંત્રને પ્રભાવે દુષ્કર્મ કર્યું હતું તેઓને પોતાનો પાસો અદ્ધળ નીવડયાથી ચિન્તા થઈ અને તેઓએ તેને પરિણામે એક એવું પગલું બર્યું કે જે તેમને પોતાને જ ધાતક નીવડ્યું.”

“એ શું પગલું હતું ?” વીરાજદેવે પૂછ્યું.

ગોરજીએ જવાબ દીધોઃ “જે માટીનો ઘડો જમીનમાં દાટવામાં આવ્યો હતો તેને પવનનો સ્પર્શ થાય, તો આ મેલી-વિદ્યાનો પ્રયોગ અદ્ધળ થાય, એવું હું જાણતો હતો. જમીનમાંના ઘડાને પવનનો સ્પર્શ કેમ કરાવવો ? ખાડો ખોદનારાઓનેજ તે ખાડામાં પાડવાના ઇરાદાથી જ પુત્ર-જન્મની ખોટી વધાર્થ મોકલ્યાથી જેઓએ ઘડો દટાવ્યો હતો તેઓએ તે ઘડાવાળે સ્થળે જઈને તપાસ કરી જોયું. તેઓએ કોદાળી વતી તે સ્થળનું ખોદકામ કર્યું; તેમના કમન-સિમે કોદાળી ઘડાને વાગી જેથી તે ઝુટી ગયો અને જ્યારે ખાડો ખુદી થયો ત્યારે અડદના પૂતળાને પવનનો સ્પર્શ થયો. તેજ પળે મહિથી રત્નાવળાદેવીને પ્રસવ થયો.”

“આ બધું આપે કેવી રીતે જાણ્યું ?” વીરાજદેવે પૂછ્યું.

“મેં તો યોગ વિદ્યાથી તેઓનાં આ કામની વાકેફગારી મેળવી; પણ પછીથી મેં જાતે ઘોળકે આવીને ગુરૂદેવ તથા મંત્રી-શ્વરને બંનેને તે સ્થળે લઈ જઈને ખાડો, બાંજેલું માટલું અડદનું પૂતળું વગેરે બતાવ્યાં હતાં.”

૧૬. ચાણુક્ય

હિંદના પહેલા સમ્રાટનો રાજપટ્ટ અમાત્ય ને

અર્થશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ લેખક કૌટિલ્ય

ચાણુક્ય ! ભગવાન કૌટિલ્યને નામે ઓળખાતા રાજનીતિ શાસ્ત્રના ભારતવર્ષના એ અજૂતપૂર્વ આચાર્યનું જીવન અનેક રહસ્યોથી ભરપૂર છે. એમના વિષે પુરી માહિતી મળી શકતી નથી.

મગધના શાસક નન્દ રાજાઓનો નાશ કરીને ચંદ્રગુપ્તે મગધને પોતાનું કર્યું. તે વખતના જનાવોને તપાસતાં એમ જણાયું છે કે ચાણુક્ય તક્ષશિલાના બ્રાહ્મણ હતા. સંભવિત છે કે જુવાન રાજકુમાર તરીકે તક્ષશિલાની વિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં ચાણુક્યના પાદારવિંદમાં અધ્યયન કર્યું હોય. તક્ષશિલા પંજાબનું એક પ્રાચીન નગર હતું અને પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠની જગા હતી.

ચાણુક્ય અને ચંદ્રગુપ્તનાં સંબંધો પર પ્રકાશ નાખતાં “સુદ્રા રાક્ષસ” નાટકમાં તે બંને એક બીજાનાં દ્રષ્ટિગિંદુને જલ્દી સમજી શકતાં હોય અને બંને વચ્ચે ખૂબ જ મેળ હોય તેમ બતાવવામાં આવ્યું છે, જે લાંબા પરિચય વિના અસંભવિત છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં રહેતા હોઇને સિકંદરના આક્રમણમાં દેશના ભાગલા પડવાનો સભવ તેમણે જોયો હશે. તેમણે એ પણ જોયું હશે કે સગકૃતિ તથા વ્યવસ્થિત હિંદ જ પરદેશી આક્રમણનો ભય નિવારી શકે ને પ્રજામાં પણ એવીજ ભાવના જાગી તેને લીધે ચંદ્રગુપ્ત હિંદનાં સમ્રાટ બની શક્યા.

ગ્રીકો સાથેના જળવામાં તથા મૌર્યવંશની સ્થાપનામાં મૂળ પ્રેરણામૂર્તિ અને મહત્વનો ભાગ ભજવનાર ચાણુક્યજી હતા ને એક સમર્થ અન્યેય તથા એકત્ર હિંદનું તેમનું સ્વપ્ન જાદુ ઓછા વર્ષોમાં જ ફળીભૂત બન્યું.

વિખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર વિન્સેન સ્મિથે લખ્યું છે કે

“સમુદ્રના એક કાંઠાથી ખીજા કાંઠા સુધી વિસ્તરેલું આખા ભારત-વર્ષને આવરી લેતું સામ્રાજ્ય રચવાનું સ્વપ્ન ચંદ્રગુપ્ત તથા તેના અમાત્યે માત્ર ૨૪ વર્ષમાં સિદ્ધ કર્યું. ઈતિહાસમાં આવી રાજકીય સિદ્ધિઓ જવલ્લેજ જોવા મળે છે. સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું હતું એટલું જ નહિ. પરંતુ વ્યવસ્થા અને સંગઠન એટલા સુંદર હતાં કે પાટલીપુત્રમાંથી નિકળેલો એકેએક આદેશ પશ્ચિમમાં સિંધુ કિનારા સુધી તથા દક્ષિણમાં અરબ્બી સમુદ્ર સુધી અક્ષરેઅક્ષર પહોંચતો. હિંદુસ્તાનના આ પ્રથમ સમ્રાટે રચેલો અજગ વારસો તેના પુત્ર તથા પૌત્રને અખંડ મળ્યો હતો.”

આ પરથી જાણી શકે અખિલ હિંદ તથા મધ્ય એશિયા સુધી વિસ્તરેલા ચંદ્રગુપ્તનાં સામ્રાજ્યને સ્થાપવામાં ચાલુક્યનો પ્રથમથી હિસ્સો હતો; ને મગધને જીતી આપવામાં તેમણે કરેલી મદદ તેમનો રાજકીય જીવનનો કદાચ છેલ્લો ખનાવ હતો, ને આ પછીથી ‘સુદ્રા રાક્ષસ’માં લખાએલી કથા અનુસાર તેમણે સક્રિય રાજકારણમાંથી નિવૃત્તિ લીધી.

નન્દ રાજાઓના મુખ્ય અમાત્ય રાક્ષસને જીતી લેવાનું ચાલુક્યનું પગલું મુત્સદ્દીગીરીની પરિસ્થિતિમાં જેવું હતું ને પૂર્વમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના સામે જે કોઈ વિરોધ હોય તે વિરોધ એથી નાબૂદ થયો હતો.

ચંદ્રગુપ્તે જે રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપી હતી તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા—તો જેની ખૂબ પ્રશંસા થાય છે તેવા—અકબરના વખતમાં પણ નહોતી સ્થપાઈ એવું અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે. તેમણે જે રાજકીય રચના કરી તે એવી તો સંપૂર્ણ અને અદ્ભુત હતી કે તેને પરિણામે અશોક દુનિયાભરમાં શાંતિ અને પ્રેમનો સંદેશો મોકલી શક્યો. માત્ર રાજકીય સિદ્ધિએ જ જોતાં તેમણે હિંદમાં એક મહાન યુગ સર્જ્યો હતો.

અર્થશાસ્ત્ર, નગરશાસ્ત્ર વગેરે ખીજા આર્થિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રોમાં તેમણે સાધેલી સિદ્ધિઓ અજગ છે. (સંકલિત)

૧૭. શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ

વડોદરા રાજ્યની ખ્યાતિ આખી સુધરેલી દુનિયામાં અત્યારે પથરાયેલી છે. તેનો સમજો. યશ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને ફાળે ગય છે. છેક અંધાધુધીની સ્થિતિમાંથી, ઘણી નાની ઉંમરે રાજ્યની લગામ હાથમાં લઈ, શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે વડોદરા રાજ્યની સર્વ દિશામાં આખાદી અને ઉન્નતિ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને તે સાઠ વર્ષની લાંબી કારકીર્દિમાં તેમના અનેક પ્રયત્નો સફળ થયેલા જોવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા.

શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડ [જન્મ ૧૮૬૩-૧૯૩૯] અર્વાચીન હિન્દના સૌથી ઉત્તમ કોટિના રાજવી હતા એમ વિનાસંકોચે કહી શકાય. તેજસ્વી બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા, વિશાળ દષ્ટિ, ઉંચી સંસ્કારિતા, દીર્ઘ દષ્ટિ, નિડરતા, વિદ્યા અને જ્ઞાનની કદર કરવાની શક્તિ, પ્રભાવ અને ખીજ અનેક ગુણોમાં સ્વ. સયાજીરાવની ખરોખરી કરી શકે એવો કોઈ રાજા વડોદરાની ગાદી ઉપર થયો નથી એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનના કોઈપણ હિન્દી રાજા અત્યારે તેમની સમાન કક્ષામાં આવી શકે નહિ એવો ખત ખૂંસીથી આપી શકાય.

શ્રીમંતનું અસલ નામ ગોપાળરાવ. તેમનું જીવન અણુધાર્થી અને અદ્ભુત હોઈ, કોઈ સ્વપ્ન કે સિનેમા-શ્રીલ્મ પેઠે એકદમ પલટાઈ, ગુર્જરનરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ બને છે, એ ઇતિહાસ-કથા રૌમાંયક તથા બોધક પણ છે-પ્રારબ્ધના જોર અને પુરુષાર્થની પરાકાષ્ટની સીતક છે.

શ્રી મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર સને ૧૮૭૪ માં વડોદરાના રેસીડન્ટને ઝેર દેવાનો આરોપ આવ્યો. તપાસ કરવા બેઠેલું કમીશન સર્વાનુમતે ચૂકાદો ન આપી શક્યું, એટલે પછી ના. વાઈસરોય લોડ નોર્થમ્બરકે ગંભીર ગેરકારોબારના નિમિત્તે શ્રી. મહારાવને પદબદ્ધ કરવા કરવ્યું.

મહારાજ ખંડેરાવના અપુત્ર વિધવા મહારાણી શ્રી જ્ઞાનાયાધ સાહેબને ગાદીવારસ તરીકે દત્તક લેવા અધિકાર આપેલો, તે મુજબ તેમની નજર કાશીરાવના પુત્રો તરફ ગઈ. શ્રી ગોપાળરાવનાં તેજસ્વી વદન તથા “રાજ્ય થવા આવ્યો છું” એ હાજર જવાબીથી આકર્ષાઈ વડોદરાના બાવિ અને બાવ્યશાળી રાજ્યકર્તા તરીકે તેમની પસંદગી થઈ. ૧૮ વર્ષની વય થતાં ૧૮૮૧ ની સાલમાં રાજ્યસત્તા સુપ્રત થઈ હતી.

શ્રી. સયાજીરાવની જાદુઈ લાકડીના સ્પર્શે વડોદરા નગરીનું સ્વરૂપ પલટાઈ ગયું. ક્યાં પોણોસો વર્ષ પહેલાંનું સાંકડું, ગંડું, અજ્ઞાન અને વેરઝેર ભરેલું અનાય-કંગાઝ વડોદરા ! અને ક્યાં આવનું ઉદાર-વિશાળ-સહિષ્ણુ સમૃદ્ધિશાળી-પ્રગતિમાન-વડોદરા ! શ્રીમંતે વડોદરાનો નવો મુંદર ઇતિહાસ ઘડ્યો છે.

શ્રી. ગોપાળરાવ નિરક્ષર બાળક હતા. એમને શિક્ષણ, વ્યવહાર અને સંસ્કાર આપવાનો આરંભ વડોદરા આણ્યા પછી સને ૧૮૭૫ની સાલમાં થયો. પણ એમની નૈસર્ગિક શક્તિએ તથા છાત્રાનુવૃત્તિએ, એમના અધ્યાગ ખંત-હિત્સાહે એમાં સારી મદદ કરી.

શ્રી મહારાજ સયાજીરાવે વડોદરાને સૌથી પ્રથમ સુરાજ્ય આપ્યું છે-રામરાજ્ય સ્થાપ્યું છે. તથા સમસ્ત ભારત વર્ષના ઉદાર અને એકંદરે વિશ્વભરના કલ્યાણ માટે અવિત્રાંત શ્રમ લઈ અનેક સ્વપ્ન પણ સેવ્યાં છે, યોજનાઓ ધડી છે, તથા પ્રયત્ન કર્યા છે. સ્વમાનની લાગણી અને સ્વદેશાભિમાનની બાવનાઓ પણ શ્રીમંતમાં રૂપે રૂપે પ્રત્યક્ષિત હતી.

મહત્ત દરજ્જાત કેળવણી દાખલ કરવામાં વડોદરાનો પહેલો નંબર છે તથા પ્રવૃત્તિના ગણેશ પણ હિંદમાં વડોદરાએ જ માંડ્યા છે. હારજન અને સ્પર્શસ્પર્શદોષ-નિવારણની ક્ષેત્ર પણ શ્રીમંતેજ પ્રથમ મેળવી છે. પ્રબળો સામાજિક, નૈતિક, આર્થિક ઉદાર અને વિકાસ માયં એ વ્યાપક દ્રષ્ટિએ વડોદરામાં વિવિધ શિક્ષણવિષયક સંસ્થાઓ તેઓશ્રીએ સ્થાપી છે.

વેપાર ઉદ્યોગ તથા હુન્નર-કલા કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાની યોજનાઓ થઈ છે. રાજ્યમાં અવારનવાર નાનાં મોટાં પ્રદર્શનો પણ ભરાયાં છે. બ્રિટિશ હિંદમાં પણ કેટલાંક સ્વદેશી હુન્નર ઉદ્યોગોનાં પ્રદર્શનોના ઉદ્ઘાટન-અમુખ તરીકે તેઓશ્રીની પસંદગી થઈ હતી અને એ વેળા જીવસાંદાર, મનનીય અને માર્ગદર્શક વ્યાખ્યાનો તેમણે કર્યાં હતાં.

શ્રીમંત લલિતકળા-સ્થાપત્ય-સંગીત પુરાતત્વ વગેરેના પણ શોખીન-પ્રશંસક હતા. પરિણામે વડોદરા રાજમહેલો-કોલેજ-કીર્તિ-મંદિર-ન્યાયમંદિર-કલાભવન-કોડી-ખંડેરાવ મારખાટ વગેરે સુંદર ભવ્ય મકાનો, કમાડી બાગ વગેરે બાગમગીયા, શ્રી. સયાજી સરોવર વગેરે અનેક સુંદર જળાશયો થયાં છે. એ સર્વ પ્રજાને યોગ્ય લાભ આપવા ઉપરાંત રાજ્યની રોનકમાં વધારો કરે છે.

આ રાજ્યમાં સુમારે ૭૦૦ માર્કેટ નેટલી લંબાઈની રેલ્વેની કૂકરુથણી થઈ હોઈ, રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોને સાંકળી વહેવાર વધારવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

સયાજીરાવની યશસ્વી કારકીર્દીના મૂળમાં તેમના રાજકર્તા તરીકેની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેમના જીવનનું ઘડતર કરનાર બે અતિ કુશળ પુરુષો હતા. આપણાં દેશમાં ગયા સૈકામાં સૌથી આગેવાન રાજપુરુષ સર ટી. માધવરાવ અને મિ. ધૃત્વીપટ એ બે ઉત્તમ કોટિના પુરુષોના શિક્ષણ અને માર્ગદર્શનનો અપૂર્વ લાભ શ્રીમંત સયાજીરાવને સુબાગ્યે મળ્યો. એ લાભનો તેમણે પૂરેપૂરો સદુપયોગ કર્યો. વડોદરા રાજ્યને હિંદુસ્તાનનાં સર્વ દેશી રાજ્યોમાં અગ્રસ્થાને લાવવાનો આદર્શ એમણે પોતાની સમીપ રાખી તે માટેના સર્વ પ્રયત્નો કર્યો.

શ્રી. રમેશચંદ્રદત્ત નેવા આખા હિન્દ દેશમાં વિદ્વતાથી અને અત્યંત કાર્યદક્ષ સર્વદી અમલદાર તરીકે પંકાયેલા ગૃહસ્થને પોતાના અમાત્ય તરીકે રાખ્યા હતા. આ રીતે શ્રીમંત સયાજીરાવે રાજ્યની

આખાદી માટે અને તેના ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી આદર્શ રાજ-
વહીવટ સ્થાપવા માટેની દીર્ઘદાષ્ટનું ઉજ્જવલ દષ્ટાન્ત હિન્દુસ્તાનના
ખીમ રાજકર્તાઓને પૂરું પાડ્યું હતું.

પ્રોફેસર ત્રિભોવનદાસ ગજ્જર, દિ. ગ. અંગાલાલ સાકરલાલ,
શ્રી. જમશેદજી અરદેસર દલાલ વગેરે આખા ગૂજરાતના સર્વમાન્ય
વિદ્વાનોએ શ્રીમંત ગાયકવાડના હયા અધિકારીઓ તરીકે પ્રખ્યાતિ
મેળવી હતી. ઉત્તમ રાજકર્તા ઉપરાન્ત વિદ્યા અને જ્ઞાનની હાંસી
કદર કરનાર તરીકે શ્રીમંતનું કાર્ય ચિરસ્મરણીય રહે તેવું છે. શ્રી.
સયાજી વિજ્ઞાનભાળા, સયાજી જ્ઞાન ગંજુપા; ગૂજરાતી અને મરાઠી
સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનો અને તે પ્રસંગે શ્રીમંત સયાજીરાવનાં
વ્યાખ્યાનો; ગૂજરાતી અને મરાઠી સાહિત્યના સૌથી આગેવાન
સાહિત્યકારો અને વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાનભાળાઓની યોજના; બંગાળા
અને મદ્રાસના તત્ત્વચિન્તન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિષ-
યોના અતિ નિષ્ણાત વિદ્વાનોને વડોદરામાં નિમંત્રી તેમનાં વ્યાખ્યાનોની
કરેલી યોજના; વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની અને પુસ્તકાલયોની
યોજના વગેરે શ્રીમંત સયાજીરાવની પોતાની પ્રજામાં જ્ઞાન અને
વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાની જોડી ધમશનાં સાક્ષીરૂપ છે.

જે વખતે ફરજિયાત કેળવણીનો પ્રશ્ન બ્રિટિશ હિન્દમાં માત્ર
ચર્ચાનો વિષય હતો તે વખતે શ્રીમંત મહારાજાએ પોતાના રાજ્યમાં
ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી શરૂ કરી દીધી હતી. બાળસમનિબંધ,
વિધવા પુનર્લક્ષ્મી પરવાનગી, આંતરજાતીય લગ્નોની છૂટ, લગ્ન
રજીસ્ટર કરવાની પ્રથા, લગ્નવિચ્છેદનો અવકાશ, જ્ઞાતિત્રાસનિવારણ,
અસ્પૃશ્યતાનિવારણ—વગેરે અનેક નાનામોટા સમાજહિત માટેના
કાયદા તેમણે પોતાના રાજ્યમાં કરીને પોતાની પ્રજાને સામાજિક
સ્વતંત્રતાનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી કામોના
ઉદ્ધાર માટેની યોજના તેમણે વિશાળ પાયા ઉપર આજુબી ચાળીસ
વર્ષ ઉપર શરૂ કરી હતી. શ્રીમંત સયાજીરાવે એક ઉત્તમ રાજકર્તા

કરતાં પણ તેમની સામાજિક ઉન્નતિનાં કાર્યની ચેતનાઓથી હિંદના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમની વિદ્વતા, વિશાળ વાચન અને બહુશ્રુતપણાથી તેમજ ઉત્તમ સંસ્કારી માનસને લીધે તેઓએ આપણા દેશના હાલના કેળવાયલા મુશિક્ષિત જન તરીકે બહુ જીવ્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ, મહાત્મા ભુધ અને મહાત્માજી જીસસને એમણે પરમ પૂજ્ય અને પોતાના આદર્શ માર્ગદર્શક માન્યા હતા.

૧. શ્રીમંતના જીવનનો આછા ખ્યાલ આપો. ૨. સનસ્કર્તા તરીકે તેમની મહત્તા શી છે તે ગણાવો. ૩. તેમના જીવનને ધરનારા મહાપુરુષો કોણ હતા ? તે મહાપુરુષોની દંઝી પિછાન આપો. ૪. બ્રિટિશ હિન્દ કરતાં પણ તેમણે વિશેષ ક્યાં કાર્ય કર્યાં હતાં ? સાધો ? ૫. તેમના માર્ગદર્શક કોણ હતા ?

૧૮. ખોટી બે આની

[હાસ્યરસવાળા કટાક્ષ લેખો લખવા માટે શ્રી.જી.પી.તીન્દ્ર હરિહરશંકર દેને નક્ષીતા છે. પત્રોમાં "શુભા" સંજ્ઞાથી તેઓ સારવાતમાં લેખ લખતા. 'શુભરાત' માસિકના પહેલાં તેઓ ઉપવંત્રી હતા 'શુભાની નોખ પોથી' અને 'રંગતરંગ' નામે બે લેખસંગ્રહ મગેરે તેમણે પ્રગટ કર્યા છે. અમદાવાદની 'શુભરાતી સાહિત્ય સભા' તરફથી ૧૯૩૪ના અન્યોના તેઓ સમીક્ષક નિમ્ત્રાયા હતા.]

હમણાં થોડા દિવસ પર મારા હાથમાં, કોણ જાણે ક્યાંથી, ખોટી બે આની આવી ચડી હતી. એ બેઆની ખોટી છે એમ ત્યારે મોટીએ તે પાછી આપતાં અર્ધ તિરસ્કાર-ચુકત અવાજે મને જણાવ્યું ત્યારે કયો મોરલો આ કલા કરી ગયો એમ મને થયું.

પરંતુ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકે તો પણ એથી એટલી બે આની પૂરતી મારી ગંરીબાર્ષિ ઓછી થાય એમ નહોતું. એ પ્રશ્ન પડતો મૂઝી એ બેઆનીને શી રીતે ચલાવવી તેનો મેં વિચાર કરવા માંડ્યો.

હાથમાં વર્તમાનપત્ર રાખી વાંચવાનો ડાળ કરી મેં દ્રામના કંડકટરને એ બે આની જરા પણ અચકાયા વગર આપી. એણે ટિકિટ આપીને બે આની લેવા પ્રયત્ન કર્યો. જૂદી વસ્તુને પોતાની જાહેરાત કરવાનું ધણું મન હોય છે, એ ન્યાયે કંડકટરના હાથમાંથી એ ચંચળતાતી મૂર્તિ સરીને નીચે પડી અને સાચી બે આની જેવો અવાજ કરવાનો નિષ્ફળ યત્ન કર્યો.

કંડકટરે બે આની ઊપાડી, વિસ્મયથી તેને ફેરવી ફેરવીને જોઈ. રાજની નિર્દોષ પ્રતિકૃતિ સામું થોડીવાર એ ધુરંધરો; ને પછી કેં પણ ખોટા વગર બેઆની મારા હાથમાં પાછી મૂકી.

એવુંજ અનુકરણ કરી, મેં બેઆની પાછી લીધી; વિસ્મયથી થોડીવાર હું તેના સામું જોઈ રહ્યો. પાછી ફેરવી ફેરવીને મેં તેનું બારીક અવલોકન કર્યું. રાજની પ્રતિકૃતિ સામે ઠપકા ભરી નજરે મેં જોયું, ને પછી કેં પણ ખોટા વગર એ બેઆની ગળવામાં મૂકી. બીજી કાઠી એને આપી. વિજયની નજર ફેંકી કંડકટર એને પંથે પળ્યો.

ચહા પીવાની સામાન્ય ઈચ્છા તો મને હંમેશજ રહે છે. પરંતુ હૃદયનાં ઊંડા ઊંડાણમાંથી ‘ચહા! ચહા!’ નો પોકાર ન ઊઠે ત્યાં સુધી, પૈસા ખરચી રેસ્ટોરાંમાં ચહા પીવા હું જનતા સુધી જતો નથી. પંદર વીસ મિનિટ પૂર્વેજ ચહાનો સંયોગ થએલો હોવાથી હૃદયમાંથી ચહાનો પોકાર ઉઠવાની હજી કેંક અર્ધાએક કલાક જેટલી વાર હતી; છતાં આ પ્રસંગે હું એવા પોકારની વાટ જોયા વગર ખોટી બેઆની ચક્ષાવવા માટે આનો ખરચી નાંખી મને કદી નહીં મળેલો એવો વ્યવહાર-કુશળતાનો યશ મેળવવાની મહાત્માકાંક્ષાથી એક રેસ્ટોરાંમાં દાખલ થયો. એકલી બેઆની પકડાઈ જવાનો સંભવ વધારે, એમ લાગવાથી મેં સાવચેતી વાપરી. ચારેક આના જેટલો ખર્ચ કરવો એમ ધારી ચહા ઉપરાંત બીજું કેંક પણ મંગાવ્યું. ચહા પૂરી કરી હું પૈસા આપવા ગલ્લા પાસે ગયો.

‘ચાર આના લો’ વેઈટરે જૂમ પાડી. પૈસા લેવા માટે ગલ્લા

ખોટી એ આની

પાસે ઉભેલા પુરુષની આંખો ઘણી નળણી હોય એમ મને લાગ્યું; અને એ “એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો” હું હરખાયો. પરંતુ હિંદુસ્તાનના હરખની પેઠે, મારો હરખ પણ અકાલીન ને અકારણ નીવડ્યો.

એ ખરા આના વચ્ચે ખોટી જેઆની મૂકીને મેં એને આપીને રોશ્નરે ચાલવા માંડ્યું! પણ એ પુરુષ વચ્ચે ચાલતી હોય તોપણ સ્ત્રીના તરફ જ જોનારની નજર ખેંચાય, એમ એની નજરે એ આના વચ્ચે રહેલી જેઆનીજ પડી!

“શી...! મીસ્ટર!” એણે મને જૂમ મારી. આશ્ચર્ય પામતો હોઈ એવી રીતે હું પાછો થયો.

“કેમ?” મેં પૂછ્યું.

“એ નહિ ચલેગી.” કહી એણે જે આની પાછી આપી. “કેમ?” “ખોટી છે.” “ખોટી શેની? મેં લીધીને!” “ફુસરી દો.” “તું કોઈ ખીજને પધરાવી દેજે.” “નહીં ફુસરી દો.” “ખોટી શાંથી થઈ? એના ઉપર છાપ નથી? અને આપણે એને ખરી માનીને ચકાવવા માંડીએ એટલે એ ખોટી હોય તોયે ખરીજ થઈ જશે—”

પણ એના મોં સામું જોઈ વાક્ય પૂરું કરવા કરતાં જેઆની બદલી આપી ચાલ્યા જવું વધારે સહામત લાગવાથી મેં તેમ કર્યું.

આ પછી મેં એ ચાર દિવસ સુધી એ જેઆની ચકાવવા તનતોડ મહેનત કરી; પણ વફાદારીની વધારે પડતી ભાવનાવાળી એ જેઆનીએ મારો ત્યાગ નજ કયો. આપણે લક્ષ્મીને અને સ્ત્રીને ચંચળ કહીએ છીએ; પરંતુ ગરીબ બિચારો પુરુષ, લક્ષ્મીને સ્ત્રીના પાશમાં સપડાએલો, ગમે એટલાં ફાંફાં મારે પણ એકેના પાશમાંથી છૂટો નથી થઈ શકતો. કદાચ તેટલાજ માટે માત્ર પોતાના માનસિક સંતોષને ખાતર એ, સ્ત્રી તથા લક્ષ્મીને ‘ચંચળ’ જાત, કહેતાં શીખ્યો હશે!

આખરે અંતિમ ઉપાય તરીકે બીજારીને આપી દઇને કે દહેરામાં નાંખીને તેની પીડામાંથી મુક્ત થવાના મરણિયા નિશ્ચય પર હું આવ્યો. એટલામાં મને એક યુક્તિ સૂઝી.

એક કાણા પાનવાળાની દુકાને જઈ મેં બે પૈસાનાં પાન ખરીદી તેને રૂપીઓ આપ્યો. એણે બે પૈસા કાપી લઈ બાકીનું પરચુરણ આપ્યું. પરચુરણ ગણી જોતાં યુક્તિપૂર્વક પેત્રી બોટી બે આની મેં એના બેગી સેરવી દીધી. પછી જાણે અચાનક નજર પડી હોય એમ એ બેઆની મેં કુંઠ સાથે દષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ, “આ બોટી છે, બીજી આપ.” એમ કહી પાનવાળાને પાછી આપી. પાનવાળાએ બે આની પાછી લીધી અને કહ્યું “મારી પાસે બીજી બેઆની નથી. તમે બે આના આપો તો હું પાવલી આપું.” મેં બે આના આપી એની પાસેથી પાવલી લીધી.

‘જંગ જીત્યોરે મારો કાણિયો !’ નું ગીત ધીમે અવાજે ગાતો હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં બે ત્રણ મિત્રો મળ્યા. તેમને મેં બે આનીની કથા કહી; અને મારા વિજયનું અખંડ રમરણ જાળવવા તેમને ચહા પાવા પાસેના રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગયો. ચહા પી પૈસા ચૂકવવા પેત્રી પાનવાળાની પાવલી મેં રેસ્ટોરાંના માલિકને આપી. એણે પાવલીને જમીનપર પછાડી; ત્યાં રૂપાનો ઢોંગ કરતી કઢાઈના અવાજે કકળી બિટી.

“એ પાવલી નહિ ચલેગી, દુસરી દો.” અને અનુભવે રીઢો બનેલો હું કે પંથુ બોલ્યો નહિ ને પાવલી બદલી આપી. અપૂર્વ પરાક્રમ કર્યા પછી હારેલા વીર યોદ્ધાની પેઠે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. અને “જંગ જીત્યોરે મારો કાણિયો” ની બીજી પંક્તિ “વહુ ચલે તખ જાણીયો” હતાશ-હૃદયે સંભારી.

“લાવો, હું એ ચલાવી આપીશ.” મારા એક મિત્રે કહ્યું. એ અતીવ શ્રદ્ધાળુ હૃદયને આધાત ન પહોંચાડવાના ધરાદાયી મેં એને પાવલી આપી.

થોડા દિવસ પછી એ મિત્ર મને પછિાં મળ્યો. પૂછ્યું: “કેમ? પેત્રી પાવલી ચાલી ખરી કે?” “અરે! હા. તેજ દિવસે મેં કાઢને પેરવી દીધી!”

આમ મારી પાવલી ચાલી ખરી; પણ તેથી મને કેં પણ લાભ થયો નહીં. એ મિત્રે મને પેલી પાવલીના બદલામાં બીજી પાવલી આપવી જોઈતી હતી; પરંતુ ત્યાર પછી અનેક વાર મળવા છતાં, મારી પાવલી ચક્રાવવાની પોતાની કંઠાની વારંવાર પ્રથંસાયુક્ત કથા કરવા છતાં, એણે એ પાવલી પરના મારા હકક વિષે શબ્દ સરખો ઉચ્ચાર્યો નથી !

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

૧૯. નાનપણની વાતો

[ડૉ. હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ જીતે બ્રહ્મક્ષત્રિય અને અમદાવાદના રહીશ છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં થયો. વ્યાયામ, આરોગ્ય, સાહિત્ય, કલા, રાજકારણ, ઇતિહાસ જેવાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો છે. તેમનો સ્વભાવ, વિનોદી અને મજતાવડો છે. અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલિટી મારફત તેમણે શહેરની સ્વચ્છતા માટે ખૂબ ખંતથી કામ કર્યું છે-કરે છે. શહેરમાં પોણે પોણે રખડી તેઓ લોકોના આરોગ્ય માટે કાળજી રાખતા. સત્યાગ્રહની હડત દરમિયાન તેઓ એકથી વધારે વખત કેદમાં જઈ આવેલા છે. તેઓ રાષ્ટ્રપ્રેમી છે. તેમના જીવનની અખંડ નિયમિતતા એક બાહોશ જીવાનને શરમાવે એવી છે.]

છેક બાળપણમાં ગામડાની ચોરની વાડો મને ગમતી. ભાગોળે હોજા બોલતા તે સાંભળવા સારા લાગતા હતા. તળાવ પર જવું ગમતું અને મોર તો જાણે જોયાજ કરીએ એમ થતું હતું. મોરની ખૂરી ડોક, એના ચળકતા રંગોનાં પીંછાં અને એની કળાઓ તો મને હજીએ જોવાં ગમે છે.

ઝાડો ઉપર અમે ચડતા. આમલી પીપળી રમતા અને આમલીના કાતરા પાડીને ખાતા હતા. દૂરથી આવતા બળદોના ઘંટારવ કોસના 'ચીચુડ ચીચુડ' અને કોશીઆનાં ગીત મને અતિશય મીઠાં લાગતાં હતાં. ગાયોનાં ધણુ જોવાં ગમતાં, સાંજની આરતી વખતે મંદિરોમાં વાગતી નોખતો અને ઘંટાનાદ સાંભળી હું તક્લીન થઈ જતો હતો.

ઢાઈ વાર ઢાલ શરણાછઓ સાંભળવા મળતી. મંદિરોમાં થતી દીપમાળ જોવા જતા અને ફૂલમંડળી કે હિંડોળાનાં દર્શનથી આનન્દ થતો હતો. કોયલના સામું કેટલીયે વાર અમે “કૂ કૂ” કરતા અને એ પાછી સામા જવાળ આપતી હતી.

પર્વત અને સમુદ્ર કેવા દુશે એ જાણવા જિજ્ઞાસા થતી. એક નાટકમાં બનાવટી પહાડ પરથી ઉતરતા એક સાધુને જોયો હતો. ત્યાંથી પહાડ પર ચઢવાનું મને ખૂબ મન થતું હતું. ચીદેક વર્ષની ઉમ્મરે હું બહુચરાજી માતાએ ગયેલો. ત્યાં એક નાની સરખી ટેકરી હતી. એ ટેકરી પર પછી પેલા નાટકના જાવાની માફક હું ચડતો ને ઉતરતો અને તેની માફક કઈ ગીત પણ તે વખતે લલકારતો હતો.

ડોકાર, અમારા અલીણા ગામની બહુ પાસે છે. રણછોડજીનું મંદિર, ગોમતી તળાવ, ધાસની ગંજીઓ, દર્શન અને ડોકારજીનો હાથી મને ડોકારમાં ખૂબ ગમતાં હતાં. ત્રિકમજીના મંદિરમાં ૬૬ વગાડનારા સાધુઓ જોવા મળતા, અને શેઢી પરનો પૂલ ઓળંગી જ્યારે આગગાહીમાં બેસવા જવાનું થતું, ત્યારે તો અમે ખુશી ખુશી થઈ જતા હતા.

પત્રપુષ્પમાં તુલસીને શુભંબાસનાં રંગરંગિત ફૂલોએ મારા મનનું પહેલબહેલું આકર્ષણ કર્યું હતું એમ સાંભરે છે.

...તળાવમાં કાચગા અને માછલાંને લોકો લોટની ગોળાઓ નાખે તે જોવાની પણ અમને બહુ ગમ્મત પડતી હતી.

પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્ર જોવાની મને બહુ જિજ્ઞાસા રહેતી એમ મેં ઉપર કહ્યું છે; પરંતુ મોટા ભાસ્તરે (ભગવાને) મને બજાવવાનો અભ્યાસક્રમ હજી સુધી પોતાના હાથમાં રાખ્યો છે. એટલે જેમ જેમ કોહામાં ઉતરતું જાય છે તેમ તેમ બીજું અથડું લેસન એ આપે છે.

ભૂગોળ એમણે (મોટા ભાસ્તરે) મારા ઘર આગળથી શરૂ કરેલી. ગોધરા, અલીણા, ડોકાર, લસુન્દ્રા, અને અમદાવાદ બતાવ્યાં; પછી ઘોળકા, વીરમગામ, સાણંદ, પ્રાંતીજ, અને ખંભાત બતાવ્યાં. ખંભાતમાં તો દરીઓ જોયો. ભરતીઓટ જોયાં પણ આઘેથી જોયાં.

આ બધી ૧૨ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધીની વાત છે.

નડિયાદ જોયું. બાગોળે બાગોળે તળાવ અને સંતરામનું મંદિર બહુ ગમ્યાં. મહેમંદાવાદનો બમરિયો કૂવો અને માતરનું સાચાદેવનું બોંયડું હળૂ મને યાદ છે. બરચ ને નર્મદા નદી, સુરત ને તાપી નદી અનુક્રમે જોવાનાં મળ્યાં. રસ્તામાં મહી સાગર તો પૂણ ઉપરથી જોઈ હતી.

નર્મદા નદી જોઈને હું દિલ્લૂદ થઈ ગયો. હોડીઓમાં બેસી સહેલ કરવાની મળી: સ્નાન કર્યું. નદીના સામા કિનારાનાં ઝાડ અને ઘાસ બહુ સરસ લાગતાં હતાં.

સુરતનો બપોલો, હોરવાડની હવેલીઓ અને કિલ્લાએ મારા મન પર ખૂબ ખૂબ અસર કરી. તાપી નદીની શોભા સામે આવેલા તાડ ને નાળિયેરીનાં ઝાડ અને રાણીનો બાગ મને ગમી ગયાં. પણ આટલું જોતામાં મારી ઉંમર સોળેક વર્ષની થઈ ગઈ હતી. દેવે સમજ્યું વધી ને મોટા માસ્તરે લેશન પણ ભારે આપવા માંડ્યું.

હવે અમદાવાદનું કાંકરિયું તળાવ માઈ પ્રિય સ્થળ થઈ પડ્યું. સવાર, બપોર, સાંજ અને રાત્રે પણ હું ત્યાં જવા લાગ્યો. ઝાલુ ઝાલુના ફેરફાર જોયા. વસંતની કોઠિલા ત્યાં સાંભળતો હતો. શિયાળાની કંકળતી ઠંડીમાં ચાર વાગે બિડી બિડીને હું ત્યાં જતો.

ટેકરીઓ પરથી સૂર્યોદય જોતો અને અંધારી રાત્રિએ ત્યાંના નિર્મળ આકાશના તારા જોવા કરતો હતો. એ તારાનાં પ્રતિબિંબ પાછાં કાંકરિયાનાં શાન્ત ભૂરાં પાણીમાં પડતાં તે જોતાં જોતાં કેટલાયે ગંભીર વિચારો ઉત્પન્ન થતા હતા.

અજવાળી રાત્રિઓએ કાંકરિયાની શોભા બદલાતી: એ જોવા મોડી રાત સુધી હું એકલો બેસી રહેતો.

ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ કોંકરયા પર બહુ આનંદ આપતો. તે વારે મોર ટડકતા ને પક્ષીઓ કિલ્લકિલાટ કરી મૂકતાં હતાં. વરસાદની ઝડીઓમાં પણ હું કાંકરિયે ગયા વગર રજો નથી. કાંસ-માંથી ત્યાં પાણી આવતાં મેં કલાકો સુધી ગરનાળા પાસે બેસી

તરફ બહાદેવો, જ્યોતિષીઓ, રાજપુરુષો એસી ગયા. રાજ પાસે માર્કન્ડ જેવી ગિરાજ્યા. આજ એમના કપાળ પર એટલું તેજ ઝળકતું હતું કે સાચું જોઈ રહેવું મુશ્કેલ પડે. ગંગાધર એમની સામે બેઠો. એમના આનંદનો પાર નહોતો. હિરાધર પાછળ ઉભો. વિધિ શરુ થઈ. વ્રાતાવરણ મંગળ ઘોષોથી ગાજી ઉઠ્યું. રાજાએ બધી ક્રિયા જણાઈ આવતી અદ્વાયી કરી: ને ચોગ્ય સમય આવતાં સૂર્ય સાચું જોઈ, રોષેલા દંડની છાયા નજરથી પામી, અંતરમાં એક દષ્ટિ કરી, પુષ્પગતિના આધારે દિશા બાંધી. માલવ દેશના પ્રચંડ જોષીએ વિપળ બદલાય તે પહેલાં તો ઝટ દઈને સુવર્ણ ખીલી જમીનમાં ઠોકી; ને જરા રિમત સાથે કહ્યું: “ધન્ય, રાજન! તમારા બાગ્ય મોટાં છે. દેવી રૂઢમાળ પ્રલયકાળ જોશે.”

“નિ:શંક, શેષનાગને શીર્ષે ખીંટી લાગી એ ઉત્પત્તિને લય ન હોય,” ગંગાધરે સમર્થન કર્યું. અને એજ ક્ષણે પાછળથી એક બ્રાહ્મણે મનમાં જણે બોલતો હોય તેમ મનશે મૂક્યો: “લય ન હોય તેવી ઉત્પત્તિ તો બ્રહ્માએ પણ સરજી નથી.” રાજના કાનમાં એ શબ્દો જતાં એનામાં જાગૃતિ આવી. જોષીની વિચિત્ર વિધિઓ અને એથી થે વધારે વિચિત્ર જોષીનાં લક્ષણો જોઈ મનમાં મૂંઝાઈ રહેલો રાજા છેલ્લી વાત માની ચક્ર્યો નહિ. એતું માથું સદજ હાલી ગયું. અને જોષીના તેજથી અચકાતો હોય તેમ અચકાતો એ ખીડેલા હોઠ ઉઘાડી બોલ્યો:

“પ્રલયકાળ સુધી! શેષનાગને માથે!” સિદ્ધરાજને અતિ-શયોકિતની અવધિ જણાઈ. ક્યાં દૂર દૂર અનંતકાળને આરે ઉભેલા પ્રલયકાળ અને ક્યાં મહા મજબૂત છતાંયે પૃથ્વીના રંક પથ્થરો! ક્યાં પાતાળમાં વસતો શેષ અને ક્યાં વેંતની ખીંટી!

એણે ફરી માથું હલાવી ઉપલો પ્રશ્ન કર્યો. જોષીએ તરતજ પોતાની ભૂલ જોઈ: વગર પૂછ્યે ફળ કહ્યું ને રાજાને શંકા થઈ. એમણે શાન્તિથી જ કહ્યું:

“હા, રાજન્ ! શેષનામના માથે જરાજર ! ચિત્તવિદ્યા, શેષને પકડવાની અનેક વિધઓ જતાવે છે. તેમાંથી સૌથી જે કષ્ટસાધ્ય મનાય છે તે પકડાર્થ છે, દૈવયોગે દૈવીકલાના સર્જનમાં એ કષ્ટ-ધટિકા સિદ્ધ થઈ છે.” આ મોઢમ ખુલાસાથી રાજના મનનું સમાધાન થયું નહિ.

“પરંતુ એની સાખીતી ? જોયોરાજ !”

“સાખીતી ? સાખીતી, શાસ્ત્રનાં વચન અને શાસ્ત્રજોના અનુ-ભવ, રાજન્,”

“શાસ્ત્ર કે અનુભવ બધું માન્ય શી રીતે થઈ શકે ? બધું સત્યજ હોય તેની ખાતરી ?” રાજાએ ધીમે ધીમે વધત્રા માંડ્યું. બ્રહ્મપંડિતો તથા જોષીઓનાં મન આનંદ પામવા લાગ્યાં. ગંગાધર તથા મંત્રીઓ જેએન જનવા લાગ્યા. જોષીએ વધુ ખુલાસો કર્યો, એમના શાન્ત સ્વરમાં ગંભીરતા હિમેરાવા લાગી :

“શાસ્ત્રોનાં વચન કોઈ કાળે અસત્ય હોયજ નહિ. આ ખીંટી કાઢવામાં આવે તો રક્તની ધારા છૂટે : કારણ નાગ બંધાયો છે.”

“ત્યારે મને રક્તધારા જોવા દો.” રાજાએ ઠંડા પેટે તરતજ કહ્યું. આખી સભા પર ન સમજાય તેવી અસર થઈ ગઈ.

જોષીની આંખમાં વિદ્યુત ચમકી. ગંગાધરની વૃદ્ધ કાયા કંપી. હિરાધરે હોઠ દાખ્યો, અને મહા અમાત્યે જાણુમાંથી રાજાનો હાથ દાખ્યો, કંઈ દહતાથી જાળકને પાળતા હોય તેમ એમણે કહ્યું : “જવા દો મહારાજ ! કેટલીક વાતો તો માનીનેજ ચાલવું જોઈએ. આપણે રૂઢમાળથી કામ છે, નહિ કે જોષ અને તેની વિધિઓથી. જોષીરાજ ! વિધિ પૂરી થઈ કે હવે આટી છે ?”

એમણે છેલ્લું વાક્ય જોષીને સંજોધી હિમેરું : અને વિધિ જો પૂરી થઈ હોય તો મહારાજને લઈ, સભા વિસર્જન કરવામાં ડહાપણુ જોયું. પરંતુ રાજા ડગ્યો નહિ. એમણે આગ્રહથી કહ્યું : “પ્રધાનજી ! જોષવિધિઓ જે જોવા જેવી છે. મને જોવા દો. જોયોરાજ ખીંટી કાઢો.

ગંગાધરે ગભરાઇ હાથ ઉચ્ચો કર્યો. રાજાને વારતો ખોલ્યો:
 “ મહારાજ ! આપણી શરતનો ભંગ થાય છે. અમારું કાર્ય અમને
 કરવા દો, શાસ્ત્ર કદી ખોટાં હોય નહિ. અને સમયની ગણતરી જેમને
 અંતર્યાને કરી સિદ્ધ છે, તેવા, આ માર્કન્ડ મહારાજના હાથની
 વિધિ કોઈ કાળે નિષ્ફળ નિવડે નહિ. ઠેઠ માલવદેશથી તેડાવ્યા છે.
 તે રમત કરવા નહિ; ગણુ તે ઘડી, પળ, વિપળ પકડવા. ગણતરી કરી,
 હરકોઈ જોયી ઇષ્ટ ઘડી કદાચ ગણી કાઢે; પણ સૂર્ય જોઈ તેને પકડી
 શકે એવો ફક્ત આજ જોયોરાજ કરી શકે. સમજ્યા રાજા !
 એ સફળ થયેલો કષ્ટસાધ્યયોગ રક્તધારા જોવાની લાલસામાં
 નિષ્ફળ ન કરો. ” આર્ત સ્વરે ગંગાધરે વિરોધ જાહેર કર્યો. વૃદ્ધની
 કરચલીઓ આવેશમાં સંકોચાઈ.

હાથુભર રાજા ચૂપ રહ્યો. પરંતુ રાજાનો સ્વાભાવિક શત્રુ
 ‘ અહમ્ ’ તક જોઈ ઉછળ્યો. ભરસામાં પાટણના સમ્રાટને એક
 વૃદ્ધ શીખ દેતો હોય એ એમને પોતાના રાજત્વ પર હાલો થતો
 જણાયો. એમના હોઠ જોશથી ખીસ્યા અને ઉધડ્યા:

“ ગંગાધર શાસ્ત્રી ! પાટણનો નરેશ મૂર્ખ નથી, ક્યાં શેષનાગ
 પાતાળ ને ક્યાં વેંતની ખીંટી ! તમે અને અમુક સંકેત માની શેષ
 બંધાયો છે એમ નામ આપતા હો તો તે માની લઉં, પરંતુ શેષ
 સત્યજ બંધાયો છે ને ખીંટી કાઢતાં રક્તધારા નીકળે એ વાતો,
 નજરે જોયા વિના નહિજ મનાય. ”

ગંગાધરે રાજાને શાંત કરવા માંડ્યો: “ મહારાજ ! માનુષી
 બુદ્ધિએ કલ્પીએ, અનુભવીએ, એથીએ વિશેષ આપણી ગહન વિદ્યાના
 ગર્ભમાં સમાયેલું છે. જે ગહન છે, અકળ છે અને સાથે સાથે
 અનુભવસિદ્ધ હોઈ સમ્રાજ્ય છે તેની ખાતરી શી કરવી ? રાજા !
 ખીંટી કાઢતાં યોગ ફરી જાય: ગર્ભવિધાન વિચ્છિન્ન થઈ જાય. ”

માળવાના જોયીના જોષને આકરી કસોટીએ ચઢાવવા તૈયાર
 થયેલા જયસિંહ મહારાજને મળે વાત ઉતરી નહિ. એમણે માથું

હજાવ્યું. પેલા દયાધ ગયેલા ઈર્ષાળુ જોધીઓનો લાગ આવ્યો. પાટ-
થુથી પધારેલા એક પંડિતે લાગ જોઈ ધૂટતા કરી.

“ખીંટી જરા જિંચી કરો ને દાખી દો. સત્ય હશે તો તરતજ
જણાશે. રાજાજીની ખાત્રી ચાય અને કાર્ય સધાય.” દાવડો થઈ
સમાધાન કરતો હોય તેમ હાથ જોડી એણે સૂચના કરી.

રાજાએ સૂચના પકડી લીધી: “ખરાખર છે. ખીંટી જિંચી કરો
અને રક્ત જણાય કે દાખી દો.”

આ વાદ, સંયમથી સાંભળી રહેલા જોધીનાં બંધાં પર, રાજાની
આશિષતા જોતાં બંધકર તિરસ્કાર આવી બેઠો. એમનાં નેત્રાના
પ્રકાશમાં અગ્નિજ્વાલાનો તાપ ભભવા લાગ્યો, મોટા મોટા સમ્રાટોના
સંદેશાઓને યે નહિ ગણુનાર, ગ્રેરણાથી જ્ઞાન પામેશે, કુદરત સાથે
સ્વતંત્ર વિહરનાર વિદ્વાન રાજાના દુરાગ્રહ અને ગર્વથી ચીડાઈ ગયો.

“રાજા, મોટા આગ્રહ ના કરો.”

“પણ જોધીરાજ ! શંકાનું સમાધાન કરો.” રાજાએ વધારે
આગ્રહી સ્વરમાં જવાબ દીધો.

“અનર્થ થશે, પાટણુના રાજ ! હજી એતાવું છું. હહ છોડો.”
જોધીના સાદમાં તીખાશ આવવા લાગી.

“રાજાહક કદી છોડાઈ સાંભળી છે, જોધી મહારાજ ?” ગર્વથી
માથું ઉંચું કરી જયસિંહ મહારાજે સામે પ્રશ્ન કર્યો. જોધીએ સામી
વીંધી નાખે તેવી દષ્ટિ ફેંકી અને કહ્યું:

“એ હાથી દેવી સર્જન હણાઈ જશે એનું બાન છે ? રાજા !”
જોધીએ એટલી દહતાથી શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે પેલા પ્રાણીજીના મનમાંયે
ડર પેસી ગયો ને સભા અવાજ થઈ ગઈ. અતિ રીસથી જોધીએ
ખીંટીને સ્પર્શી પૂછ્યું: “બોલો—”

રાજા ખંચાયો; પરંતુ બાવી પૌઝારવું હોય તે શી રીતે મિથ્યા
ચાય ? એણે ધીમેથી કહ્યું:

“જિંચી કરો જોધીરાજ ! મને રક્તધારા જોવા દો.”

નેપી સાત વિકરી ગયો. ખીંટી પકડીને જોરથી હલાવવા મંડ્યો. પણ તે કેમેં હાલતી નહોતી ! હાથમાં શું બળ નહોતું ?

નેપી ઝડપથી કંઈ અસ્પષ્ટ બોલ્યા ને ખીંટી ફરી જોરથી પકડી હલાવવા માંડી—પણ આ વખતે એમને જોર કરવું પડ્યું નહિ. ખીંટી હચમચાવી, રાજાને ઉદ્દેશી, નેપી બોલ્યા; પાટણના રાજા લે જો.

એકદમ એણે ખીંટી પકડી જિંચી કરી; અને તે સાથે રક્તની ધીકધીકતી ધારા ફૂવારાવત ચારે પાસથી છૂટી; અને માયું આગળ નમાવી જોતા રાજાને રક્તથી છાંટી નાંખ્યો.

“હાં, હાં, હાં, દાખી દો જોધીરાજ, ખીંટી દાખી દો.” રાજા ગભરાઈ જઈ બોલી ઉઠ્યો.

નેપીએ ખીંટી દાખી દીધી. એમનો ક્રોધ નાસી ગયો હતો. એમના વદન પર તેને બહુ શાન્ત તિરસ્કાર અને જિંડા વિપાક હતો.

એકજ ક્ષણ તે નમતાં, નેત્રો ચૂપ રહ્યાં. અને બાવીના બેઠ બાખતા હોય તેમ હાથ જિંચો કરી રાજા સામું જોઈ ગંભીર ઘેરા સાદે કહ્યું:

“ગર્વશીલ ગૂર્જરપતિ ! તારી નાસ્તિકતાનો દુહાદેશ સાંભળી લે. રૂઢમાળ સંપૂર્ણ યર્ષસ્વર્ગ જિતારશે; પણ એને તોડનાર મળશે...”

“હે, હે ! પ્રલયકાળ સુધી ટકવાનો હતો ને—” રાજાએ વચમાં પોતાનો ગભરાટ જાહેર કર્યો.

“શેષ છટકી ગયો, યોગ ફરી ગયો. ખીંટી જિંચી કરી દાખી શીર્ષને બહુ પૂછડે બેઠી. એનું નિર્માણ યર્ષ ચૂક્યું. અને રાજા ! તારાં વસ્ત્રો તરફ જો. શેષનાગના રક્તે તું છંટાયો છે, અજીત યર્ષશી—તારી ધ્વજ ઉપર હંગેશ વિજય વિરાજશે પણ તારી કીર્તિપર કલંકના છાંટા રહેશે.” એમ કહી નેપીએ ઉઠવા માંડ્યું.

રાજા હેચકાઈ ગયો. નમ્ર બની જઈ પસ્તાવો કરતો બોલ્યો:

“મહારાજ ! રૂઢમાળ તૂટશે ? મને કલંક આવશે ? કંઈ ઉપાય ?”

“ઉપાય એકે નહિ. વિધિનાં નિર્માણ આગળ ઉપાય શો ?

શ્રીપુરનાં બાળ હશે તેટલું રૂઢાળ એને શોભાવશે.” જોધીએ ખસવા માંડ્યું.

રાગ એમને અટકાવતો વિનવતો બોલ્યો: “ અરે જોધીરાજ ! એટલું તો કહો કે એ કેટલું ટકશે ? કેાણુ તોડશે ? અને કંઈ નિવારણ ?

“ એ બાળીને હવે શો લાભ છે ? છતાં સાંભળ ! એક શતક એ વટાવશે, બીજો પૂરો નહિ કરે. આર્થ દેશનો પરમ શત્રુ એક દુર્ક દિલ્હીની ગાદીએ આવશે. આખા આર્યોવર્તનાં ધર્મતીર્થો એ તોડશે. અને એ સાથે તારા રૂઢાળનેય જમીનવત્ કરશે. બસ, વધારે પૂછવું રહેવા દે. ”

જોધીએ ગંગાધર સામું જોયું ને ચાકવા સૂચવ્યું.

—અંબાલાલ નાથાલાઈ મિસ્ત્રી

૨૧. વિવાહ વિષે વાતચીત

[આ અંધના સંગ્રાહક શ્રી. અંબાલાલ નૃ. શાહ (જન્મ : તા. ૨૬-૮-૯૬-હળધરવાસ) નું જીવન સાહિત્ય, સેવા અને શિક્ષણ-પ્રચારમાં અત્યાર સુધી વીત્યું છે. ગુજરાતી સાત ધારણુ એમણે હળધરવાસમાં પૂરાં કર્યા પછી અમદાવાદમાં એમણે માધ્યમિક અને વિદ્યાપીઠ શિક્ષણ લીધું. ઈંગ્લેન્ડ આર્ટ્સ સુધી સરકારી ગુજરાત કૉલેજમાં ભણ્યા પછી એમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ લીધું. ૧૯૨૫માં ત્યાંથી તેઓ “ બાધાવિશારદ ” થયા.

શિક્ષણ મેળવ્યા પછી શિક્ષણ આપવાનું કર્તવ્ય એમને ફાળે ગયું હોય તેમ, વિવિધ સ્થળેથી શાળાઓમાં એમણે શિક્ષક અને આચાર્ય (હેડ માસ્ટર) તરીકે કામ કર્યું : કરમસદ, માંડલ-અંબાર (કચ્છ) કલકત્તા અને મુંબઈમાં પણ એક બે હાઈસ્કૂલોમાં તેઓ શિક્ષણ કાર્યમાં જોડાયા હતા. ૧૯૩૩ ની સાલમાં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા અને પ્રોગ્રેસિવ હાઈસ્કૂલ બાગીદારીમાં સ્થાપી. એ પછી પોપ્યુલર હાઈસ્કૂલ એમણે પોતાની માલિકીની સ્થાપી. આ રીતે વિદ્યાપ્રચારનું પવિત્ર કાર્ય કરતા રહેવાનો એમનો જીવનક્રમ વલો છે. સાથે સાથે વિદ્યાવ્યાસને અંગે સાહિત્ય સેવા એમને માટે સદૃશ સુલભ જની છે. બાલપણથી એમને ‘કલાપી’ અને ‘ગોવર્ધનરામ’ની

સાહિત્યકૃતિઓ વાંચવાનો ખૂબ રસ હતો. એ અને ઇતર વાંચનથી પ્રેરાઈને શાળાજીવનમાં જ તેઓ કવિતાઓ રચવા લાગ્યા. 'સમાલોચક' 'ગુજરાત' 'રંગભૂમિ' વગેરેમાં એમની કૃતિઓ છપાતી. કવિતાઓ ઉપરાંત વાર્તાઓ, ટુંકી વાર્તાઓ, નિબંધો આદિ પણ તેમણે લખ્યાં અને તે છપાયાં છે. 'સાહિત્ય દર્શન' ના સંગ્રહો ઉપરાંત એમની અન્ય સાહિત્ય કૃતિઓ આ છે :— (૧) ગરીબાઈનો ગાળળ (૨) નલિમ નલ્લાદ-નાટક (૩) હૃદય નવાળા (૪) માયાવી નળ (નાટક) (૫) સ્વ. મણિકાન્તનું જીવન ને કવન (૬) આજનો ધર્મ (૭) 'F. Y. Arts ની ગાઈડ' (૮) 'કલંક શોભા' છત્યાદિ. એમનાં નાટકોમાંનું 'માયાવી નળ' નાટક એમની ખરાયતા દ્વારિના નાટ્યકલાશોખીનો તરફથી અમદાવાદમાં સાંતિજીવન થીએટરમાં મુંબઈની ધારાસમાના સ્પીકર એન. મિ. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરના પ્રમુખપદે લજવાયું હતું. અને તે પ્રમુખ અને પ્રેક્ષકોની પ્રશંસાને પામ્યું હતું. એ નાટક એક ધંધાદારી નાટક કંપનીએ લેવા છતાં ખતાવી હતી પણ એમણે તે આપ્યું નહોતું. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મી તરફ આવેલા એક બંગલામાં શશિનાથ તેના અભ્યાસ ખંડમાં બેઠો બેઠો વાંચતો હતો, એવામાં 'જારજ' ઉઘડ્યું અને એક સુંદર રમણી દાખલ થઈ.

સહસાજ શશિનાથની નજર તે તરફ ગઈ, તે બોલ્યો; 'ભાભી કેમ આવવું પડ્યું ?'

પ્રશ્ન સાંભળીને રમણીથી સ્મિત હાસ્ય થઈ ગયું. તે બોલી; 'તમને એક વાત પૂછવા આવી છું. પૂછું તેનો ખરો ખૂલાસો મળશે ને ?'

'વાત શી-ખૂલાસો શો ? ભાભી, મને તો આમાં કંઈજ સમજાય પડતી નથી.'

'બધુંજ સમજશે. પ્રથમ એટલું કહી દો કે મને ખરો ખૂલાસો મળશે ?'

શશિનાથ વિચારમાં પડ્યો, ઉઘાડું પુસ્તક ખિડાઈ ગયું; મુખ પર ગંભીરતા છવાઈ. તેણે પુરુષશુદ્ધિને જાળતો ઉદ્દગાર કાઢ્યો;

બાબી તમે જે કંઈ પૂછો, તેનો જવાબ ન આપું, તો એ જુદી વાત છે; પણ જે કાંઈ બોલીશ તો સાચુંજ બોલીશ એટલી ખાત્રી રાખો. હવે કહો શી વાત છે ?

શશીનાથના આ ખૂલાસાથી ઊર્મિલાને—તેની બાબીને સંતોષ થયો હોય એમ લાગ્યું. તેણે અભ્યાસ ખાંડની આસપાસ નગર ફેરવી. કોઈ નથી, એવી તેને ખાત્રી થઈ, એટલે મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો; ‘તમને લીલા ગમે કે નહિ ?’

સાંભળીને શશીનાથથી અદ્દહારય થઈ ગયું. કાંઈક બેપરવાઈનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં તે બોલ્યો, ‘વાહ તમે પણ હીક છો હોં ! શી મોટી વાત !’

‘ઓતારી ! તમે તો જવાબજી ઉડાવો છોને શું ? કહી દો ખરેખર ! લીલા તમને ગમે કે નહિ ?’ પ્રત્યુત્તર સાંભળવા ઊર્મિલાનાં નયન આતુરતાથી શશીનાથ સામે ઢળી રહ્યાં !

વાહ ! મારા બાઈને ભારે તમે આમજી ધમકાવતાં હશે ને ! આલો હું તમારો જવાબ આપું ? એમ માનો કે લીલા મને ગમે; તેથી શું ?

‘તેથી બેથી કાંઈ નહિ; મારે તો એ જાણવું છે, લીલા સાથે તમારી સગાઈ થાય—’

શશીનાથે વાક્યને વચ્ચેથીજ છેદી નાખ્યું. તે પાછો હતો તેવો ઠાવકો થઈ કહેવા લાગ્યો; “બાબી મારી કબુલાતનો નિકાલ તમનેજ સોંપું છું. તમે પૂછો અને હું કશુંજ ન બોલું, તો જુદી વાત, અને બોલીશ તો સાચુંજ બોલીશ—આ મારી કબુલાત. હવે જે કાંઈજ ન બોલું તો દિલમાં વસવસો રહે. સાચુંજ પૂછાવતાં હો તો મેં એ વિષે હજી કશોજ નિર્ણય નથી કર્યો.”

“નથી કર્યો તો હવે કરો. હું નિરાંતજ બેઠી છું. બોલો ! લીલા નિરાધાર છે, એ માઆપ વગરની કન્યા છે ને ગરીબ પણ ખરી, સગાઈ કરવાના વિચારમાં આ કારણો તો નડતાં નથીને ?”

શશિનાથનું મોં જરા મ્હાન થયું, કાંઈક વિવાદની છાયા પણ પ્રસરી. ઢાળેલી નીચી દષ્ટિ સહેજ ઉંચી કરીને ગંભીર સ્વરે તેણે પૂછ્યું: “મારે વિષે તમે આવો અભિપ્રાય બાંધતાં ક્યારથી થયાં?”

“ત્યારે છે શું તે સાફ સાફ કહી દોને!”

“કહું! કહું છું તો મારાં પ્યારાં પુસ્તકો-મણતરનો દોષ નીકળાનો ભય છે; નથી કહેતો તો તમારી પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ રહેવાની.”

“જરૂર; હું પૂછ્યા વગર ને તમારા દિલની સાચેસાચી વાત મળ્યા વગર આજ તમારો છાલ નથી છોડવાની!”

“જુઓ ત્યારે; પ્રથમ અભ્યાસ, પછી અધ્યયે. મને એકવાર આ છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થઈ જવા હો, એટલે ગંગા નાલા. બાકી હમણાં તો સગાઈ બગાઈની વાત સ્વપ્નેયે નહિ.”

“બહુ-જ ડાહ્યા; શી ચતુરાઈ! ઓ હો હો! બહુને પાટલા ફાડ્યા પછીજ જાણે દુનિયા પરણતી હશે? શી ઠાવકી ઠાવકી વાતો કરો છો? ભૂલી જાઓ છો, તમારા ભાઈ ક્યારે પરણેલા?”

“કેમ ભૂલું! પણ બાબી, એ જેટલા વહેલા પરણ્યા એટલે અભ્યાસ પણ અધૂરો રહ્યો, એ પણ કેમ ભૂલાય?”

ઊર્મિલાનાં મનાં ચટ્યાં. તેનાં ચક્ષુમાં હવે જુદીજ મસ્તી જણાઈ; તેનો બોલવાનો વેગ અને સૂર બન્ને બદલાયાં. કિન્નામોર વાપણ પેડે ઊર્મિલાએ ધાંટો કાઢ્યો; “તે-એમની ચોપડીઓ હું શું ખૂંચવી લેતી’તી! મેં નપાસ કરાવ્યા? અભ્યાસ પડતો મેલ્યો તેમાં કોઈ શું કરે?”

શશિનાથે શાંતિથી અને એટલી જ ગંભીરતાથી સમજણ પાડી; “ભાભી, ધાંટો પાડીને મને ગભરાવી મારો નહિ તો મારું, જુઓ; ખરી વાત તો એમ છે કે પરણ્યા પછી આપો આપજ સંજોગો બદલાય ને પુસ્તકો અભરાઈ થઈ રહે; એટલે તેને ખૂંચવી લેવાની જરૂર ન પડે! લક્ષ્મીજી આવે ત્યાં સરસ્વતી રિસાય; તેમ પ્રિયા આવે એટલે પુસ્તકો પલાયન કરે, એ સિદ્ધાંત તો સર્જનમૂનો છે.

શાસકને બાગ્યે મળે તેવી બુદ્ધિમાન, સદ્ગુણી અને સૌંદર્યમયી પત્નીના તે પતિ હતા. જોઈને આંખ ઠરે અને ઝાળખીને હૈયું ઠરે તેવાં બાળક-બાળકીઓના તે પિતા હતા. આમ એમની સંસાર-વાડીમાં નિત્ય વસંતના પ્રકુલ વાયરા વાતા ને એ વાદિકા નિરંતર રનેદ અને સુખની સૌરભથી આગ્રુબાબુના વાતાવરણને ઉદાસમય, નવચેતનપૂર્ણ રાખતી. ન મળે ત્યાં વિષમ પરિસ્થિતિની પાવકળ્વાળા, ન મળે ત્યાં દુઃખના ઉના નિસાસા યા ન મળે ત્યાં અસંતોષ કે ઉગ્રતા. એકંદર આખું તંત્ર સુખી અને સંતોષી હતું.

આ તંદુરસ્ત ગૃહજીવનનું સર્જન કરનાર અને રોગ-ઉત્પાદક જંતુઓ ન ધુસી જાય તે માટે ચોક્કી કરનાર એક મગજ હતું. અનિદ્રને બાળીને બરમ કરી નાખવા આ જ્વલંત ગૃહસંસારની પાછળ એક બડબડ બળતી આગની જ્વાળાઓ હતી. શત્રુઓ એ આગથી દાઝતા ને સ્વજનો હુંફ પામતા. એ મગજ હતું બકુલાનું, એ આગ હતી બકુલા પોતે.

શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ મુસઘી અને લાયકીવાળા ગૃહસ્થ હતા; પણ તેમનું વ્યક્તિત્વ ગોણુ રહેતું અને બકુલાની પાછળ રહી ડોકિયાં કરતું. બકુલાની શક્તિઓની નદી અનેક શાંટાઓમાં વહી ગૃહસંસારની ભૂમિને રસકસવાળી બનાવતી, તેમ નવરાવતી. એના મગજનો તરંગ મૂર્તિમંત ધર્મ, ગૃહસંસારના આકાશમાં મેઘ ધનુષ્યની જેમ ચમકી રહેતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં બકુલાની બુદ્ધિ ઢોળાયેલી દેખાય, પણ તમારી આંખ શક્તિશાળી હોવી જોઈએ. એમ ન હોય તો બાગ્યે બકુલાનું વ્યક્તિત્વ દેખાય, બાગ્યે એની મહત્તાનાં દર્શન થાય.

—અને શેઠ દુર્ગાપ્રસાદનો ગૃહસંસાર એટલે? એટલે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સદ્ગ મિશ્રણ, પૌરસ્થ અને પાશ્વાત્ય સંસ્કૃતિઓનો સહકાર. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ આનંદી જીવન ગુજારતા, નિશ્ચિત અને નિર્દોષ રહી તરંગોની તૃપ્તિ કરતા. એમના જીવનમાં વારંવાર પૂરાતા અને બદલાતા રંગો જોઈ અમણી વ્યક્તિ તેમને તરંગોના ગુલામ માની

શાસકને બાગ્યે મળે તેવી બુદ્ધિમાન, સદ્ગુણી અને સૌંદર્યમયી પત્નીના તે પતિ હતા. જોઈને આંખ ઠરે અને ઝાળખીને હૈયું ઠરે તેવાં બાળક-બાળકીઓના તે પિતા હતા. આમ એમની સંસાર-વાડીમાં નિત્ય વસંતના પ્રકુલ વાયરા વાતા ને એ વાટિકા નિરંતર સ્નેહ અને સુખની સૌરભથી આગુબાગુના વાતાવરણને ઉદ્ધાસમય, નવચેતનપૂર્ણ રાખતી. ન મળે ત્યાં વિષમ પરિસ્થિતિની પાવકન્વાળા, ન મળે ત્યાં દુઃખના ઊના નિસાસા યા ન મળે ત્યાં અસંતોષ કે ઉગ્રતા. એકંદર આખું તંત્ર સુખી અને સંતોષી હતું.

આ તંદુરસ્ત ગૃહજીવનનું સર્જન કરનાર અને રોગ-ઉત્પાદક જંતુઓ ન ધુસી જાય તે માટે ચોક્કી કરનાર એક મગજ હતું. અનિદ્રને બાળીને ભરમ કરી નાખવા આ જ્વલંત ગૃહસંસારની પાછળ એક ભડભડ બળતી આગની જ્વાળાઓ હતી. શત્રુઓ એ આગથી દાઝતા ને સ્વજનો હુંફ પામતા. એ મગજ હતું બકુલાનું, એ આગ હતી બકુલા પોતે.

શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ મુસદ્દી અને લાયકીવાળા ગૃહસ્થ હતા; પશુ તેમનું વ્યક્તિત્વ ગૌણ રહેતું અને બકુલાની પાછળ રહી ડોકિયાં કરતું. બકુલાની શક્તિઓની નદી અનેક ફાંટાઓમાં વહી ગૃહસંસારની જૂથિને રસકસવાળી બનાવતી, તેમ નવરાવતી. એના મગજનો તરંગ મૂર્તિમંત ધર્મ, ગૃહસંસારના આકાશમાં મેઘ ધનુષ્યની જેમ ચમકી રહેતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં બકુલાની બુદ્ધિ ઢોળાયેલી દેખાય, પશુ તમારી આંખ શક્તિશાળી હોવી જોઈએ. એમ ન હોય તો બાગ્યે બકુલાનું વ્યક્તિત્વ દેખાય, બાગ્યે એની મહત્તાનાં દર્શન થાય.

—અને શેઠ દુર્ગાપ્રસાદનો ગૃહસંસાર એટલે? એટલે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સદળ મિશ્રણ, પૌરસ્થ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓનો સડકાર. શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ આનંદી જીવન ગુજારતા, નિશ્ચિત અને નિર્દેશ રહી તરંગોની તૃપ્તિ કરતા. એમના જીવનમાં વારંવાર પૂરાતા અને બદલાતા રંગો જોઈ અમણી વ્યક્તિ તેમને તરંગોના ગુલામ માની

તોપણ માતૃપ્રેમનું ઝરણું અખંડિત ગતિએ વહું જતું. નોકરોની તે શેઠાણી હતી, તેમની પાસેથી કામ લેતી, ઘણી વખત ધધડાવી નાખતી, તોપણ પોતાનાં જાળકોની જેમ તેમને ગણતી ને રાખતી. આમ કુટુંબની નાની કે મોટી પ્રત્યેક વ્યક્તિના માથા ઉપર એક અમીભર્યો હાથ નિરંતર ફરતો રહેતો. શેઠ કુર્ગાપ્રસાદ તેને પોતાના વધાહાર મિત્ર રૂપે માનતા, જાળકો વહાલસોથી મા તરીકે માન આપતાં અને નોકરો હિતચિંતક માયાળુ છત્ર તરીકે સ્વીકારી વધાવતા. દરેક વ્યક્તિ જકુલાને પોતાની માની તેને નહીં કુભવવા કાળજી રાખતી. આવી શેઠાણી મળવી તે સહભાગ્ય છે. આવી માતાને પેટ પડતું તેમાં ગૌરવ છે અને આવી પત્નીના પતિ થવું તે પરમાત્માની અનંત કરુણાથી પ્રાપ્ત થયેલો જીવનનો પરમ લડાવો છે.

આવી વિશિષ્ટતા ધરાવતી નારી પ્રશંસાપાત્ર અને સન્માન્ય છે. એ સંસારની શોભા છે. એ જીવનનો પ્રાણ છે.

આ કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર હતી. કોઈ પણ કાર્યમાં કોઈને કોઈની રજા લેવાની જરૂર નહોતી. દરેક પોતાને ઈષ્ટ લાગતા માર્ગે વળી જીવન ધડવાને સ્વતંત્ર હોવા છતાં તે અવળા માર્ગે ન વળી જાય તે જોવાનું અને જરૂર પડતાં સલાહ આપવાનું કામ બકુલાનું હતું. એકંદરે અહીં માનવીના જન્મસિદ્ધ હકકો માટે કોઈ પણ વ્યક્તિને અધિકારની સત્તા સામે કે પૂન્યતાના ધમંડ સામે લડવાની જરૂર રહેતી નહીં; તોપણ સુરખીની હુંફ મળ્યા કરતી.

ત્રિલાસ બકુલાના કુટુંબની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હતી. ઠેર ઠેર નણુંદ લોભઈ વચ્ચે અણસમજ, દેવ કે મૂર્ખતાને કારણે બારમા ચંદ્રનું રાજ્ય ચાલતું દેખાય છે ત્યારે અહીં તદ્દન નવું જ એટલે કે પ્રેમનું લાગણીવાળું રાજ્ય હતું. ત્રિલાસ બકુલાને માતાને સ્થાને સ્થાપી સખી સંબંધના લહાવા લેતી હતી, માતૃપ્રેમના જેવા હૃદયના પ્રેમની હુંફ મેળવતી હતી અને વડીલની કસાયેલી બુદ્ધિથી મળતા લાભ પ્રાપ્ત કરતી હતી. તે પોતાની શુભમાં શુભ વાત બકુલાને કહેતાં સંકોચાતી

છે અને મનને ધક્કો લાગે છે. મારી પણ અત્યારે એવી જ સ્થિતિ થઈ. મેં તો માન્યું હતું કે ચોર કોઈ પહાડી પંજવાળો પંજળી હશે; અથવા કદાવર કાયાવાળો કાણુલી હશે; એને મોંડે છુકાની હશે, કમરે કટારી હશે અને આંખમાં ખુમારી હશે. પણ આ ધવાએક આદમી તો હાડ પાંસળાંનો માળો હતો. શરીરમાં રક્ત માંસનું નામ ન હતું. શું જીવતે જીવતાંજ એને ગીધડાંએ ઝુંધી ગયાં હશે? તેનું મોં દયામણું હતું ને આંખમાં આજીજ હતી. હું મગરને મ્હાત કરવાની આશા રાખતો હતો પણ મેં તો માયું હતું મગતરૂં. વિવશતા અને અવશતાની મૂર્તિ સમા આ દુર્બળ આદમીને ધાયલ કરવા માટે મને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. પહેલી જ દષ્ટિએ હું માપી ગયો હતો કે એ ચોર હોયજ નહિ.

હું વિચારમગ્ન ઉભો હતો. ન'તો બોલાવતો આજુબાજુ વસનારાં બોકોને કે ન'તો બોલાવતો પોલીસને. એ જોઈ ચોરે જ'ને હાથ જોડી રડતાં રડતાં કહ્યું. 'સાહેબ બચાવશો તોય તમે અને પકડાવી દેશો તોય તમે. હું ગરીબ પર રહેમ કરો.'

'અલ્યા! તું ચોર જેવો નથી જાણ્યોતો.' મેં મોનું અસહ્ય લાગવાથી વાતચીત શરૂ કરી.

'હા! માબાપ, મારા બાપદાદા ચોર ન હતા, હું પણ નથી, પણ આજેજ ન છૂટકેજ...' લાડીના ધા આગળ વેદના થવાથી તે આગળ બોલતાં અટકી ગયો.

'ન. છૂટકે શા માટે?'

'સાહેબ ચાર ચાર દિવસથી પેટમાં અજ પડ્યું નથી. જ્યાં બીખ માંગવા જઈ છું ત્યાં જ્યાં હાહા કરે છે, 'મુંબઈનો મવાલી હશે.' 'વેશધારી બદમાશ હશે,' એમ કહી બારણેય ઉભા રહેવા દેતા નથી; પછી તમે જ કહો હું ચોરી ન કરું તો બીજું શું કરું?'

મારી છતેજારી વધવા લાગી: ચોરાના કલ્પનામય હક્કાની હબકે અમારા નગરે કેટલાય ભિખારીઓને જૂએ માર્યા છે એનો મને ખ્યાલ આવ્યો. મેં પૂછ્યું 'ચાર દિવસથી અન્ન મળ્યું

ધાયલ શ્રવણને પાટાપુટી બંધાવી ઈસ્પતાલમાં સુવાડી હતું તેના બતાવ્યા મુજબ તેના માઆપને શોધવા નીકળ્યો. હતું તેમને સાંત્વન આપવાને—તેમની મારી માગવા જતો હતો. રસ્તામાંથી એક કંદોઈની દુકાન ઉઘડાવી મેં મીઠાઈ પૂરીનાં પડીકાં પણ બંધાવી લીધાં હતાં.

હું નગરને સીમાડે તળાવ કઠિના વાડિયામાં આવી ઉભો. ત્યાં ધણાય લૂણાં લંગડાં ને આંધળાં પાંગળાં માત્ર અરધાંપરધાં વચ્ચે નમ્રતા અને ટાઢ બંનેથી બચવા દંટીયાંવાળી સૂતાં હતાં. હું ઊભો ઊભો વિચારવા લાગ્યો “આવા અશક્ત શરીરોમાં પણ મવાલી અંગર બદમાસો છૂપાઈ રહ્યા હશે એવો બહેમ સોઝોને કવી રીતે આવતો હશે?” મેં શ્રવણે આપેલી નિશાની મુજબ તેનાં માઆપ શોધી કાઢ્યાં. અંધ સોઝો ખૂબ ચકોર હોય છે. તે મારા પગરવ ઉપરથી જ સમજી ગયાં કે હું તેમના તરફ જ જઈ રહ્યો છું.

‘કોણ છે?’ વૃદ્ધ આંધળાએ ટકોર કરી.

‘શ્રવણ તું આવ્યો?’ અંધ માએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના. એ આપણો શ્રવણ ન હોય. ધરડી ચર્ધ તોય તું શ્રવણનાં પગલાંને ઓળખી રહી નથી.’ વૃદ્ધે વૃદ્ધાને ઠપકો આપ્યો.

‘આ ચાર દહાડાના ઉપવાસે મારી શુદ્ધબુદ્ધ ડેકાણે રહી નથી એટલે હું ભૂલમાં પડી હોઈશ.’ વૃદ્ધાએ પોતાનો બચાવ કર્યો.

મેં પાસે જઈ એ વૃદ્ધ બેડાંના પગની ધૂળ માથે ચઢાવી.

‘કોણ છે તમે?’ બંનેએ ઇતેઝારીથી ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

મારે શો પરિચય આપવો તે નક્કી ન કરી શકવાથી હું બોલ્યો ‘મને શ્રવણે મોકલ્યો છે.’

‘શા માટે?’

‘તમને પારણાં કરાવવા.’

‘તે ક્યાં છે?’

‘ઈસ્પતાલમાં.’

‘ધરિપતાલમાં!!! હાય હાય અમારા શ્રવણને શું થયું છે !
અમારા આંધળિયાની લાકડીને કોઈએ ભાંગી તો નથી નાખીને?’

‘ના, ભાંગી તો નથી નાંખી પણ તે ધાયત થયો છે.’

‘ધાયત!!! કેવી રીતે?’

‘તે ચોરી કરતાં પકડાયો હતો.’

‘કોણે પકડ્યો?’

‘મેં.’

‘તેણે શાની ચોરી કરી હતી?’

‘એ મૂઠી ચણાની.’

‘તમારે ચોર જ પકડવો હતો તો એ મૂઠીના ચણાના ચોર
સિવાય બીજાં એકે ચોર ન જડ્યો?’

મારે બોલવું ન હતું છતાં મારાથી બોલાર્થ ગયું. ‘કાકા એ
તો છીંડે પકડાય તે ચોર, બીજા તો શાકુકાર.’

કાકા ઉત્તેજિત થઈ ગયા ‘હા હા, તેજ ચોર ને બીજા શાકુકાર.
આ દુનિયા જાંઘાં ચશ્માંથી જ જુએ છે. તે આખાં કોળાં શાકમાં
જાય તોય બોલતી નથી, પણ તેનું નાનકડું બીજાં બે કોઈ ચોરી
જાય તો દોડાદોડ કરી મૂકે છે.’

મેં ધીમે ધીમે કાકાને શાંત પાડ્યા ને કહ્યું, ‘મેં જ કંઈ
કર્યું છે તે અજાણમાં કર્યું છે. એના બદલામાં તમે મને તેવો શાપ
આપશો તોય હું હસતે મોકોડે ત્રીલીં લઈશ.’ કાકા પણ શાંત થયા.
હું તેમને તેમના શ્રવણ પાસે લઈ ગયો. શ્રવણને પણ પછી ડોક્ટરે
‘ધરે જઈ શકશે.’ એવી રજા આપી. એટલે હું એ ત્રણેને લઈ
મારે ઘરે ગયો. શ્રવણને મારવા બદલ મેં પ્રાયશ્ચિત કર્યું. એનો
અર્થ એ હતો કે એ ત્રણેને મેં પોતીકાં સ્વજન બનાવી ઘરમાં રાખ્યાં.

એ કાકા પાસે પાછળથી હું ઘણું શીખ્યો. સમાજમાં સાચા
ચોર કોણ છે તેનો પરિચય પણ હું તેની વીતકકથાઓમાંથી પામી
શક્યો. દર સાંજે તે મને તેની આપવીતી સંભળાવતા. એમાંની એક
વાનગી અત્રે રજુ કરું છું.

‘મારી મા વિધવા હતી. તે દંળણું દંળી પેટે પાટા બાંધી ને કંઈ ખચાવતી તે નગરના નગર શેઠની હવેલીએ જમા કરાવતી. મારી મા જેવી અનેક ઘરડી ડોસીઓની ચાપણુ એ શેઠને ચોપડે લખાતી. એક દિવસ એ શેઠે દેવાણું કાઢ્યું. પછી અમે બધાં રસ્તાનાં રજળતાં બીખારી થયાં અને એ શેઠે તો થોડા જ દિવસમાં જીને નામે મોટી હવેલી બંધાવી. કહે બેટા! હવે ચોર કાણુ! આ પારકે પૈસે તાગડધિન્ના કરનાર શેઠિયા કે પેટની આગ ધુન્નવવા મૂકી ચણુની ચોરી કરનાર અવણુ!’

‘મારી મા મરવા પડી હતી. હું ને આ અવણુની મા તેની આણુ આપી સેવા કરતાં. પેલા શેઠના દેવાણા પછી અમારી રોજ મજૂરી કરી રોજ ખાવા જેવી સ્થિતિ હતી. હવે માની માંદગીએ મજૂરી પણ છૂટી ગઇ. મેં માના દવાદાર અને ઘર ખરચ માટે થોડાક આપદાદાના વખતના જૂના સોનાના દાગીના વેચવા કાઢ્યા. હું ઝવેરીની દુકાને ગયો. તેણે ધરેણું લઈ કહ્યું ‘કાસે આવી દામ લઈ જજો. ત્યાં સુધીમાં હું એને બઢીમાં તાવી એની કિંમત કરી રાખીશ.’ બોલોબટાક હું એ છળરમત સમજી ન રાક્યો. બીજે દિવસે હું તેની દુકાને ગયો. મને જોતાં જ તે તાડૂકી બિઠ્યો ‘કેમ અહ્યા મારા વિના બીજો કોઈ છેતરવાનો ન જડ્યો?’ ‘કેમ શેઠ, એમ કેમ બોલો છો?’ હું તો પૂછતો જ રહ્યો બ્યારે તે ધાંટા પાડી પાડી બોલવા લાગ્યા ‘લે આ બે રૂપિયા. સોનાના કહી પિત્તળનાં ધરેણું બેરવવા આવ્યો હતો નહિ?’ મેં કહ્યું ‘પિત્તળનાં તો પિત્તળનાં—લાવો મારાં ધરેણું પાછાં.’ તેણે પિત્તળનો સળિયો બતાવી કહ્યું ‘લે લઈ જ, તારાં ધરેણું તો બઢીમાં ઓગળી સળિયો બની ગયાં છે.’ ન તો મેં સળિયો લીધો કે ન તો રૂપિયા. હું મૂગો ઘેર આવ્યો. કહે! હવે ચોર કાણુ? મારો અવણુ કે એ ચોડસી?’

એવી એવી વાતો સાંભળ્યા પછી મેં મારી વકીલાત છોડી દીધી. મેં સાચા ચોરાને પકડી ઉઘાડા પાડવાનો ધંધો શરૂ કર્યો.

અણુભાઈ પટેલ

જાતની શિનઘ્નતા છવાઈ રહે છે. પાઉડરથી એ અન્ધીઓ શિથિલ પડી જાય છે, ચહેરા પર શુષ્કતા આવી જાય છે, ને અકાળે કરચલીઓયે પડી જાય છે. ડૉ. સ્ટૅન્લી તો જણાવે છે કે આપણી ત્વચા નીચે સરીરનું કીટાણુંઓથી રક્ષણ કરતું એક જાતનું અમ્લતત્વ (acidity) આવેલું છે જેનો પાઉડરના પ્રયોગથી સમૂજગો નાશ થાય છે.

(આયુર્વેદ વિજ્ઞાન)

૨. ચત્રી પંડવો

જળેવનો તહેવાર બીજે ગધે શ્રાવણની પૂનમે ઉજવાય છે. પણ સુરતમાં શ્રાવણ વદ પડવાને દિવસે જળેવનો તહેવાર ઉજવાય છે. ને મેળો ભરાય છે. સુરતની આ એક વિશિષ્ટતા છે.

સુરત તટીને મુંબાઈ થયું છે. સુરતના ઘણા લોકો ત્યાં વસે છે. અગાઉ પણ સુરતના વેપારીઓ મુંબાઈમાં વસતા અને શ્રાવણ સુદ પૂનમે દરિયાની પૂજા કરી નાળિયેર ચઢાવી પોતાને વતન સુરત આવતા ને સુરતમાં પણ બીજે દિવસે તહેવાર જીજ્ઞવી તાપીનું પૂજન કરી નાળિયેર ચઢાવતા. આમ એક દિવસ મુંબાઈમાં ને બીજે દિવસ સુરતમાં, એમ બે દિવસ જળેવનો તહેવાર પાળતા; સારથી સુરતમાં જળદેવને બીજે દિવસે જ મેળો ભરાય છે અને બીજે દિવસે જ જળદેવનો તહેવાર ઉજવાય છે.

પંચુ આવા ઘણા તહેવાર આપણા શહેરમાં હેતુ વિના માત્ર મોજમજ માટે ઉજવાય છે. જેમકે વાસી ઉતરાણ, કનકવાની વરસી, વાસી ચંદની, પડવો વગેરે શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રના અમૃતમય કિરણો જીલવા માગેગામના લોકો ચંદનીમાં રાત્રે ફરે છે, ત્યારે સુરતમાં બીજે દિવસે એટલે પડવાને દિવસે એ ઉત્સવ ઉજવે છે; ધારી-શૂસા (ફરસાણ) ની ઉજાણીઓ પડવાને દિવસે થાય છે અને એટલેથી ન ધરાતાં વાસી ચંદની પડવો પંચુ ઉજવે છે એ દિવસે સ્ત્રીઓ અને બાળકો સિવાય કિશોરથી માંડીને અતિવૃદ્ધ સુધીના પુરુષો ‘ચન્ની પરવો આધવો’ એમ કહી તેના દરખમાં ધારીશુભું ઉઠાવવા માટે દાંત સાફ કરે છે, ને પૈસાની જોગવાઈ કરવા માટે છે. (પ્રતાપ)

૨૪. મા ધુ ક રી

૧. ફેઈસ પાઉડર

અનેક પરદેશી વસ્તુઓના આંધળા અનુકરણથી આપણે આપણી મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરીએ છીએ તેમાં આ ફેઈસ પાઉડરને પણ સ્થાન છે. પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં અતિશય ટુંડી પડે છે ત્યાં ચહેરાની ચામડીના રક્ષણને અર્થે એ પદ્ધતિની કદાચ જરૂર પડતી હશે. (આપણે ત્યાં બાવાઓ નિત્ય પ્રભાતે સ્નાન પછી બભૂત-રાખને પાણીમાં ભીંજવી શરીરે લગાવે છે તે પણ આ ચામડીના રક્ષણના ઉદ્દેશથી) જે કે આજે તો પશ્ચિમમાં પણ આરોગ્યના નવાં વિચારોને લીધે આ કૃત્રિમતા સામે પૌકાર ઉઠ્યો છે; પણ આપણા હવામાનમાં તો એ વસ્તુને ખીલકુલ જ સ્થાન નથી. તેને લીધે કેટલું નુકસાન થાય છે એ આ નીચેના લખાણથી જાણવા પડી શકે આપણે કંઈ સમજીશું ?

દસ પંદર વર્ષ પહેલાં પાઉડરથી રંગેલા ચહેરા માત્ર નાટકો ને ભવાઈઓમાં જ નજરે ચડતા પણ આજ તો એની ચમકથી ચમકતાં મુખો ડગલે ને પગલે દેખાય છે. એની મદદથી કૃત્રિમ રીતે સૌન્દર્ય પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનારાઓ પોતાના સ્વાસ્થ્યને એથી પહોંચતી હાનિનો કંઈ વિચાર કરતા હશે ખરા ?

વિદેશોથી આવતા પાઉડરોનો મોટો ભાગ ખડી માટીનો બનેલો હોય છે, જે ચામડીને ખરાબ કરી વિના નથી રહેતા. આપણી ચામડીમાં નાનાં નાનાં અસંખ્ય છિદ્રો હોય છે જે બે કાર્ય કરે છે: એક તો અમુક અંશે પ્રાણવાયુ ખેંચવાનું ને બીજું દૂષિત વાયુને બહાર કાઢવાનું. પાઉડર એ છિદ્રોને રૂંધી મૂકે છે એટલું જ નહિ, એમને સંકુચિત પણ બનાવી મૂકે છે ને પરિણામે રજાસજી કુદરતી સૌન્દર્યનો પણ સહેજે નાશ થવા પામે છે.

આપણા ચહેરાની ચામડી નીચે અમુક એવી ગ્રંથિઓ રહેલી છે કે જે કમ મુજબ કામ કરતી રહેતી હોવાથી ચહેરા પર એક

જાતની રિગ્ધતા છવાઈ રહે છે. પાકિડરથી એ ગ્રન્થીઓ શિથિલ પડી જાય છે, ચહેરા પર શુષ્કતા આવી જાય છે, ને આંકળે કરચલી-ઓથે પડી જાય છે ડૉ. સ્ટૅન્લી તો જણાવે છે કે આપણી ત્વચા નીચે શરીરનું કીટાણુઓથી રક્ષણ કરતું એક જાતનું અમ્લતત્વ (acidity) આવેલું છે જેનો પાકિડરના પ્રયોગથી સમજીએ નાશ થાય છે.

(આસુર્વેદ વિજ્ઞાન)

૨. ચર્મી પડવો

બહેવનો તહેવાર બીજે બધે આવણીની પૂનમે ઉજવાય છે. પણ સુરતમાં આવણ વદ પડવાને દિવસે બહેવનો તહેવાર ઉજવાય છે. ને મેળો ભરાય છે. સુરતની આ એક વિશિષ્ટતા છે.

સુરત તટીને મુંબાઈ થયું છે. સુરતના ઘણા લોકો ત્યાં વસે છે. અગાઉ પણ સુરતના વેપારીઓ મુંબાઈમાં વસતા અને આવણ મુદ પૂનમે દરિયાની પૂજા કરી નાળિયેર ચઢાવી પોતાને વતન સુરત આવતા ને સુરતમાં પણ બીજે દિવસે તહેવાર ઉજવી તાપીનું પૂજન કરી નાળિયેર ચઢાવતા. આમ એક દિવસ મુંબાઈમાં ને બીજે દિવસ સુરતમાં, એમ બે દિવસ બહેવનો તહેવાર પાળતા; ત્યારથી સુરતમાં બજાહેવને બીજે દિવસે જ મેળો ભરાય છે અને બીજે દિવસે જ બજાહેવનો તહેવાર ઉજવાય છે.

પણ આવા ઘણા તહેવાર આપણા શહેરમાં હેતુ વિના માત્ર મોજમજ માટે ઉજવાય છે. જેમકે વાસી ઉતરાણ, કનકવાની વરસી, વાસી ચંદની, પડવો વગેરે શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રના અમૃતમય કિરણો ઝીલવા ગામેગામના લોકો ચાંદનીમાં રાત્રે ફરે છે, ન્યારે સુરતમાં બીજે દિવસે એટલે પડવાને દિવસે એ ઉત્સવ ઉજવે છે; ધારી-જૂસા (ફરસાણ) ની ઉમળીઓ પડવાને દિવસે થાય છે અને એટલેથી ન ધરાતાં વાસી ચંદની પડવો પણ ઉજવે છે એ દિવસે સ્ત્રીઓ અને ગાયકોં સિવાય કિશોરથી માંડીને અતિવૃદ્ધ સુધીના પુરુષો ‘ચન્ની પરવો આઘવો’ એમ કહી તેના હરખમાં ધારીશુસું ઉડાવવા માટે દાંત સાફ કરે છે, ને પૈસાની જોગવાઈ કરવા માંડે છે. (પ્રતાપ)

૩. દુનિયાનું અમૃત-દહીં

સમ્યક્તા અને કૃત્રિમતાના આ યુગમાં માણસને કેટલીક એવી વ્યાધિઓએ જકડી લીધી છે કે શરીર એ રોગોના ઘર જેવું બની ગયું છે. આજકાલ સંકડે નેવુ ટકા તો પેટની વ્યાધિઓથી જ પીડાતા હોય છે. એટલે એમના આહારમાં કોઈ એવું તત્ત્વ હિમેરાવું જોઈએ જે આમાંથી થોડોપણો ચે છૂટકારો આપી શકતું હોય. આસામની એક સ્ત્રી કેવળ દહીં પર ૧૫ વર્ષો થયાં રહે છે. બલગારિયાવાસીઓનો ચે દહીં એ મુખ્ય ખોરાક છે. ડોક્ટર મેકનિકોફ તો દહીંને દુનિયાનું અમૃત કહે છે. એના જેવું બલપ્રદબોજન બીજું નથી. દૂધ કરતાં તે સાફ છે, પકારણ દૂધમાં ફીટાણુઓ જલદી પડે છે જ્યારે દહીંમાં હાઇડ્રોકલોરિક અને લેક્ટિક એસિડ હોઈ તેના એટલો પ્રભાવ પડતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ બીજા પદાર્થો તેની સાથે મળતાં તેમાંના ફીટાણુઓ પણ નાશ પામે છે. એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રોમાં દૂધ પીને પ્રયાણ કરવાની મનાઈ કરી છે. ને પ્રયાણ વખતે દહીંને શુકનમાં ગણ્યું છે. બીજા ખટાશ શુકકીટાણુઓને નષ્ટ કરે છે, પણ દહીં-આમ્રક અને મધુર હોઈ, તે પુષ્ક કરે છે. અરધો શેર દૂધ બે બરાબર પચી રસમાં પરિવર્તિત થઈ જાય તો તેનું પોણું ઓ'સ માંસ બને છે. દૂધમાં દહીં કરતાં હિપોગી તત્ત્વો છે. પણ તે સંપૂર્ણ પચાવી શકાય ત્યારે જ. આજ તો શુદ્ધ દૂધ પણ ક્યાં મળે છે ? અશુદ્ધ દૂધ કાય જેવી વ્યાધિઓ ચે ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે દહીંને એવું કશું નથી.

દહીં એકલા સ્વાસ્થ્યની જ રક્ષા નથી કરતું. પરંતુ કેટલી ચે વ્યાધિઓમાં ઔષધ પણ બને છે. મેકનિકોફ તો અપ્પો, કબજિયાત, અજીર્ણ, કલેજમાં આગ, શરીરનું પીણું પડવું, આળસ વગેરે જે રોગો જલદી છુટાપો લાવે છે તે સામે દહીં વાપરવાની ખાસ સલાહ આપે છે. એનાથી દાંત સાફ થાય છે ને તેમાં તાકાત આવે છે. શરીર પર મસળાં નાખવાથી આમળીની કુમાર ને ગોરાશ વધે છે. શરીરમાંના લિપને તે જલદીથી બહાર આણે છે. દહીંમાં મધ નાખી દિવસમાં બે વાર પીવાથી શરીરનું બળ ને કાન્તિ અનેકગણી વધી જાય છે.

(આપુર્વેદ વિજ્ઞાન)